

ГРАНІ

4(24) 2002

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної адміністрації
та виконавчого комітету
Дніпропетровської міської ради

Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.

Передрук – тільки з
дозволу редакції.

ЗМІСТ

ДО ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Булавка Г.І. Місцеве самоврядування: настав час діяти	3
Світленко С.І. Україна незалежна: кроки історії	5
Шишка М.Г. Правова реформа в Україні — запорука Незалежності	9

ІСТОРІЯ

Колесников К.М. Українська державність: традиції усвідомлення	13
Шляхов О.Б. Адміністративно-поліцейський апарат царизму і спілка чорноморських моряків	19
Стахів Л.С. Розгортання профспілкового будівництва в Україні після повалення самодержавства. Березень-квітень 1917 р. (На матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній)	24
Пахоменков Ю.Г. Питання консолідації українського руху доби Центральної Ради у сучасній історіографії	27
Козерод О.В. Земельна політика радянської влади щодо єврейського населення України у другій половині 1920-х років	29
Смирнов В.М. Напрямки соціально-економічної орієнтації аграрної політики в Україні періоду НЕПу	33
Кривчик Г.Г. Розвиток особистого селянського господарства в Україні (60-80-ті рр. XX ст.)	37
Ус Н.В. Режим Нимейри в Судані і його падіння	42

З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Дерев'яно Г.Г. Катеринославські бали	48
Ченцов В.В., Єлінов І.М. Інтелігенція і влада на Дніпропетровщині. З історії політичних репресій та реабілітації (закінчення)	53

ФІЛОСОФІЯ

Гнатенко П.І. Основні риси і особливості української філософії	58
Катаєв С.Л. Праздник методологии: постмодернистские игры в новые смыслы ..	60
Шевцов С.В. Феноменология хронотопа в «Большой элегии Джону Донну» И.Бродского (Пропедевтика)	64
Афонов А.П. Творчество и свобода, как необходимые условия социализации индивида	72
Романенко М.І. Посткласична освітня парадигма: витоки, реалії, перспективи ...	77
Логачев Д.А. Эволюция конфуцианской философии образования в Китае	81
Захарчук А.Ф. Иррационализм в социально-политической концепции О.Шпенглера	85
Бойко М.П. Науково-методичний аспект вивчення історії України в працях Пантелеймона Куліша	88

СОЦІОЛОГІЯ

Васильєва Н.А. Дихотомія індивідуальної активності поведінки як елемент методологічного конструювання теорії дитячої адаптації	95
Оксененко Н.В. Феномен коммуникации и особенности его функционирования в современной семье	97
Поляков В.Е. Сравнительный анализ дореволюционных названий улиц Екатеринослава, Одессы, Симферополя	101

ПОЛІТОЛОГІЯ

Подлесная Л.С. Общечеловеческие ценности и глобализация: возможности и проблемы	106
Шепелев М.А. Дихотомия «геополитизма» и «глобализма» в контексте неототалитарной трансформации мирового порядка	109
Кривошеїн В.В. Іміджова складова політичного світосприйняття: структура елементарного рівня	117
Клячин А.К. Актуальность «западной» системы политических ценностей для современного украинского общества	122
Шуляк С.В. Партія арабського соціалістичного відродження як системоутворювальний чинник сучасних політичних режимів Сирії та Іраку	125

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

Британ В.Т., Вершина В.А., Михайлюк А.В. Культура западноевропейского Средневековья	133
---	-----

НА ГРАНІ

Трінчук Я.І. Ще раз про національну ідею	142
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Іваненко В.В. Глибинні коріння нації	147
--	-----

Карабанов М.М. Етнонаціональні процеси в Україні: погляд сучасної науки	148
---	-----

АНОТАЦІЇ

GRANI

4(24) 2002

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dnipropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dnipropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2002

CONTENTS

TO THE DAY OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

Bulavka G.I. The Municipal Self-Government: the Time of the Action Has Set In	3
Svitlenko S.I. Ukraine Independence: the Steps of the History	5
Shishka M.G. The Lawful Reform in Ukraine — the Guarantee of Independent	9

HISTORY

Kolesnykov K. The Ukrainian Statehood: Traditions of Comprehension	13
Shlyahov O.B. The Administrative-Police Apparatus of the Tsarism and the Union of Black Sea Sailors	19
Stahiv L.S. The Development of the Trade-Union Construction in Ukraine after Downfall Autocracy. March-April 1917 year (on the Materials of Katherinoslav's and Herson's Governments)	24
Pahomenkov Yu. The Question of Consolidation of the Ukrainian Movement in the Period of the Central Soviet in the Modern Historiography	27
Kozero O.V. The Land Politic of the Soviet Power as Regards Jewish Population of Ukraine in the Second Half of 1920th Years	29
Smirnov V.M. The Directions of Social-Economic Orientation of Agricultural Policy in Ukraine in NEP's Period	33
Krivchick G.G. The Development of the Private Agriculture in Ukraine (60-80th years of the XXth century)	37
Us N.V. Nimejry's Regime in Sudan and Its Downfall	42

FROM HISTORY OF DNEPROPETROVSK

Derevyanko G.G. The Katherinoslav's Balls	48
Chentsov V.V., Ellinov I.M. Intelligentsia and Power on Dnipropetrovsk's Region. From History of Political Repression and Rehabilitation (ending)	53

PHILOSOPHY

Gnatenko P.I. The Main Outlines and Peculiarities of Ukrainian Philosophy	58
Kataev S.L. The Holiday of Methodology: Postmodernism's Plays in New Senses	60
Shevtsov S.V. The Phenomenology of the Chronotop in «The Great Elegy to John Donne» by J.Brodsky (Propaedeutics)	64
Afonov A.P. Creation and Freedom as the Necessary Conditions of the Person's Socialization	72
Romanenko M.I. The Post-Classic Educational Paradigm: Sources, Reality, Perspectives	77
Logachev D.A. Evolution of Confucius's Philosophy of Education in China	81
Zaharchuk A.F. Irrationalism in the Social-Political Conception of O.Shpengler	85
Bojko M.P. Scientific-Methodical Aspect of Learning of Ukrainian History in the Works of Pantelejmon Kulish	88

SOCIOLOGY

Vasiljeva N.A. Dichotomy of Individual Activity as the Element of Methodological Constructions of the Theory of Child's Adaptation	95
Oksenenko N.V. The Phenomenon of Communication and Specific of Its Functioning in a Modern Family	97
Polyakov V.E. Comparative Analysis of Until Revolution's Names of Streets of Ekatherinoslav, Odessa, Simpheropol	101

POLITICAL SCIENCES

Podlesnaya L.S. General Human's Values and Globalization: Possibilities and Perspectives	106
Shepelev M.A. Dichotomy of «Geopolitism» and «Globalism» in the Context of Neo- Totalitaric Transformation of the World Order	109
Krivoshein V.V. Image as the Component of the Political World Outlook: the Structure of the Elementary Level	117
Klyachin A.K. Actuality of Western System Political Values for Modern Ukrainian Society	122
Shulyak S.V. The Arab Ba'th Socialist Party as a System Making Factor of the Political Regimes in Syria and Iraq	125

HELPING TO TEACHER

Britan V.T., Vershina V.A., Michajlyuck A.V. The Materials to the Course «Ukrainian and Foreign Culture». Culture of the Western European Middle Age	133
---	-----

ON THE EDGE

Trinchuck Ya.I. Once More about National Idea	142
---	-----

REVIEW

Ivanenko V.V. The Profound Roots of the Nation	147
Karabanov M.M. Ethnic-national process in Ukraine: the View of Modern Science	148

ABSTRACTS

ДО ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Г. І. БУЛАВКА

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ: НАСТАВ ЧАС ДІЯТИ

Булавка Галина Іллівна – голова Дніпропетровської обласної ради

Місцеве самоврядування – складний державний інститут, над удосконаленням і становленням якого нам доведеться працювати. До одинадцятирічної річниці історії нашої держави додається ще чотири роки виваженої копіткої роботи на благо регіону. Мій досвід роботи у виконавчій владі міського і обласного рівня доводить, що добробут і благополуччя людей залежить, в першу чергу, від того, як працює влада на місцях. І як ми спрацюємо найближчим часом, оцінять майбутні покоління, вивчаючи літопис молоді України.

Одинадцять років тому нам навіть складно було уявити обсяг і характер сьогоднішніх змін. Проте існуюча ситуація переконливо доводить, що за ці роки суспільство і країна не стояли на місці.

Роки незалежності України для нас є часом наполегливої творчої праці, націленої на соціально-економічні перетворення, пошуку нових форм діяльності (інколи в нечітко визначеному правовому полі), побудові взаємовідносин з органами виконавчої влади.

Сьогоднішні досягнення, на мою думку, визначаються багатьма чинниками, серед яких, насамперед, слід зазначити, демократичні ініціативи у законодавчій сфері, розвиток свободи слова, певний стимулюючий характер багатопартійності і, без сумніву, виникнення та розвиток інституту місцевого самоврядування.

Зміни, що відбулися в системі місцевого самоврядування держави, не могли не позначитись на діяльності кожної ради, у тому числі Дніпропетровської обласної. І сьогодні зберігається спадкоємність всього прогресивного та вагомого, що було напрацьовано за ці роки.

Важливим у діяльності обласної ради є прагнення виступати потужним фактором впливу на соціально-економічне і громадське життя регіону.

Можна мати різні погляди щодо чинників, які впливають на вирішення соціально-економічних проблем, але депутати обласної ради

впевнені в одному – від їх рішень залежить завтрашній день Дніпропетровщини.

Зміцнення місцевого самоврядування та ефективності його впливу на соціально-економічне та духовне життя регіону – це принципово новий підхід до позитивних зрушень у суспільстві та розвитку кожної громади.

Це помітно навіть у процесі підготовки питань та їх розгляду на сесії, коли голова та члени постійних комісій висловлювались не лише з таких принципових питань, як формування або виконання бюджету, підготовки та реалізації комплексних програм, а й цілого ряду гострих проблем життєдіяльності регіону. Так на виїзному засіданні президії обласної ради в м. Нікополі було розглянуто питання «Про організацію роботи житлово-комунального господарства, ефективності використання комунального майна та забезпечення життєвих потреб населення м. Нікополя».

Депутатами обласної ради вивчено стан справ у соціально-культурній сфері, пенсійному забезпеченні та зайнятості населення у м. Марганці та стан реформування агропромислового комплексу і земельних відносин у Нікопольському районі. Президією обласної ради були прийняті рішення, спрямовані на поліпшення стану з вищезначених проблем. Але є низка питань, які потребують вирішення на державному рівні, а саме реформування житлово-комунального господарства, своєчасного забезпечення за рахунок державних коштів ліками хворих на туберкульоз, цукровий діабет, ендопротезами, слуховими апаратами та інше.

З метою виконання державних зобов'язань у сфері охорони здоров'я, що гарантовано ст. 49 Конституції України і забезпечення соціально-гарантованого обсягу медичної допомоги необхідно прискорити прийняття Закону України «Про медичне страхування», «Про права пацієнта та медичного працівника», «Про права дитини».

По вище означених проблемах підготовлені звернення Президії обласної ради до Кабінету Міністрів України та Верховної Ради.

На Дніпропетровщині налагоджена співпраця між обласною державною адміністрацією, обласною радою, депутатськими корпусами усіх рівнів та виконавчою владою. Співробітництво постійних комісій і відповідних управлінь облдержадміністрації сприяє продуктивному обговоренню регіональних програм.

Саме спільними зусиллями органів місцевого самоврядування та виконавчої влади вживаються ефективні заходи по відродженню промисловості і аграрного виробництва, розвитку малого бізнесу і приватного підприємництва, вирішенню соціальних проблем.

Для забезпечення виходу з кризи галузей народного господарства області зроблено ставку на комплексні програми. Пріоритетне значення при цьому надається проведенню соціально-економічних перетворень, подоланню негативних процесів в економіці.

Аналіз соціально-економічної ситуації в області свідчить про те, що визначені програми соціального і економічного розвитку, пріоритети і рубіжі в народному господарстві, і в кожній конкретній галузі дали позитивні зрушення в соціально-економічному стані регіону.

Сьогодні є всі підстави констатувати, що намітилась стала тенденція соціально-економічного розвитку. За I півріччя 2002 року приріст промислового виробництва становить 1,0 %, виготовлено продукції на суму 1261 1,7 млн. грн. Показником конструктивної атмосфери в регіоні є також створення умов для залучення інвесторів у розвиток економіки області. Іноземні інвестиції надійшли з 11 країн світу і були вкладені у 430 підприємств, їх загальний обсяг становив 33874,8 млн. доларів США.

Ще один істотний момент – зростання валового продукту і досить відчутне на 17,7 % у сільському господарстві. Процес реформування села на Дніпропетровщині відбувається за активною участю депутатів рад усіх рівнів.

Зрушення у виробничій сфері дозволили зменшити борги із заробітної плати у виробництві (майже на 44,6% в порівнянні з I півріччям 2001 року). А головне вирішене дуже складне соціальне питання останніх років – погашено борги працівникам бюджетної сфери, з виплати пенсій.

Обласна рада прагне спрямувати діяльність рад усіх рівнів на підвищення її відповідальності за стан справ на своїй території. Завдання стоїть так: кожна рада повинна вести облік соціально-вразливих верств населення, мати реальні висновки щодо їх головних проблем і робити все можливе, щоб жодна людина не залишилася поза увагою, отримувала посильну допомогу.

Другим важливим завданням є залучення коштів до місцевих бюджетів для вирішення

нагальних проблем територіальної громади, розвитку соціальної інфраструктури.

Потенціал місцевого самоврядування за умови широкої громадської підтримки – великий. Беручи участь у розв'язанні місцевих проблем, людина набуває досвіду впливу на владу, стає одним із ключових учасників процесу демократизації. Використовуючи надані законодавством повноваження, обласна рада стимулює активність населення, підвищує його обізнаність щодо стану та завдань місцевого управління.

Депутати обласної ради переконані, що ефективна діяльність органів місцевого самоврядування можлива лише за умови зворотного зв'язку з жителями регіонів. Важливим каналом вивчення громадської думки залишається робота щодо розгляду звернень громадян та наказів виборців.

У більшості випадків громадянами порушується питання соціального захисту, землекористування, житлово-комунального господарства, забезпечення законності і дотримання правопорядку. Це саме ті напрямки, де органи місцевого самоврядування області працюють найбільш наполегливо.

Тобто дієве місцеве самоврядування і тверда державна влада – це єдине ціле, це основа і необхідна умова послідовного формування громадянського суспільства і демократичної держави. Тому сильне і самодостатнє місцеве самоврядування – показник не слабкості, а саме сили країни, непохитності її державних основ.

Насамкінець хочу додати, що потреба у сильному місцевому самоврядуванні у нас з кожним днем зростає. Адже регіональна політика найближчим часом, – як зазначив у своєму Посланні до Верховної Ради Президент України Л.Кучма – має здійснюватись у тісному взаємозв'язку з адміністративною реформою та реформуванням адміністративно-територіального устрою. Тому обласна ланка місцевого самоврядування як ніколи потребує системного підходу до розгляду проблем регіону. Депутатський корпус Дніпропетровської обласної ради нинішнього скликання, я вважаю, зможе реально впливати на процеси, що відбуваються в державі, виражено і конструктивно підходити до найактуальніших питань сьогодення. І, головне, за глобальними проблемами, які нам щодня готує життя, не забути про основне завдання, що полягає у тому, аби людина – громадянин незалежної України – найцінніше її багатство, з кожним днем відчував себе всебільш захищеним у соціальному і матеріальному плані, відчував, що в Україні держава – для людини.

С. І. СВІТЛЕНКО

УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА: КРОКИ ІСТОРІЇ

Світленко Сергій Іванович – декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету, завідувач кафедри історії України, член редакційної колегії альманаху «Грані», професор, доктор історичних наук

1. Утворення незалежної держави Україна – наслідок об'єктивного поступу історії

Наприкінці ХХ ст. на світовій арені відбулися кардинальні зміни. Однією з визначальних прикмет сучасного історичного процесу стала руйнація біполярного світу, розпад супердержави Радянський Союз та соціалістичної співдружності в Європі. На широких просторах колишнього СРСР постали незалежні держави, серед яких особливе місце посіла Україна – одна з найпотужніших на європейському континенті за територією, природними й людськими ресурсами, з чималим освітнім, науково-технічним та культурним потенціалом.

Феномен абсолютно безкровного, мирного переходу до незалежного статусу України, в той час, коли на Балканах, Близькому Сході, Закавказзі процес утворення самостійних держав супроводжувався впродовж багатьох років, а інколи й десятиліть, кривавими міжетнічними та міждержавними конфліктами, братовбивчими війнами, ще потребує на ретельне дослідження в майбутньому. Втім уже сьогодні можна вести мову про те, що історична природа цього явища має цілком об'єктивний характер.

По-перше, український народ має тривалу державотворчу традицію. Вже у IX–XIII ст. південноруські терени склали етнічно-територіальне, державне, духовно-культурне ядро величезної східноєвропейської держави Київська Русь. Не підлягає сумніву, що історична спадщина цього державного утворення не може бути механічно розділена між сучасними націями українців, росіян та білорусів, а тим більше «приватизована» кимось одним із них. Водночас і концепція про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів», гадаємо, не витримала випробування часом і науковою критикою. Адже за часів Київської Русі набули розвитку досить суперечливі тенденції: з одного боку, доцентрові – на консолідацію й інтеграцію, а з іншого, – відцентрові, – зорієнтовані на своєрідний розвиток різних регіонів єдиної, щоправда об'єднаної часто силою зброї, Русі.

Як відомо, вже з 1132 р. чітко виявилось домінування тенденції до поліцентризаци Київської Русі, що привело до політичної роздробленості. На південних та південно-західних теренах Руської землі постали Волинське, Галицьке, Чернігівське, Переяславське та інші князівства, які все більше унезалежнювались від Києва. Незабаром великий князь київський став першим серед рівних. У 1199 р. князь Роман Мстиславич вперше об'єднав Галицьке і Во-

линське князівства, які утворили Галицько-Волинську державу. У XIII – першій половині XIV ст. Галицько-Волинська Русь стала правонаступницею Русі Київської, і саме в цей період праявляються тенденції, явища і процеси попередньої доби трансформуються в давньоукраїнські. Це знаходить вияв у різних сферах життя тодішнього суспільства: етнічній, духовно-культурній, соціально-економічній та суспільно-політичній.

У XIV–XVI ст. органічний поступ української середньовічної народності був перерваний татаро-монгольською навалю, експансією в українські землі сусідніх держав: Королівства Польського і Великого князівства Литовського, Королівства Угорського і Молдавського князівства, Кримського ханства і Османської імперії, а також Московського царства. На південноруських теренах наступив період бездержавності. Занепали Київ, Переяслав, Чернігів, міста Галицько-Волинської землі.

У литовсько-польський період поступово обмежуються автономістсько-федералістичні тенденції політики Великого князівства Литовського і особливо Королівства Польського стосовно українських земель, посилюється соціально-економічне та національно-релігійне гноблення українців. Це стало найбільш помітно у другій половині XVI – першій половині XVII ст., після Люблінської унії 1569 р. й утворення польсько-литовської держави Річ Посполита, а також Берестейського собору 1596 р. й організації уніатської церкви. У Речі Посполитій не знаходилося місця для українців як рівних серед рівних.

Цілком закономірною реакцією на ці загрозливі тенденції та процеси стало перше українське національно-культурне відродження кінця XVI – першої половини XVII ст. Прикметами цієї епохи стали паростки української етнонаціональної свідомості, поступ української освіти та культури, реформа Української Православної Церкви і піднесення її авторитету, братський рух міщан у містах, повстання і війни козаків і селян. Усе це привело до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом гетьмана Б. Хмельницького – складного історичного явища, в якому тісно перепліталось національне й соціальне.

Історичне значення тодішніх драматичних подій полягало в тому, що українці розірвали пута Речі Посполитої, скасували кріпосництво і змінили соціально-економічний устрій, поклали початки формуванню козацької держави з

певною територією, людністю, політичною владою, центральними й місцевими органами управління, фінансовою системою і податками, військом, міжнародною діяльністю. Цілком можна вести мову про існування української козацької держави Б.Хмельницького – Війська Запорозького – де-факто і про спроби закріпити статус цієї держави де-юре. Проте останнє ускладнювалося тим, що в тодішній Європі ключовими чинниками будівництва й функціонування держав були релігійний та династичний, а не етнонаціональний.

За умов, коли Б.Хмельницький та інші представники нової української козацької еліти не належали до аристократії, вони мали підкріплювати свої права на владу союзами з цілком легітимними монархами. Така ситуація вела українського гетьмана до пошуку могутніх покровителів у Московії, Молдавії, Османській імперії тощо. Це врешті-решт завершилося укладенням Переяславської угоди та підписанням Березневих статей 1654 р. про входження Війська Запорозького під протекторат Московського царя. Внаслідок цього на сході Європи постала молода козацька держава – Гетьманська Україна, яка у другій половині XVII–XVIII ст. була автономною складовою Московського царства, згодом Російської імперії.

Втім наступними Б.Хмельницького не змогли утримати для Гетьманщини статус номінального васалітету. Кривава громадянська війна і «Руїна» призвели до нового розподілу українських земель між Московією, Річчю Посполитою і Османською імперією, до втрати значної частини прав, привілеїв та вольностей, здобутих під час Національно-визвольної війни. Невдала спроба гетьмана І. Мазепи унезалежити Гетьманську Україну від Росії і перемога Петра I над шведським королем Карлом XII у Полтавській битві обумовили посилення російської експансії в українські землі. У 1764 р. гетьманство було ліквідовано. В наступні десятиліття відбувався процес скасування залишків колишньої автономії та її повна інтеграція до державних структур Російської імперії.

Водночас на руїнах колишньої Гетьманщини, вже з кінця XVIII ст. починають сходити паростки другого українського національно-культурного відродження, яке тривало до початку XX ст. На відміну від першого українського відродження це явище набуло розвитку на новій основі. Його стрижнем став процес формування і становлення української модерної нації. Спочатку рушієм націотворчого процесу стали представники колишнього українського шляхетства і козацької старшини в Наддніпрянській Україні та патріотичного греко-католицького духівництва в західноукраїнських землях. У другій половині XIX ст. проводом українського національного руху стали репрезентанти вітчизняної національно-демократичної інтелігенції:

наддніпрянські народолюбці та західноукраїнські народовці. На рубежі XIX–XX ст. процес українського націотворення проходив не тільки під знаком традиційного культурництва, а вступив у політичну фазу свого розвитку. Наслідком цього стало теоретичне осмислення таких ключових ідей українського національного руху як державна самостійність і соборність українських земель.

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. стала апогеєм боротьби українського народу за свою самобутність і незалежність. Цей період характеризувався стрімким поширенням української національної ідеї, зростанням національної самосвідомості нашого народу та відродженням реального українського державотворчого процесу. На жаль, комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників спричинив поразку української революції. Однак друга спроба відродити державність на українських теренах не була зовсім безплідною. Українська державна ідея міцно увійшла в підсвідомість нашої нації. Не випадково більшовики були змушені врахувати цю обставину, залишивши декоративну українську державність у формі Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка в 1922 р. увійшла до складу Радянського Союзу.

Епоха Радянської України мала суперечливі прикмети. З одного боку, утвердження тоталітарного режиму з надіндустріалізацією, примусовою колективізацією, розстріляним відродженням у галузі культури, масовими репресіями, голодоморами, ідеологічним диктатом тощо. З іншого боку, трудовий героїзм мільйонів українців у роки довоєнних і повоєнних п'ятирічок, велика перемога у Великій Вітчизняній і Другій Світовій війнах, надбання в галузях народної освіти, науки та культури, возз'єднання основного масиву українських земель у кордонах однієї держави, вихід України Радянської на міжнародну арену як члена Організації Об'єднаних Націй, нарешті, розбудова, хоча й під пильним контролем Москви, державних структур – все це наближало день української незалежності, який став наслідком об'єктивного поступу історії.

2. Тернистим шляхом незалежності

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла історичний Акт про проголошення незалежності України. 1 грудня того ж року домінуюча більшість українського суспільства зробила свій чіткий вибір, підтвердивши на всеукраїнському референдумі свого прагнення до незалежного розвитку України. Тоді ж відбулися й вибори першого Президента України, яким став Л.М.Кравчук. За декілька тижнів Радянський Союз припинив своє існування. Україна стала на шлях незалежності, при цьому увійшовши до Співдружності Незалежних Держав.

Розпочався якісно новий етап в історії України, коли постало завдання здобуття реального суверенітету, розбудови власної держави. Шлях утвердження незалежності виявився тернистим. Головною його особливістю стало те, що молода незалежна Українська держава опинилася в лещатах глибокої соціально-економічної, суспільно-політичної і духовно-культурної кризи. Це явище мало системний і довготривалий характер. За своїм перебігом цей період можна диференціювати на два внутрішні етапи: перший охоплював 1990-1994 рр. і супроводжувався стрімким нарощуванням падіння, другий – у 1995-1999 рр. – характеризувався скороченням темпів спаду і поступовим визріванням передумов для виведення країни з кризи [2, 13].

Глобальна криза в Україні 90-х рр. ХХ ст. була обумовлена цілою низкою об'єктивних причин. Це негативний вплив традицій і залишків попереднього тоталітарного режиму, одночасний розпад СРСР і Ради Економічної Взаємодопомоги, не самодостатність економіки України, її затратність, ресурсномісткість та екологічна шкідливість, наслідки Чорнобильської катастрофи, слабкість нової державницько-патріотичної еліти, денаціоналізація значної частини населення, незацікавленість як Росії, так і Заходу в динамічній модернізації України тощо [2, 20-22].

Перед молодою державою водночас постала безліч занадто складних завдань. У суспільно-політичній сфері український народ мав перейти від тоталітаризму комуністичної системи до плюралізму демократії. В економіці стояло завдання здійснити трансформацію від екстенсивних за своєю суттю командно-адміністративних, директивно-планових начал структурно деформованого, технологічно застарілого народного господарства, до того ж ураженого Чорнобильською катастрофою, до ефективної ринкової системи. У соціальному житті необхідно було гармонізувати інтереси різних верств населення, адаптувати їх до умов якісно нової суспільної структуризації.

Не менш серйозні завдання висувало життя в етнонаціональній та духовно-культурній сферах. Адже незалежна Україна постала як поліетнічна держава, де проживають представники десятків етнічних груп зі своєю самобутньою культурою, традиціями, віросповіданнями. За цих обставин треба було знайти баланс національних та загальнолюдських цінностей, аби уникнути конфліктів на національному чи релігійно-конфесійному ґрунті. На міжнародній арені Україна мусила закріпити свій статус не тільки як об'єкт, а й рівноправний суб'єкт світового співтовариства.

Поряд з цим були й суб'єктивні чинники, що зумовили труднощі початкового етапу державотворення в незалежній Україні. Українське

суспільство виявилось неготовим до динамічних державотворчих дій. Це стосується як його політичного, інтелектуального проводу, так і основної маси населення, які були обтяжені стереотипами, традиціями минулого і виявилися доволі консервативними. Внаслідок цього в суспільстві не склалося достатньої, критичної маси ширих прихильників реформ, які б на основі осмислення минулого, нового політичного мислення змогли чітко уявити зміст української ідеї, накреслити оптимальну перспективу розвитку, консолідуючи й організуючи широкі маси на її реалізацію.

Відсутність консолідації політичної еліти, відставання законодавчого забезпечення реформ, тактичні і стратегічні помилки при виборі вектору розвитку країни, відсутність власної науково обґрунтованої моделі поступу, консерватизм, апатія і дезорієнтованість значної маси населення, сильна енергетична залежність від Росії, – всі ці чинники обумовили небачені труднощі українського державного відродження.

Державотворчий процес, що розгорнувся в Україні після проголошення незалежності, характеризувався суперечливістю й неоднозначністю. З одного боку, спостерігалися певні позитивні зміни – запроваджено власні атрибути державності, створено Збройні сили, трансформовано старі елементи державної влади (Верховна Рада, Кабінет Міністрів) і утворено та розбудовано нові (президентські структури тощо), загалом сформовано законодавче державотворче поле. З іншого, – дії різних гілок влади виявилися слабко скоординованими і не мали належної єдності; між центральними та місцевими органами влади спостерігалися суперечності; державний контроль за виконанням прийнятих рішень здійснювався недостатньо ефективно; у суспільстві наростало соціально-політичне протистояння, яке значною мірою відбивалося в діяльності державних установ; у державних структурах розросталася корупція і протекціонізм; авторитет всіх гілок влади падав [1, 584].

Вельми показовим було те, що новий Основний Закон – Конституцію України – було прийнято лише в 1996 р. Ще й досі не затверджено Великий Герб України та слова до Державного Гімну України. Потребують прийняття сотні нових законів України. Все це дає можливість зробити висновок, що державотворчий процес, хоча й пройшов важливі етапи, потребує динамічного продовження.

Надзвичайно складним виявився шлях незалежної України до створення самодостатньої сучасної економіки. Запроваджена лібералізація цін розкрутила спіраль інфляції, породила обвальну бартеризацію зовнішньої торгівлі, спекулятивні операції, формування могутніх господарсько-політичних кланів. Апогей економічної кризи прийшовся на 1994 р., коли падіння ва-

лового внутрішнього продукту склало майже 23%, спад промислового виробництва дорівнював 27,8%, а гіперінфляція досягла 10250%. Саме у ті тривожні місяці в Україні відбулися президентські вибори і Л.Д.Кучма розпочав своє президентське правління. У жовтні 1994 р. була проголошена президентська програма радикальних ринкових реформ [3, 62; 2, 14; 4, 161].

Незважаючи на всі складнощі перехідної доби, за роки економічних реформ вдалося досягти певних зрушень. Так, в Україні зменшено максимальну ставку прибуткового податку з фізичних осіб з 90% у 1994 р. до 40% у 1999 р. Відповідно податок на прибуток зменшився з 45 до 30%, податок на додану вартість – з 28 до 20%. В останні роки істотно послаблено податковий прес на сільських товаровиробників і підприємства малого бізнесу, знижено податкове навантаження на фонд оплати праці. Створюються спеціальні економічні зони, де запроваджується режим пільгового оподаткування. Зроблено важливі кроки до впровадження справжньої податкової реформи.

Безсумнівним позитивним результатом останніх років стало досягнення відносної фінансової стабілізації. У вересні 1996 р. в обігу з'явилася гривня, що створило об'єктивні передумови для припинення відтоку вітчизняних капіталів за кордон й залучення іноземних інвестицій. Попри всі труднощі проведення грошової реформи можна констатувати, що її результатом є фінансове оздоровлення економіки України.

У ході економічної трансформації ключовим питанням стало реформування відносин власності. Прикметне, що в 1991–1993 рр. форму власності змінили 3,6 тис. підприємств та організацій, а в 1994–1999 рр. – 61,7 тис. У 2000 р. понад 70% обсягу промислової продукції вже вироблялося на недержавних підприємствах [4, 161–162].

Водночас слід зауважити, що наслідки соціально-економічної кризи 1990-х рр. надзвичайно серйозні і остаточно не подолані. Так, у кризовий період валовий внутрішній продукт скоротився майже на 60%, обсяги промислової продукції – на 48,9%, а сільськогосподарської – 51,5%. За цих умов реальна заробітна плата зменшилася у 3,8 рази, а реальні виплати з пенсій – у 4 рази [2, 13]. В цілому за своїми негативними наслідками криза 1990–1999 рр. перевершує «велику депресію» у світі 1929–1933 рр.

Щоправда, з 2000 р. в Україні розпочався процес економічного зростання. У 2001 р. приріст валового внутрішнього продукту досяг 9% і є найвищим серед країн Співдружності

Незалежних Держав. Він у 1,7 рази перевищив результати 2000 р. Динамічні зміни відбуваються у різних галузях народного господарства. Так, випуск промислової продукції зріс у 2001 р. в порівнянні з попереднім на 14,2%, а за рівнем промислового розвитку Україна повернулася до показників 1994 р. У 2001 р. в Україні зібрано найбільший за останні роки врожай зернових, що склав 39,7 млн. т. Все це дало можливість посилити фінансування соціального розвитку: підвищилися виплати з заробітної плати, пенсій, стипендій, допомог [5, 4–7].

Утім це лише перші кроки на шляху до якісних змін. Нині в нашій державі, порівняно з 1991 р., виробляється у 30 раз менше тракторів, у 20 разів – взуття, у 15 – тканини. Енергомісткість українського промислового виробництва в 4–5 разів вища за європейське, а матеріаломісткість – у 2–3 рази. Продуктивність праці ж нижча у 4 рази. В сучасній Україні виробляється продукції у 3 рази менше, ніж у Польщі і в 2 рази менше, ніж в Ізраїлі, хоча в останньому мешкає населення у 8 разів менше, ніж у нашій країні [6, 399].

За сучасними оцінками експертів ООН у списку традиційних статистичних даних рівня «людського розвитку» Україна займає лише 78 місце. Деякі офіційні джерела свідчать, що сьогодні за межею бідності в нашій державі перебуває понад 80% громадян, а дуже багаті і надто багаті складають 6% (відповідно 5% і 1%) [6, 343, 344].

Потребує кардинального поліпшення якості охорони здоров'я, праці, материнства, дитинства та старості, організація національної освіти, науки та культури, оздоровлення морального клімату в суспільстві. Вирішення цих та інших проблем можливе лише за умов інноваційного розвитку економіки, подальшого формування громадянського суспільства, демократизації всіх сфер життя. Водночас не можна не бачити здобутків сучасної України. Це, зокрема, становлення політичної незалежності, розбудова фундаментальних основ державності, мирне вирішення гострих суспільних проблем, розвиток політичного діалогу за умов багатопартійності, початок ринкових реформ в економіці, формування нової соціальної політики, започаткування підвалин і поступ національної освіти, науки, культури, інформаційного простору, зростання національної самосвідомості та зародження нової генерації української еліти. Розвиток указаних процесів є свідченням того, що курс на побудову суверенної і незалежної, демократичної, соціальної та правової держави України є правильним орієнтиром поступу нашої Батьківщини в XXI ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войко О.Д. Історія України: Посібник. – 2-е вид., доп. – К.: Видавн. Центр «Академія», 2001. – 656с.
2. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320с.

3. Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. – 2001. – №3. – С.48–68.
4. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000) рр.). – К.: Видавн. Дім «Альтернативи», 2000. – 360с.
5. Про підсумки економічного і соціального розвитку України, її галузей та регіонів у 2001 році. – К., 2002. – 53с.
6. Україна: інтелект нації на межі століть. Кол монографія / Керівник авт. колект. В.К.Врублевський. – К.: Інформ.-видавн. Центр «Інтелект», 2000. – 516с.

М. Г. ШИШКА

ПРАВОВА РЕФОРМА В УКРАЇНІ – ЗАПОРУКА НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Шишка Микола Георгійович – голова Широківської райдержадміністрації Дніпропетровської області

Конституція України 1996 року визначила нашу державу як правову (ст.1). Проте навряд чи хто стане стверджувати, що створення правової держави вже завершено і чинна Конституція України закріпила порядок, який склався. Правова держава – ідеал, якого необхідно досягти. За влучним виразом І.Канта, держава – це союз багатьох людей під пануванням права. «Найкращий лад той, – писав І.Кант, – де влада належить не людям, а законам».

Належне застосування норм Конституції дає можливість досягти запрограмованих результатів. Значною мірою це залежить і від того, як конституційні приписи деталізуються в галузевому законодавстві і чи є в державі необхідна законодавча база. Після введення в дію Конституції України 1996 рік парламент повинен був прийняти близько 50 законів, які безпосередньо впливали з Основного Закону. Але, на жаль, після шестирічного її функціонування багато з них так і не було прийнято, а деякі з них не були приведені у відповідність з нормами Конституції.

Багато труднощів, які доводиться нам переживати останнім часом, викликані браком у нашої країни розвинутого громадянського суспільства та цивілізованого ринку. Довелося познайомитися з гіперінфляцією, безробіттям, затримками у виплаті заробітної плати й пенсій.

Рівень життя переважної більшості людей істотно знизився. Але ці труднощі не свідчать про те, що ми просувалися неправильною дорогою.

За минуле десятиліття Україна остаточно утвердила себе як суверенна держава. Вона стала повноправним суб'єктом європейського та світового співтовариства, важливим фактором стабільності на європейському континенті.

Європейський вибір – не самоціль, а спосіб досягнення більш високих результатів як в економічній, так і в соціальній сферах. Звідси визначення нашої стратегічної мети – стати повноправним членом європейської команди. Та

навіть високорозвинена економіка не в змозі викликати інтерес більш розвинутих партнерів до України без подальшого вдосконалення і укріплення демократичних інститутів, захисту права власності, посилення захисту прав і свобод громадян. Передбачається, що до 2007 року законодавство України відповідатиме вимогам законодавства цієї спільноти. Проголошений Президентом України курс на європейську інтеграцію не може не передбачати відповідне реформування державного управління відповідно до прийнятих на Заході стандартів.

Згадаймо, що протягом 1997–2001 років відповідними Указами Президента України та постановами Кабміну сформовано концептуальну, правову та організаційні основи для впровадження адміністративної реформи. Розроблено проект стратегії проведення в Україні адміністративної реформи. Адміністративна реформа означає здійснення комплексу структурно-функціональних, організаційних і кадрових перетворень у системі виконавчої влади, спрямованих на значне підвищення ефективності реалізації публічної влади в сфері діяльності держави і місцевого самоврядування. За своєю суттю адміністративна реформа передбачає, по-перше, наближення апарату виконавчої влади до потреб суспільства і кожної окремої людини, а по-друге, створення такої системи державного управління, яка б відповідала стандартам демократичної, правової держави із соціально орієнтованою ринковою економікою.

Дуже важливо, що ідея адміністративної реформи отримала інформаційну підтримку та певне громадське визнання.

На жаль, допоки не зроблено головного – не підвищено інституційну спроможність виконавчої влади. Їй досі не створена чітка система планування та моніторингу роботи виконавчої влади. Не приділялося і належної уваги впровадженню демократичних стандартів роботи виконавчої влади, тобто інституціоналізації демократії.

Могутній засіб удосконалення державного управління – впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у роботу державної влади, на жаль, використовується неефективно. Потрібно реформування процедур роботи виконавчої влади та процедур підготовки і прийняття управлінських рішень, закладення до управлінського процесу принципу прозорості на всіх рівнях, а згодом оптимізація структури та скорочення управлінського апарату. Адміністративна реформа допоки не розглядається під кутом зору інтеграції України в Європу, яка консолідуватиме більшість напрямів реформ та вимагатиме колосальних зусиль тисяч управлінців щодо впровадження європейських стандартів роботи.

Місцеве самоврядування становить одну з підвалин будь-якого демократичного суспільства, і його відновлення, що має глибоке історичне коріння і давні традиції, – важлива складова політичного трансформування нашого суспільства.

У березні 1992 року Закон України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» започаткував формальне роздержавлення місцевих рад. Цим законом проголошувалося розмежування повноважень між радами й місцевими органами державної виконавчої влади – адміністраціями.

У грудні 1994 року внесено на розгляд парламенту проект конституційного Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Проект містить конкретні пропозиції щодо розмежування законодавчої і виконавчої влади. Верховна Рада повинна була віддати Президенту значну частину владних повноважень. 18 травня 1995 року цей закон був прийнятий. Згідно з ним Президент став одноосібним головою уряду, склад якого він мав сформувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами державної влади від обласного до районного рівня ставали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначати обраних народом голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишилися обмежені повноваження: затвердження міського бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Всі інші повноваження передавалися держадміністраціям. З прийняттям цього закону Україна перетворилася з парламентсько-президентської держави у президентсько-парламентську республіку.

Укладений у червні 1995 року Конституційний договір чітко визначив територіальну основу місцевого самоврядування й заклав передумови для реального розмежування повноважень місцевого самоврядування та органів виконавчої влади.

Із ухваленням Конституції України 1996 року вдалося закріпити ідею місцевого самоврядування на найвищому – конституційному рівні.

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено політико-правовий статус органів місцевого самоврядування.

Однак доводиться констатувати, що визначення про сутність місцевого самоврядування у ч.1 ст.2 Закону не містить двох істотних моментів, у ньому немає посилання на суб'єкта, в інтересах якого має здійснюватись місцеве самоврядування (згідно з Європейською хартією ним є місцеве населення), та не зазначено, що його здійснення є не тільки правом, а й обов'язком місцевих органів влади.

Відповідно до стратегії адміністративної реформи на деконцентрацію й децентралізацію урядової діяльності актуальною проблемою є розмежування функцій місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Їхня роль в організації життя населення території має поступово зростати при кінцевому збереженні сильних контрольно-наглядових повноважень державних адміністрацій. В основу цього підходу закладено сучасну доктрину про державу з децентралізованими функціями.

Самоврядування на місцях загалом має ґрунтуватися на нормах Конституції й Закону про місцеве самоврядування, враховувати принципи засади, сформульовані у Всесвітній Декларації місцевого самоврядування та Європейській Хартії про місцеве самоврядування. Остання була ратифікована Верховною Радою України 15.07.1997 року й стала невідривною частиною законодавства України.

Шляхом делегування повноважень органів виконавчої влади місцевому самоврядуванню досягається присутність держави на місцевому рівні. Закріплення фінансово-економічних основ самоврядування, його громадських інституцій дає можливість утворення в територіальних громадах стійких господарсько-громадських корпорацій.

Надання делегованих повноважень – загалом не нова норма в міжнародних правових документах. У п. 5. Всесвітньої Декларації місцевого самоврядування йдеться про можливість центральних або регіональних структур передавати повноваження місцевим органам самоврядування. Пункт 5 ст.4 Європейської Хартії про місцеве самоврядування також передбачає, що при делегуванні повноважень центральними або регіональними органами місцеві органи самоврядування повинні, наскільки це можливо, мати свободу пристосування їх здійснення до місцевих умов. Ці документи ввібрали у себе світовий досвід організації місцевого самоврядування та делегування повноважень.

Згідно зі ст.143 Конституції делеговані повноваження надаються органам місцевого самоврядування. Стаття 140 Конституції до таких

відносить сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також районні і обласні ради. Звідси випливає, що делеговані повноваження надаються як радам, так і їх виконавчим комітетам.

Але вже глава 2 розділу 11 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» відступає від конституційної норми визначеної ст.143. В ній надаються делеговані повноваження тільки виконавчим органам сільських, селищних, міських рад. Про самі ради вже не йдеться.

Органам місцевого самоврядування може передаватися лише незначна частина повноважень органів виконавчої влади, яка не повинна переважати власні повноваження органів самоврядування, основне призначення яких полягає у вирішенні питань місцевого життя. Але Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» містить 67 власних повноважень виконавчих органів рад, а делегованих – аж 80.

У справі реалізації конституційно-правових засад місцевого самоврядування є й певні здобутки. Насамперед, вони стосуються створення відповідних організаційно-правових механізмів функціонування місцевого самоврядування. У новому законі закріплені статус і повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Прийняття Законів України «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про органи самоорганізації населення» і Указу Президента України «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні» є черговим внеском держави у справу зміцнення авторитету і організаційних засад органів місцевого самоврядування, сприяння їхній ефективній діяльності з розв'язанням проблем економічного і соціального розвитку територіальних громад.

Для активізації розв'язання проблем місцевого самоврядування створено державні координаційні структури: Координаційну раду при Президентові України і Міжвідомчу комісію при Кабінеті Міністрів. Розроблено низку проектів законодавчих актів: про право комунальної власності, про місцеві податки та збори, про місцеві референдуми та інші форми безпосереднього волевиявлення територіальної громади. Для розвитку місцевого самоврядування великого значення набуває адміністративна реформа.

Із впровадженням в Україні принципу розподілу влади та становлення інституту місцевого самоврядування як автономної гілки публічної влади, структура відносин між владами різного адміністративно-територіального рівня значно ускладнилась, оскільки сама природа влади на різних рівнях стала суттєво відрізнятися.

Органи місцевого самоврядування мають кілька видів відносин:

* село, селище, невеличке місто – районна рада; райдержадміністрація;

* місто обласного значення – обласна рада; облдержадміністрація;

* районна рада – районна державна адміністрація;

* обласна рада – обласна державна адміністрація.

Між радами різних рівнів немає підпорядкованості, на відміну від місцевих державних адміністрацій, відносини яких будуються за принципом підпорядкованості й підконтрольності. Так само немає підпорядкованості між радами й держадміністраціями.

У ст.143 Конституції України для районних та обласних рад передбачено дві групи повноважень. Найважливішими є відносини з питань бюджету. Новий бюджетний кодекс більше відповідає Конституції та Закону України «Про місцеве самоврядування», згідно з яким перерозподіл фінансових ресурсів між бюджетами населених пунктів, районами та областями відбувається через об'єктивні розрахунки.

Але принциповою проблемою є формування дієздатної територіальної громади у чинному законодавстві. Статус територіальної громади визначається декларативно. Позитивним є те, що вперше, окреслено повноваження територіальної громади. Але механізм функціонування територіальних громад у нормативні положення закласти ще не вдалося.

Якщо виходити зі змісту ст.140 Конституції України, яка ототожнює територіальну громаду з мешканцями сіл, селищ і міст, то кількість потенційних суб'єктів місцевого самоврядування збільшиться. Згідно з Європейською Хартією вони повинні мати власну організаційну, фінансову та правову автономію. В скрутні часи нашого буття це не лише занадто дорога утіха, а й небезпека дезінтеграції України.

На шляху формування повноцінних територіальних громад стає перешкодою архаїчність адміністративно-територіального устрою України. Вихід бачиться у формуванні об'єднань територіальних громад. Саме така поступова інтеграція передбачена в Концепції адміністративної реформи в Україні.

На рівні з адміністративною реформою триває робота над визначенням концептуальних підходів до муніципальної реформи, яка спрямована на зміцнення основ народовладдя через підтримку місцевого самоврядування. Муніципальна реформа передбачає поступову децентралізацію державного управління шляхом передачі територіальним громадам та утворенням ними органам необхідних повноважень і матеріально-фінансових ресурсів для самостійного вирішення значної частини суспільних справ.

Досить прогресивною є стаття 19 Закону, згідно з якою представницький орган місцевого самоврядування може приймати статут територіальної громади села, селища, міста. У

статуті територіальної громади фіксуються її атрибути; права й обов'язки жителів – членів конкретної громади; функції та права громади в цілому; цілі останньої; завдання самоврядних органів і взаємодія останніх з громадянами; порядок їх звітності та відповідальності перед нею, управління власністю громади; напрями збереження й покращення середовища проживання членів громади (природного, містобудівного, культурного).

Кожна територіальна громада приймаючи статут, наповнює цю законодавчу пропозицію конкретним змістом. Статут має бути насамперед процедурним документом який визначає порядок здійснення норм Конституції, і законодавства України у конкретному населеному пункті, у чотирьох статтях закону є посилання на ті питання, які мають регулюватися статутами територіальних громад. Положення ч.4 ст.10 Закону може трактуватися дуже широко. Так з нього випливає, що статут може регулювати майже усі питання, що виникають під час реалізації територіальною громадою права на місцеве самоврядування.

За сучасних умов статуту територіальних громад матимуть велике значення. Адже у Законі є багато відсильних норм типу, «відповідно до закону», «у межах, визначених законом». Однак таких законів немає. А це викликає велику кількість прогалин, які хоч частково можуть бути врегульовані статутами.

Статут територіальної громади як правовий документ має відповідати Конституції та чинному законодавству України, ратифікованим нашою державою міжнародно-правовим документам, конкретизувати положення Конституції щодо здійснення місцевого самоврядування, а також визначати положення, норми і правила, не врегульовані чинним законодавством, бути цілісною і повною системою норм, що визначають правовий статус самоврядного населеного пункту, його органів влади, жителів, підприємницьких та громадських структур, інших суб'єктів права, відносини між ними.

Статут – це маленька конституція окремого населеного пункту, яка регулює і регламентує усе його життя.

Разом з тим нам ще належить багато зробити для того, щоб державне управління і місцеве самоврядування стало потужним рушієм економічних та соціальних перетворень, активізації широкої громадськості, і відповідати стандартам демократичної правової держави.

Негаразди, які переживає сьогодні український народ тимчасові. Їх можна було б уникнути, якби частіше ми зверталися до історичного минулого, вивчали його досвід і уроки. А уроки минулого свідчать:

- влада, якщо вона народна, повинна слугувати народу;

- не можна поєднати демократичний режим з тоталітарним; тоталітаризм відверто протипоказаний українській державності;

- в складному процесі державотворення слід розраховувати тільки на власні сили;

- більшість бід, що мала і має Україна йдуть від внутрішнього непорозуміння, від протистояння владних структур;

- неповага до селянина, його праці – одна з головних причин занепаду України;

- неповага до старшого покоління, ігнорування його інтересів – діяльність без майбутнього;

- законодавством працює тільки тоді, коли народ поважає владу.

Хоча досягнення поставлених цілей і вимагає копіткої роботи, але як сказав Л.Д.Кучма на першій сесії Верховної Ради України четвертого скликання 18 червня 2002 р.: «...у кінцевому підсумку, все залежить від нас, від глибини насамперед інституційних перетворень у нашій країні, економічних, соціальних та політичних реформ, утвердження демократії та основних засад громадського суспільства. Нам треба робити своє діло, велике і потрібне, не опускаючи руки і не абсолютизуючи об'єктивні складнощі, які стоять на обраному шляху».

ІСТОРІЯ

К. М. КОЛЕСНИКОВ

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ТРАДИЦІЇ УСВІДОМЛЕННЯ

Колесников Костянтин Миколайович – доцент кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ), заступник головного редактора альманаху «Грані», кандидат історичних наук

Переважна більшість давно минулих подій, відомості про які дійшли до наших днів, цікавлять передусім виключно спеціалістів-істориків. Але існують і такі, що так чи так відомі широкому загалу, викликають гострі суперечки або навпаки однозначно сприймаються суспільством як сакральні аксіоми. Такі історичні факти-символи складають скелет будь-якого модерного міфу зі своїми героями і антигероями, своїм сакральним (позаісторичним) часом, своєю есхатологією. Сучасна міфологія, як найважливіша компонента, входить до аксіологічного пласту історіософії, який живить саму історичну науку. Найпоширенішими з сучасних міфологем являються національні, адже вже більше трьох століть саме нації виступають найактивнішими суб'єктами історичного процесу [5, 71–72, 75].

Значущість певного факту для новітнього міфу пов'язана не стільки з його реальною історичною вагою, скільки зі способом його сприйняття й усвідомлення, зі ступенем його відповідності вже наявній системі образів-зразків. Наприклад, локальні зіткнення дружинників новгородського князя Олександра Ярославича зі шведами на Неві 1240 року та з тевтонцями на льоді Чудського озера 1242 року в пізніших розповідях набули ознак героїчного протистояння Русі західній експансії, що особливо гостро виявилось у художньому фільмі 1942 року «Олександр Невський». Натомість майже аналогічна битва з німецькими рицарями за Дорогичин галицького князя Данила Романовича (1238 р.) подібного символічного значення не набула.

Набуття певним фактом знакової ролі, отже, залежить не від масштабу, а від того, наскільки він відповідає загальній спрямованості національного міфу. Починаючи з пізнього середньовіччя Русь-Московія усвідомлювала себе протиставляючи як мусульманському Сходу (антибусурманська риторика «Задонщини»), так і католицькому Заходу. Отже, традиційне для Московської держави сперечання з латинською

Європою та кривава Вітчизняна війна СРСР з германським нацизмом сприяли перетворенню в свідомості росіян другорозрядних бойових дій XIII ст. на символ глобальної «війни цивілізацій». Русь-Україна в протистоянні східному тиску ще з часів дипломатії Данила Галицького шукала компроміси із Заходом, і для усвідомлення себе нацією актуалізувала далеко не всі факти боротьби на «західному фронті».

Для кожної нації особливу вагу має її незалежне, суверенне існування. Для України, позбавленої протягом тривалого часу власної державності, цей факт отримує сакральне значення: майже ореолом святості огортається сучасна державність (якщо не в свідомості абсолютної більшості громадян, то принаймні у виступах лідерів) та міфологізуються її витоки й підвалини. Міф української державності по-коїться на трьох «ідеях-китах»: Україна кілька разів була могутньою незалежною державою; український народ у періоди бездержавності постійно прагнув незалежності; перспективи сьогоденної України полягають у всебічному просуванні демократії. Розглянемо коротко кожен з ідей.

Традиційно перераховують такі державницькі періоди: Київська Русь IX–XIII ст., Галицько-Волинська держава XIII–XIV ст., Запорозька Січ (з сер. XVI ст.) та козацька Гетьманщина XVII–XVIII ст., держави часів громадянської війни та визвольних змагань (УНР, ЗУНР, УД, інколи УСРР).

Не одне століття точаться запеклі суперечки навколо питання про етнічну приналежність Київської Русі. З другої половини XV ст. російські, а з кінця XVI – початку XVII ст. українські інтелектуали висувають претензії на культурно-політичну спадщину Русі. Перші на-полягають на ідеї законного «перетікання влади» (*translatio imperii*) від Києва до Володимир-на-Клязьмі, а від нього – до Москви, а другі – від Києва до Галичу і Вільно. Таким чином, перші свідомо ототожнюють стару княжу Русь із молодим Московським царством, проголо-

шучи Київ «споконвічною вотчиною» московських правителів-Рюриковичів. Другі, у супереччю припиненню династичної і державної спадкоємності Древньої Русі й сучасних їм русинських воеводств Литовсько-польської держави, переконані у швидкому відродженні «стольного Києва», поданого ними священним символом історичного буття України-Русі.

Ідеї московських і київських мислителів пізнього середньовіччя перекочували зі сторінок старих манускриптів у наукові праці XIX–XX ст.: російські історики з Миколи Карамзина і Сергія Соловйова, а українські з Михайла Грушевського обдаровували політиків аргументами для обґрунтування імперської або націоналістичної ідеологій. Київська Русь проголошувалася то російським, то українським минулим. Насправді ж середньовічне культурно-політичне утворення, на чолі якого стояв Київ – адміністративна столиця, центр економічного тяжіння та престольне місто митрополита «всія Русі», було однаково далеким і від українців, і від росіян.

Русь, як усі середньовічні європейські спільноти, не знала національної належності. Їй були властиві тільки «донаціональні» форми єдності – конфесійні (християни, погани, магометани, жиди тощо), корпоративні (сільські общини верви, ремісничі чи купецькі громади, наприклад, новгородське Іванове сто), територіальні (усвідомлення малої батьківщини, наприклад, колишні «племена» – поляни, сіверяни, древлі тощо, або пізніші літописні «землі» – Смоленська, Київська, Полоцька тощо), владні (підлеглисть певному правителю, господарю, наприклад, княжі мужі або люди Святополка чи Ізяслава і т.ін.) та, нарешті, родові (про що свідчить регламентоване в Правді Ярослава право кровної помсти) об'єднання. У супереччю тому, що близько XI–XII ст. фіксуються мовно-діалектичні розбіжності між регіонами розселення майбутніх українців, росіян та білорусів, відсутні свідчення усвідомлення ними взаємних відмінностей. Навіть на фоні княжої удільної роздробленості, актуальними залишалися принципи єдності всієї «Руської землі»: приналежність до єдиної київської православної митрополії; право на верховну владу тільки представників династії Рюриковичів – «княжої братії» Русі; єдина книжна мова, літературна традиція, заснована на церковнослов'янських коріннях, та мистецтво, зіперте на болгаро-візантійську спадщину.

Київська Русь не мала, отже, нічого спільного з українською державністю. Внаслідок дискретності історичного процесу на території сучасної України, не можна прослідкувати генетичної наступності жодного давньоруського державницького інституту з інституціями хоча б козацької доби, не кажучи про пізніші епохи. У кращому випадку Київська Русь явилася для українців (як для білорусів і росіян) тим же, чим

була ранньосередньовічна імперія франків для сучасних французів і німців або антична імперія римлян для сучасних італійців і ін. Повним анахронізмом видаються словосполучення в стилі Грушевського – «українські племена», або твердження про тисячолітні традиції української державності.

Деякі українські дослідники (наприклад, Степан Томашівський) з огляду на поліетнічний та квазіімперський характер ранньосередньовічної Русі, яка управлялася скандинавською за походженням княжою верхівкою, визнавали першою українською державою Галицько-Волинське князівство. Однак, відкидаючи це твердження, можна навести ті ж самі аргументи, що й стосовно Київської Русі, плюс додаткові заперечення. Галицько-Волинська держава (яку іноді європейські володарі іменували Руським королівством) була незрівнянно могутнішою за інші землі-князівства Русі – Чернігово-Сіверське, Переяславське, Турово-Пінське тощо. Однак, так саме як і вони, залишалася регіонально обмеженою і позбавленою будь-якої універсальної державницької ідеології, крім принципу підлеглості легітимним правителям з династії Романовичів. Невипадково тому була її блискавична агонія відразу ж після припинення цієї династії.

Наступне утворення, яке пропонується вважати попередником сучасної української державності, – це Запорозька Січ, що існувала протягом 1563–1775 років. Січ, безперечно, була міцним військово-політичним організмом, схожим на державу, однак, чи була вона державою?

Початок Низового Війська Запорозького як більш-менш міцної організації дослідники відносять до другої половини XVI ст., коли на низових дніпрових степах поза контролем будь-якої держави козаки сформували досить стійке утворення, що мало ряд ознак незалежної держави: власний уряд на чолі з кошовим отаманом, свій суд, звичаєве право, Запорозький Кіш, підтримував стосунки з чужоземними урядами, підписував з ними угоди, самостійно проводив війни. Проте в більшості своїй запорожці перебували на Низу тільки літньої пори, а взимку переходили на старі українські землі, де підлягали місцевій юрисдикції, як звичайні громадяни Польської чи Литовської держав. Січ визнавала номінальну зверхність литовського князя, а після 1569 р. польського короля. Таким чином, Військо Запорозьке в XV–XVI ст. не мало окремого індигенату (право заступати посади в державі мають її постійні мешканці) й, отже, не було державою у повному розумінні цього слова, а лише організацією, подібною до держави.

Типологічно схожі стосунки між центральними і запорозькими властями збереглися й у добу Гетьманщини, коли козацький устрій і вла-

да поширилися на всю Наддніпрянську Україну. Вже за Богдана Хмельницького між Низом і Волостю виявилися суттєві розбіжності в суспільно-політичному устрої і в політичних симпатіях, які Богдан долав жорсткою рукою. Військо відстоювало суто демократичний устрій, дотримувалось козацького звичаєвого права, Гетьманщина ж почала це право сполучати зі шляхетським ладом і писаним правом, яке існувало на її землях до 1648 року. Окрема від Чигирини, Батурина і Глухова зовнішня політика Запорозжя, яке вважало себе серцем нової України¹, досить часто вступала в суперечність з політикою Гетьманщини. Таким чином, Військо Запорозьке своєю політичною діяльністю у XVII–XVIII ст. наближалося до становища незалежної держави. Але державою воно все ж таки не стало, оскільки не мало окремого від Гетьманщини права громадянства. Водночас низові козаки досить часто були громадянами Гетьманської України [12, 115–123].

Запорозькі Вольності завжди відрізнялися відсутністю повноти суспільної структури, яка включала б усі станові і статеві-вікові категорії населення. Право посідати уряди, адже, мали виключно неодружені козаки; жінки під страхом смерті не допускалися на Січ; одружених (зимівчан, сиднів), що мешкали по хуторах на запорозьких землях, було небагато. Як наслідок – запорозьке населення само не відтворювалося, а поповнювалось за рахунок регулярних міграцій з півночі відчайдушної молоді. До XVIII ст. на Запорозжі мешкали майже виключно козаки. Посполиті (тобто простолюдини-селяни), як піддані військового товариства, почали масово з'являтися тільки за Нової Січі (1734–1775), що, до речі, прискорило рішення імперського уряду про її ліквідацію. Відсутність на Січі шляхти, міщан, кріпаків, тобто тогочасної станової структури суспільства, говорить не стільки про її демократизм, скільки про ущербність і тимчасовість її екстремального устрою, неможливість її функціонування як повноцінної соціально-політичної системи. З погляду нормального суспільства з його структурами Запорозький Низ являв «антиструктуру» і «антисвіт»[11, 164–168].

Давно вже стала буденною думка про походження Гетьманщини – козацької державності

на Волості – з традицій і структур Запорозжя. Однак, якщо порівняти з політико-правового погляду ці два утворення, то висновок буде далеко не таким прямолінійним. По-перше, сумнівним видається перенесення простого звичаєвого права запорожців у складні соціально-економічні реалії колишніх українних воеводств Речі Посполитої. По-друге, адміністративно-територіальний устрій підвладних козакам теренів був перенесений не з Запорозжя, а скопійований зі схем дислокації реєстрового козацького війська. Мало того, після повстання Я.Худолія, спрямованого проти гетьмана Хмельницького, у квітні 1650 р. була здійснена реформа січового ладу. Основи полково-сотенного державного устрою, створеного в Україні, були трансформовані на землях Запорозької Січі з урахуванням її традицій щодо управлінсько-функціональних структур. Насамперед малі кошові утворення були об'єднані в єдиний великий Кіш Січі, який тепер поділявся на курені. Була введена посада кошового отамана Січі. Всі її земельні володіння були поділені на п'ять районів – паланок. Кожну паланку очолював полковник.

Запорозький Низ, отже, суттєво відрізнявся від підвладної гетьману Волості. І тому безглуздо заперечувати державний характер Гетьманщини. Однак, чи могли стати її інтелектуальні та інституціональні традиції фундаментом загальноукраїнської державності?

Інституції Гетьманщини були або ліквідовані російським урядом впродовж 1760–1840-х років, або в урізаному вигляді адаптовані до потреб імперського ладу. І це всіма визнаний факт. Щодо інтелектуального підґрунтя козацької державності, то воно сформувалося ще до її виникнення та зникло значно пізніше її загибелі. Так, існують відомості щодо пропозицій Северина Наливайка польському королеві утворити на теренах між Бугом і Дністром південніше Брацлава, охоплених у 1594–1596 роках повстанням, автономну одиницю з виключно козацьким урядуванням [6, 131–224]. Поширена також інформація іноземців та побоювання поляків щодо козацьких заходів 1620-х років, які нібито вели до творення осібної держави. Нарешті, знаємо про вдало здійснені державницькі плани Хмельницького: створена в ході Національно-визвольної війни держава, відома під офіційними назвами Військо Запорозьке, згодом Малоросія та неофіційними – Гетьманщина та Україна, існувала в різних формах з 1649 (Зборівський трактат) по 1782 (ліквідація козацького полково-сотенного устрою) роки. Однак, чи справді козацькі ватажки завжди усвідомлювали ті державницькі завдання, боротьбу за які їм приписували пізніші автори-патріоти? Однозначно – ні! Пропозиції Наливайка стосувалися дислокації на визначеній території козацьких сил у кількості 2 тис. воїнів

1. Необхідно додати, що подібні уявлення побутували у досить широких колах української громадськості кінця XVII–XVIII ст. Так, у «Літописі Самійла Величка» та «Конституції Пилипа Орлика» вони відбилися майже однаково: Січ (Sicz-antemurale) розглядається як серце України, її мати-заступниця і передмур'я, забороло перед хижими бусурманами. Фактично вже в цих творах закладалися підвалини для формування в XIX ст. історіографічного міфу про Запоріжжя, як осердя українського народовладдя, що завдяки своїй моральній силі здатне активно впливати на українське суспільство та його політичну еліту [15, 118–126].

на королівській службі, про організацію загальнонастанового апарату управління і суду даних не маємо, про становище й інтереси інших станів (навіть селян, союзників у боротьбі) взагалі і мови не було. Хмельницький до Різдва 1649 року вимагав збільшення козацького реєстру, надання козацтву шляхетських привілеїв, розширення прав православ'я за рахунок унії, і (sic!) амністії всім учасникам повстання. Не більше! Навіть Зборівську угоду, вершину козацьких успіхів у договірному процесі з Річчю Посполитою, слід тлумачити як станову автономію. Адже на території дислокації козацьких підрозділів зберігалися суттєві елементи польської державної адміністрації, соціальні інтереси неказаків було проігноровано, автономна область обмежувалася трьома воеводствами – Брацлавським, Київським, Чернігівським, де традиційно сильними були козацькі позиції. Після березневих статей 1654 року і виходу зі складу Польщі різні українські верстви, магдебурзькі міста, навіть особи намагаються підтвердити (чи підвищити) свій статус в обхід влади гетьмана, безпосередньо звертаючись до московського уряду.

Маємо небагато відомостей (особливо з першого періоду війни) про яку-небудь чітку програму національного державотворення, і всі вони не походять з офіційних документів гетьманської канцелярії. Зокрема, слова Хмельницького, передані послами короля Яна II Казимира: «Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь!... Досить маю тепер... у князівстві моїм по Львів, по Холм і Галич» (лютий 1649 року) [10, 17]. Або пародія на універсал до ляхів, складений у таборі під Батогом 1653 року, який наділяє козацького гетьмана такими державними титулами: «Богдан Хмельницький, з ласки милостивого Бога король Галицький, великий князь Руський, Сіверський, Київський, Подільський, Брацлавський, Волинський, Холмський, Велзький...» [14, 78]. З першого погляду, ці документи – свідчення усвідомлення козацькою верхівкою етнічної єдності українських земель та маніфестація претензій на них, але з другого, не можна не побачити неавтентичність поданої інформації. Перше джерело передає відчуття польськими урядовцями загрози сепаратизму, фіксує приховані страхи польської шляхти, які фігурують у літературі вже більше півстоліття, друге – носить карнавальний характер, свідомо переставляє місцями «сакральне» і «профанне», «верх» і «низ», засноване на змішанні вищого з нижчим, на плутанині стилів і правил.

Ще напередодні 1648 року в Україні можна зустріти два підходи до природи верховної влади, котрі обумовили виникнення двох українських державницьких концепцій: церковної патримоніальної і світської договірної. Перша трактувала події другої половини XVII ст. як «по-

вернення» Русі під законний скипетр московських самодержців, а друга – як укладання «козацьким панством»² з визнаними монархами взаємовигідного договору-контракту щодо засад правління. Обидві концепції, апелюючи до принципів історико-правового легітимізму, не розглядали Україну як самодостатню одиницю, здатну на самостійне існування. Їхнім головним завданням було пояснення необхідності, корисності і законності підкорення України іноземному монарху, який мав виступати в ролі гаранта внутрішнього ладу і захисника від зовнішніх небезпек. Ідеї малоросійської державності у формі козацького автономізму були, до того ж, регіонально обмежені теренами, на які тогочасні міжнародно-правові акти визнавали поширення гетьманського суверенітету. Наприкінці XVIII ст. через власну млявість державницька ідеологія колишньої Гетьманщини почала поступово втрачатися її природним носієм – старшинською верствою, яка на початку XIX ст. завершила своє перевтілення в малоруське дворянство. Малоросійська державницька ідея багатьма вважалася вже занадто провінційно обмеженою у порівнянні з універсалістською імперською ідеєю петербурзької монархії. Нашадки старих провідників Гетьманщини були на той час не здатні вповні передати її «новому творчо активному прошарку – імперській інтелігенції» [16, 245-247].

Нарешті, останні «попередники» сучасної Української держави – Українська Народна Республіка, Українська Держава (Гетьманат), Західноукраїнська Народна Республіка та Українська Соціалістична Радянська Республіка – виникли й недовго існували в грізних умовах російської й австрійської революцій та громадянської війни. Все це, безперечно, державні утворення з різним ступенем суверенітету: УНР з 7 листопада 1917 р. по 11 січня 1918 р. формально сама себе визнавала частиною Російської республіки, номінально незалежна УД з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. реально знаходилася під контролем австро-німецьких окупаційних властей, ЗУНР з січня 1919 р. стає ЗОУНР – Західноукраїнською областю УНР, УСРР з першого дня свого виникнення (ще у формі радянської УНР) являлася ширмою для поширення влади російських більшовиків. Кожне з цих утворень, як, до речі, майже всі уряди і режими розколотої колишньої імперії, не мало достатніх мобілізаційних здатностей, носило нелегітимний характер та цілком об'єктивно занепало.

2. Українське слово «панство», як і російське «государство» означає державу. На чолі государства обов'язково стоїть незалежний правитель (самодержавний государь). Панство, очолене власною знаттю, може виступати самостійно, але загалом повинно належати законному володарю.

Українське державотворення 1917–1920 років явилось по суті трансформацією старих імперських інститутів, а не відродженням українських державницьких традицій, яких ніколи не існувало. «Ліві» уряди, які намагалися поєднати це «відродження» з соціалістичними експериментами, приводили підвладні території до повної дезорганізації. «Праві» уряди, які спробували поєднати зовнішню атрибутику українства (символіка козацтва) з відновленням розладнаних дореволюційних порядків (російська адміністрація), хоча й досягли успіхів у стабілізації життя в Україні, наразилися на зневагу і ненависть, будучи повалені українськими ж руками. Відомий діаспорний дослідник Іван Лисяк-Рудницький зазначав, що головна причина провалу тогочасної української державності полягає в тому, що не була розв'язана проблема влади. «Вживаючи термінологію Ферреро (італійський соціолог, розробляв теорію легітимності – К.К.), Україна не зуміла перейти від фази «революційної» до фази «легітимної», всі українські уряди тієї доби (не тільки «ліві», але також і Гетьманат 1918) носили характер творених «явочним порядком» експериментів, без авторитету і стабільності, без опертя в правовій свідомості загалу» [8, 342].

Отже, з наведених прикладів, навіть не звертаючись до аналізу теперішньої державно-правової організації, легко побачити, що держава Україна не є спадкоємцем всіх вищезгаданих утворень, які або не були державами, або не були українськими, або, проіснувавши кілька років, нічого не встигли передати у спадок. Сучасна Українська держава, її владні структури, її еліта, менталітет і правосвідомість її громадян – є законними правонаступниками Української РСР, і цим все сказано.

Наступною ідеєю, на яку спирається український модерний міф, є теза про шире і відчайдушне прагнення українського народу до державної самостійності України. Хоча і не зрозуміло, кого зараховувати до його лав (усе населення країни, український простолюд або, як це робилося в середньовічній європейській історіографії³, лише так звану політичну націю – привілейовану суспільну верхівку – «народ шляхетський руський» чи «славне козацьке лицарство?»), дана теза нерідко лунає у промовах політиків, ще частіше її можна зустріти на сторінках навчальної літератури. Наприклад, в

«Історії держави і права України» йдеться: «Наш підручник пропонує студентам історію боротьби українського народу за утвердження в Україні державності, мрія про яку зародилася ще в сивій давнині» [4, 3]. Історія виступає тут виключно як конфронтація, а різноманітне соціокультурне життя зводиться до невпинного руху в напрямі єдиної мети (саме так, як мислився прогрес у марксистських схемах). Такий історичний ракурс перетворює банальні потреби соціально-політичної організації (яка, між іншим, існувала на землях України з раннього залізного віку) на завдання вселенського масштабу, вирішення яких нібито розв'яже всі проблеми.

У свідомості еліти, котра не спромоглася зробити націю самостійним суб'єктом історії, забезпечивши її суверенітет державно, твердить О.Забужко, «ідея державності перетворюється на своєрідну *Ultima Thule* – крайню межу, до якої асимптотично збігає будь-яка масштабна рефлексія» [3, 9]. Відтоді уся її національно-історична творчість фактично зводиться до всіяких самостійницьких поривань чи різних «визвольних змагань», а копіткий аналіз різноманітних народних прагнень і сподівань підмінюється примітивною тезою про універсальну цінність державотворення. І якщо ця теза легко пояснювалася і була зрозумілою ще вчора, сьогодні вона виглядає рідкісним анахронізмом, адже не витримує будь-якої критики ні з філософської, ні з історичної точок зору.

В українській історіософії другої половини XIX – початку XX ст. потужними й авторитетними визнавалися ідеї т.зв. народників, згідно з якими народ *a priori* вважався суб'єктом-рушієм історичного процесу, ціль якого – реалізація народного ідеалу [9, 325–330]. Згодом, після революції, котра, здавалося, мала сприяти реалізації найкращих здібностей українського народу, а на практиці привела до влади диктаторський більшовицький режим, набули поширення ідеї т.зв. державників. Вони доводили, що не народні маси, простолюд, а національна еліта здатна виступати рушієм історії, не руйнівною, а творчою силою суспільства. Наприклад, відомий консервативний історик й ідеолог гетьманського руху В'ячеслав Липинський твердив, що народ (у його термінології – малоруське плем'я; народ, як структурована цілість, здатний постати лише в карбах української держави) «пасивний по своїй природі і східний по найглибшим основам своєї духовної культури», позбавлений почуття активної окремішності. Українство, таким чином, за своєю суттю – рух аристократичний, «хотіння провідної верстви, а не народних мас». І тому той, хто спробує оперти його на народних масах, «утопить себе і українство в єдинім неділимім руськім морі, до якого маса народна малоруська по інерції своєю тяжкістю і пасивністю прямує» [7, XXIV].

3. Отождествлення назви етносу з найменуванням його правлячої верхівки є типовим для середньовіччя явищем: прирівнювання частини і цілого як одиниць, що взаємно замінюються [2, 71–75]. Найбільш близькою і яскравою аналогією є типове для середньовічного епосу регулярне (але неусвідомлене) заступлення поняття «народ» (ціле) поняттям «дружина, знать» (частина). Наприклад, в англосаксонському епосі «Беовульф» військова знать постійно називається «всі дани», «народ фрізів», у слов'янських народів – «всі чехи», «увесь народ» у «Чеській хроніці» Козьми Пражського.

Як бачимо, сьогоднішні теоретики змішали дві принципово відмінні тези: мету українського руху вони запозичили від державників – незалежність, а його рушія підгледіли у народників – народні маси. Втім, міфологічність їхньої позиції проглядає в іншому – у намаганні сформулювати будь-яку (!) наскрізну мету української історії, будь-то народне начало, будь-то державність, неважливо. В цьому – штучно накинута історії телеологізм.

Остання ідея – підґрунтя державницького міфу сучасної України – вага цінностей демократії для нашого суспільства. Будемо відверті, нинішні «демократичні» процеси в країні – лише імітація руху, фікція, призначена для заокеанського, навіть не для вітчизняного, споживача. Одинадцятилітнє топтання на місці, тобто «реформування», виявляється єдиною можливістю у наших умовах східноєвропейським (західноазіатським?) варіантом демократії. Політична криза час від часу стрясє владну еліту нашої країни. Сьогодні на тлі лиховісної пасивності мас на вулиці нерідко виходять не погано організовані групи молодиків під різними прапорами. Сьогодні кримінальне законодавство служить засобом боротьби між політико-економічними кланами (різниця між якими полягає не в ступені чесності, а в тому, що одні на сьогодні є суб'єктами, а інші об'єктами застосування карного права), а красиві політико-правові гасла й ідеї давно перетворилися в прикриття їхніх кримінально-економічних діянь. У цих умовах, стає зрозумілим, що політична стабільність, яка все ще зберігається в суспільстві, була досягнута не за рахунок зусиль вищого керівництва, не через якісь особливі якості українського народу, а завдяки збігу ряду об'єктивних обставин. Насамперед, це загальносоціологічна закономірність, відповідно до якої під час жорстоких господарчих криз і матеріальних труднощів люди не виходять на барикади, а цікавляться переважно своїм і своїх близьких існуванням-виживанням. Коли ж ці питання уже вирішені (або здається, що можуть бути скоро вирішені), на порядок денний стає боротьба і відплата. Сьогодні, отже, перед Україною встає вибір: вулична вольниця або диктаторський режим. Демократія на пострадянському просторі – це химера. Після декількох років блукань владні еліти національних республік колишнього СРСР досить упевнено спрямовують свої країни на традиційні для них цивілізаційні рейки (для більшості – це, аж ніяк, не демократії західного типу).

На фоні вищесказаного здивування викликають псевдоісторичні посилання на споконвічний демократизм українського наро-

ду. Вони ґрунтуються на погано засвоєних ідеях народницької історіософії [1, 18-19], заперечених, до речі, ще в другій половині XIX ст. Схильність до демократії подається як родова ознака українців, запорука їхнього впевненого крокування до свого місця в Європі.

За древньоруських часів демократизм виявлявся у вічевих традиціях давніх слов'ян, за литовську епоху – у копних судах сільської громади, за гетьманської доби – у козацьких військових радах. У підсумку нібито виходить, що нинішній український конституційний лад – прямий наступник славних традицій давнини. Однак при цьому чомусь забувається, що далеко не ці згадані інституції відігравали ключову роль у функціонуванні політичної системи країни. В Київській Русі центральне місце належало князеві, якого пізніші православні мислителі вважали навіть монархом-самодержцем [13, 167]. У Литовській державі сільська громада вирішувала лише дрібні внутрішні справи, підкоряючись князю урядовцю або своєму пану. На Гетьманщині міцні позиції гетьмана поступово, але неухильно займалися новою знаттю – нащадками козацької старшини і шляхти. В усі періоди, отже, відбувалося коли явне (галицькі князі і боярство XII-XIII ст.), коли скрите (гетьмани і старшина XVII-XVIII ст.) протистояння одноособової влади та влади купки впливових і багатих родин. Регулярне руйнування різних типів держав на теренах України знаменує раз від разу перемогу саме олігархічного начала над усіма іншими. Олігархія занапастила Галицько-Волинське королівство, олігархія «здала» російським самодержцям Гетьманщину, олігархія, що вже не конкурує, а злилася з владою і наївно рядиться в шати міфічної української демократії, в гонитві за егоїстичними терміновими інтересами дратує народ і смішить іноземців, імітуючи національне державотворення. Однак, чи може бути збудована нова держава методами, якими руйнувалися старі?

Які можна зробити висновки з наведених роздумів? По-перше, не слід спрощувати і міфологізувати історію, підмінюючи ретельний науковий аналіз утішними казочками про славу минувшину. По-друге, епізодичні героїчні зусилля не народу – одинаків залишили нам не живу державотворчу традицію-дороговказ, а лише світлу пам'ять і матеріал для інтелектуальних вправ. Сучасна незалежна Україна – не спадкоємиця стародавніх держав і панств, а витвір геополітичних і міжнародно-правових випадковостей (чи закономірностей, яка різниця?) останніх десятиліть. І чи стане ця Україна, яка на підгнилому фундаменті витворюється вперше, достойною і тієї пам'яті, і тих вправ – залежить тільки від нас.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с. С.18-19.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972.

3. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. - К.: Основи, 1993. - С.9.
4. Історія держави і права України. Частина I: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / А.Й.Рогожин, М.М.Страхов, В.Д.Гончаренко та ін.; за ред. акад. Академії правових наук України А.Й.Рогожина. - К.: Ін Юре, 1996. - 368 с.
5. Колесников К.М. Українська історіософія: генеза, сутність, призначення // Філософія, культура, життя. Міжвуз. зб. наук. пр. - Вип.14. - Дн-вськ: Наука і освіта, 2002. - С.71-87.
6. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. -Чернівці, 1996. - С.131-224.
7. Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. - Київ-Філадельфія: Ін-т Східноєвроп. досліджень НАН України - Східноєвроп. дослідний ін-т ім. В.К.Липинського, 1995. - С.ХХІV.
8. Лісяк-Рудницький І. Правопорядок і революція // Історичні есе. В 2 т. - Т.2. - К., 1994. - С.333-344.
9. Мельник Л.Г. Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф. -Х., 1995. - С.325-330.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2 т. - Т. 2. Від сер. XVII ст. до 1923 р. - К., 1992. - С.17.
11. Попович М. Нарис історії культури України. - К., 1999. С.164-168.
12. Потульніцький В. Теорія української політології. - К., 1992. - 192 с.
13. Синопис // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд. В.І.Крекотня. - К.: Наук. думка, 1987. - С.167-183.
14. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. - К., 1997. - С.78.
15. Яковенко Н.М. Парадокс інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфологічному (на пам'ятках XVII -початку XVIII ст.) // Генеза. - 1997. - № 1 (5). - С.118-126.
16. Pritsak O. V. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. - 1985. - Vol. IX (№ 3-4). - P.245-262.

О.Б.ШЛЯХОВ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ АПАРАТ ЦАРИЗМУ І СПІЛКА ЧОРНОМОРСЬКИХ МОРЯКІВ

Шляхов Олексій Борисович — доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

У вітчизняному суспільно-політичному житті робітничий рух разом з національно-демократичним був одним з найбільш важливих чинників. Єдність цих двох сил політичної опозиції врешті решт й стала найважливішим елементом народження української державності.

Слід підкреслити, що нерозв'язані соціальні питання, загнані усередину, зростання громадського незадоволення в Російській імперії, підточували самодержавний лад і призвели на початку XX ст. до виникнення революційної кризи. За слушним висловлюванням американського дослідника Р.Пайпса, у Російській імперії панувала «атмосфера ненависті». Однією зі складових цієї величезної соціальної напруги були неврегульовані відносини між трудом і капіталом, а звідси і надзвичайне посилення робітничого страйкового руху в країні.

Відзначене стосується й ситуації у морському транспорті Півдня України. На комерційних судах існували порядки, які багато в чому нагадували кріпосні. Рівень експлуатації судноробітників був надзвичайно високим. До 1905 р. не було й умов для легальних переговорів представників моряків з роботодавцями. Крім того, зважаючи на те, що існувала заборона робітничих організацій, виключалась можливість укладання колективних договорів. Усе це не могло не викликати опору судноробітників, підштовху-

вало до боротьби за покращання свого становища. Чимало з них у цей час стали учасниками страйкового руху, а також прибічниками радикальних політичних вчень, поповнили собою лави партій соціалістичної спрямованості. Така ситуація все більше турбувала владу, яка вдавалась до відчайдушних зусиль, щоб утримати ситуацію у торговельному флоті Азово-Чорноморського басейну під своїм контролем.

Головним чином завдання боротьби із робітничим рухом у матроському середовищі покладалися на органи царського політичного розшуку. Зазначимо, що у відповідності із Положенням про районні охоронні відділення від 1906 р., в Одесі було створено Південне охоронне відділення, якому були підвідомчі Херсонська, Таврійська та Бессарабська губернії, а також усе узбережжя Чорного моря. З 1909 р. обов'язки начальника цього відділення виконував шеф Одеського жандармського управління (ЖУ).

На території Південного «охоронного округу» (тобто «району») політичним розшуком займалися власне Одеське, а також Херсонське та Севастопольське охоронні відділення. Отже, саме ці сили, в першу чергу, і протистояли революційному рухові серед моряків. Зауважимо, що Одеська охоранка за кількістю своїх співробітників була однією з найбільш чисельних в

імперії. В її штаті нараховувалося 25 філерів (агентів зовнішнього спостереження) [12, 123].

Особливу увагу адміністративно-поліцейський апарат Одеси приділяв місцевому порту, де одночасно інколи концентрувалося декілька тисяч моряків. Не випадково, що на початку ХХ ст. була навіть впроваджена посада помічника начальника міського жандармського управління в одеському порту.

Намагаючись перешкодити поширенню у торговельному флоті революційних ідей, завдати розгортанню серед команд пароплавів страйкового та професійного руху, жандарми широко застосовували обшуки, таємне спостереження за судноробітниками, арешти. Охранка також постійно наводила довідки про політичну благонадійність осіб, що влаштовувалися на службу на пароплави. Задля цього інформація збиралася за місцем попереднього проживання моряків у відповідних жандармських органах або у департаменті поліції. Але не дивлячись на це, заворушення у середовищі судноробітників не припинялися.

На початку 1912 р. виникла Спілка чорноморських моряків, яка нараховувала в своїх лавах близько тисячі судноробітників. Ядро нелегальної матроської організації діяло у Константинополі, подаль від царських жандармів та таємних агентів департаменту поліції. Очолили Закордонний центр Спілки соціал-демократи М.Адамович та О.Яковлев. Відзначимо, що Закордонний центр мав зв'язки з усіма великими портами чорноморського узбережжя. В Одесі діяв його уповноважений.

Слід підкреслити, що членами нелегальної Спілки чорноморських моряків вважалися не окремі судноробітники, а екіпажі пароплавів у цілому, рішення про що й приймалося на загальних зборах команди. З метою конспірації судна, команди яких приєднувалися до організації (станом на червень 1912 р. їх було 84) отримували конспіративні назви. Цікаво, що серед них були присутні найменування й на кшталт «Гетьмана», «Шевченка» або «Мазепи» [11, оп.1, спр.2629, арк.108-109].

Уся робота організації провадилася через так званих виборних матросів. На кожному судні їх було двоє, по одному від палубної та машинної команди. За повідомленням охоронки, виборні і кандидати до них (теж по дві особи) обиралися командами зі свого складу більшістю голосів. Виборні моряки повинні були влаштовувати збори на пароплавах, турбуватися щодо надходження внесків, інформувати про усі події Центр організації. Саме на них покладалася також справа транспортування нелегальної літератури, виконання інших доручень керівництва. «Виборні, – відзначалося в донесенні у департамент поліції, – люди енергійні, користуються впливом у своєму середовищі» [3, 1916, стр.289, ч.м., арк.59].

На гроші, які були зібрані судноробітниками, центр організації видавав друкований орган – газету «Моряк», яка потім поширювалася на весь Південь імперії. Своє завдання провід Спілки вбачав у проведенні загального страйку команд комерційних суден Азово-Чорноморського басейну з метою її легалізації.

У той же час серед рядових членів організації щодо питання її мети та завдань не було єдності. Як згадував той же Михайло Адамович, до її складу входили як ті, «для кого збільшення заробітної плати було другорядною справою, а увесь сенс містився у можливості здійснити «геть самодержавство», так і інші, які від цього «геть» шарахалися як від сторонньої і непотрібної їм речі». До того ж останніх у Спілці була переважна більшість. Організація на їх думку, перш за все, повинна була бути «знаряддям боротьби за підвищення рівня життя та послаблення утисків адміністративного режиму на судах» [1, 107].

Виникнення нелегального товариства у матроському середовищі не залишилося поза увагою охранки, яка зосередила свої зусилля на його ліквідації. Належно згадати, що з 1912 р. Південним районним охоронним відділенням керував начальник жандармського управління Одеси полковник П.П.Заварзін, далеко не остання людина у царському політичному розшуку. Колишній учень відомого С.Зубатова, він спочатку очолював московське охоронне відділення і, за словами губернатора Москви, згодом товариша міністра внутрішніх справ В.Ф.Джунковського, «справу знав добре і дуже старався» [5, 316].

Саме П.Заварзін докладав багато зусиль для того, щоб отримати як найповнішу інформацію відносно діяльності матроської організації, її проводу, каналів надходження у кордони імперії революційних видань тощо. З цієї метою він наполегливо упроваджував своїх агентів до складу Спілки моряків.

Треба відмітити, що міністерство внутрішніх справ та департамент поліції найбільш усього цінували агентів саме «у середовищі, яке обстежується». Саме про це керівники департаменту поліції постійно нагадували місцевим органам охоронки. «Набувайте агентів, – по-вчав своїх херсонських колег директор департаменту П.І.Рачковський, – ніж репетувати щодо відправки філерів, які хоч тисячу дай, нічого не зроблять без агентури» [3, 1913, спр.2550, ч.9, арк.145]. Якраз такої позиції і дотримувався полковник Заварзін, який вважав провокацію основною, найбільш ефективною формою боротьби з революційною небезпекою й тому всіляко її заохочував.

На вимогу останнього пароплавні компанії на посади кочегарів та матросів почали активно брати провокаторів. З іншого боку, жандарми вдавалися до вербування членів судових ко-

манд. При цьому широко використовувалися пропозиції грошей, шантаж, погрози. Деякі судноробітники, після арешту, намагаючись уникнути покарання, погоджувалися постачати жандармам інформацію щодо діяльності матроської організації. Так, кочегар пароплаву Російського товариства пароплавання і торгівлі (РТПіТ) «Царця» селянин Староконстантинівського повіту Волинської губернії Г.М.Воротило, якого заарештували у 1913 р., за словами полковника Заварзіна, «запропонував Управлінню свої послуги щодо розшуку» [11, оп.2, спр.31, арк.64].

Унаслідок цього, жандармам вдалося створити цілу агентурну мережу в Спільці чорноморців. За нашими підрахунками, вона налічувала до двох десятків чоловік. У складі її діяли агенти на прізвисько «Джонка», «Компас», «Руль», «Вымпел», «Флаг», «Маяк», «Полевой», «Случайный», «Приятель» та інші [10, оп.1, спр.764].

Зауважимо, що в інструкціях функції таємного співробітника охоранки обмежувалися спостереженням, активна участь у діяльності «протирядових організацій» суворо заборонялася. Однак на практиці ця заборона постійно та скрізь порушувалася. Для охоранки, природно, дійсно цінним був саме той агент, який активно діяв у межах революційного співтовариства і, відповідно, грав у ньому непересічну роль. В ім'я цього таємному співробітнику негласно дозволялося брати участь у виданні забороненої літератури, агітації, доставці зброї та нелегальних видань.

Саме таким чином і діяли агенти Південного районного охоронного відділення. Так, за повідомленнями одеської охоранки, її шпигуни спромоглися потрапити до Константинополя, увійти в довіру до М.Адамовича, а також отримати від нього, «для перевезення у Росію», газету «Моряк» [10, оп.1, спр.769, арк.19]. У подальшому агенти полковника Заварзіна регулярно інформували свого шефа відносно планів Закордонного центру. Більш того, судячи з донесення П.Заварзіна у Петербург, йому вдалося упровадити провокатора навіть в керівний осередок організації моряків торговельного флоту. За словами самого жандарма, він тоді мав таємного співробітника «особливо цінного, завдяки тому, що займав центральне становище у названому співтоваристві» [11, оп.1, спр.2158, арк.105].

Хто з керівників організації був зрадником, достовірно невідомо. Однак є чимало підстав для того, щоб вважати таким колишнього уповноваженого Спільки моряків в Одесі І.Сергієнка. За даними, які були оприлюднені на початку 20-х рр. XX ст., останній співробітничав з охранкою ще з 1904 р. і носив агентурне ім'я «Гриль». Отримуючи за свою «працю» 75 крб. щомісяця, він регулярно видавав жандармам членів матроської організації [8].

Можливо, саме за його доносами в другій половині 1912 р. на суднах, що здійснювали закордонні рейси, була проведена низка обшуків і арештів членів організації. Як згадував про ці події у своїх спогадах О.Яковлев, «в серпні почалися посилені обшуки пароплавів, що приходили з Константинополя, розпочалися і арешти. У вересні арештів були вже сотні» [7].

Особливо відчутним ударом для організації став арешт поліцією членів Закордонного центру О.Яковлева та Д.Єдіткіна. Останні в середині жовтня, з метою поширення контактів Спільки моряків на пароплаві Російського товариства «Чорномор», нелегальним шляхом виїхали до Росії. Але вже у першому пункті їх перебування, місті Батум, були затримані поліцією.

Завдяки інформації, отриманій від внутрішньої агентури, на початку 1913 р. жандарми знову вдалися до арештів серед членів Спільки. Протягом січня-лютого охоранка затримала 233 особи, які були причетні до діяльності організації. Так, тільки на одному пароплаві «Імператор Николай II» з 38 членів команди поліція арештувала 23 особи, зокрема, практично всіх кочегарів (13 чоловік) та покоївку [6]. Низку «неблагонадійних» серед моряків було вислано з Одеси.

Інформація про наявність численних шпигунів на суднах час від часу надходила до членів керівництва Спільки моряків. Так, у квітні 1913 р. колишній депутат Державної думи соціал-демократ Г.Алексінський у листі до голови Закордонного центру Спільки моряків, пояснюючи, чому ніхто з працівників РСДРП не погоджується займатися пропагандою серед команд пароплавів, наголошував: «У вас в організації провокатор і до розслідування справи на внутрішній лінії (вести агітацію – О.Ш.) ніхто не захоче піти» [11, оп.1, спр.2803, арк.320]. Намагаючись перешкодити діяльності агентури одеського охоронного відділення, М.Адамович постійно попереджав судові команди «відносно шпигунів», вимагав від матросів уважно стежити за всіма підозрілими [9, оп.1, спр.764, арк.55 зв.]. Закордонний центр навіть видав спеціальну листівку під назвою «Провокатори», у якій містився перелік моряків, стосовно яких існувала підозра про їх співробітництво з охранкою.

Були вжиті й інші заходи по очищенню лав Спільки від агентури полковника Заварзіна. Так, у 1912 р. на пароплаві РТПіТ «Іерусалим» судноробітники влаштували суд, на якому одного з членів керівництва організації – М.Нагородського було звинувачено у провокаторській діяльності. Проте довести це обвинувачення так і не вдалося [11, оп.1, спр.2806, арк.9]. На захист Нагородського активно виступив сам М.Адамович, який переконав матросів, що підсудний не провокатор, а «чесна людина, енергійний працівник».

Навесні 1913 р., діяльність організації торговельних моряків досягла свого апогею. Зв'язки її поширювалися, газета «Моряк» надходила майже в усі водні артерії європейської частини Російської імперії, завершувалася підготовка до травневого страйку на комерційних суднах. Усе це викликало неабияке занепокоєння органів влади. Так, у рапорті на ім'я міністра внутрішніх справ начальник одеського ЖУ вказував в той час на велику небезпеку для самодержавства діяльності Спільки моряків.

«За останні два роки, — підкреслював він, — яскраво визначилося значення морських революційних організацій у Константинополі і Олександрії, із зв'язками у Парижі та Відні, як наполегливо ведучих пропаганду серед моряків комерційного і воєнного флотів і які досягли значних результатів у деморалізації команд». Під час зборів, продовжував надалі П.Заварзін, спостерігається «вплив досвідчених пропагандистів на матросів та кочегарів... Налагоджується поширення літератури партії с-р. і с.-д. із запровадженням значних транспортів у центр імперії» [4, оп.1, спр.117, арк.3]. У зв'язку з цим, полковник Заварзін вважав за необхідне залучити всі сили держави, у тому числі дипломатичну службу, для ліквідації Спільки чорноморських моряків.

Врешті-решт, питанням боротьби із організацією на торговельному флоті країни були вимушені зайнятися вищі урядові кола Петербургу. 30 березня 1913 р. при Раді Міністрів імперії під головуванням прем'єра В.Н.Коковцова зібралася спеціальна міжвідомча нарада. На ній, зокрема, були присутні керівники політичного розшуку — товариш міністра внутрішніх справ В.Ф.Джунковський, директор департаменту поліції С.Білецький, а також морський міністр, міністри юстиції, торгівлі і промисловості. Нарада обговорила питання відносно тих заходів, які могли б упередити страйк суднових команд. Так, її учасники наголосили, що «усілякий страйк на суднах торговельного флоту і у портах, хоча б він приховувався економічними вимогами, повинен розглядатися, як надзвичайно небезпечне для інтересів державного порядку явище» [4, оп.1, спр.117, арк.3].

В результаті цього особлива нарада прийняла постанову, в якій вимагалось вжити «найрішучих заходів супроти страйку, що готувався». У тому числі, було вирішено посилити склад одеського жандармського управління одним офіцером та вісьмома унтер-офіцерами, а також створити летючі загони філерів у Олександрії, Константинополі та Одесі, відрахувавши з цієї мети додатково 20 тис. 700 крб. [3, 1912, спр.289, ч.м., літ. А, арк.201 зв.]. Крім того, зобов'язали «капітанів комерційних пароплавів... здійснювати найретельніше спостереження за настроями підвідомчих їм суднових команд», заборонити доступ стороннім особам на пароплави тощо. Якщо страйк у торговельному флоті

все ж таки б розпочався, уряд передбачав «звернутися за допомогою до місцевих монархічних організацій із проханням щодо підготовки... особливих кадрів для заміни страйкуючих команд» [4, оп.1, спр.117, арк.8].

Проте головним засобом для недопущення страйку у морському транспорті, з точки зору учасників наради, була ліквідація саме Закордонного центру, який тоді діяв у єгипетському місті Олександрії, арешт його членів і, у першу чергу, М.Адамовича. Для розв'язання цього завдання передбачалося залучити російських дипломатів, звернутися за допомогою до англійської колоніальної влади у Єгипті.

Протягом квітня 1913 р. співробітники російського консульства в Олександрії, виконуючи фактично функції філерів, вели спостереження за членами Закордонного центру. Нарешті, 24 квітня, за сприянням англійської поліції, консул О.М.Петров арештував М.Адамовича. У той же день керівника матроської організації кинули до англійської в'язниці.

Незабаром царизм порозумівся з англійським урядом і щодо відправки М.Адамовича у Росію. Зауважимо, що побоюючись втечі голови матроської Спільки, владні структури приділяли цій операції підвищену увагу. Так, за Адамовичем до Олександрії були відряджені спеціальний чиновник департаменту поліції та шість жандармських унтер-офіцерів. Особлива стаття у витратах одеського жандармського управління передбачала видати кожному з них 50 крб. з метою придбання цивільного одягу.

У телеграмі від 11 травня 1913 р. завідувачий політичним розшуком імперії С.Білецький вимагав від полковника Заварзіна «пояснити необхідність особливо ретельного нагляду за Адамовичем, щоб матроси пароплаву (на якому його збиралися перевозити до Одеси — О.Ш.) не могли його звільнити» [9, оп.1, спр.860, арк.9]. В свою чергу начальник одеського ЖУ в інструкції, яку він надав представникові МВС, наказував: «Мати за Адамовичем постійний нагляд», а також «не залишати без нагляду команду пароплаву і його пасажирів» [9, оп.1, спр.860, арк.3 зв.].

Врешті-решт, на початку червня 1913 р. була організована відправка Адамовича з Олександрії до Росії. Перевозили його на пароплаві «Император Николай II», гранично посиливши заходи безпеки, «у ручних та ніжних кайданах». Не рахуючи жандармів, арештованого охороняла ще й рота солдат 50-го піхотного Білостокського полку. Крім того, судно з провідником матроської Спільки конвоював міноносець. 4 червня «Император Николай II» прибув до одеського порту. Одразу ж полковник Заварзін телеграфував начальнику штабу корпусу жандармів та директору департаменту поліції відносно успішного завершення операції — доставки арештованого до Одеси.

Підкреслимо, що досягнуті одеським жандармським управлінням результати у питанні попередження загального виступу судових команд Азово-Чорноморського басейну отримали високу оцінку царського уряду. У листі до полковника П.Заварзіна товариш міністра внутрішніх справ В.Ф.Джунковський, зокрема, відзначав «видатну діяльність» управління у боротьбі «зі злочинною діяльністю однієї з найбільш серйозних революційних організацій, що має назву Спілка чорноморських моряків» [11, оп.1, спр.2158, арк.115].

Адамовича ж кинули у міську в'язницю. Над ним та іншими арештованими моряками, членами Спілки чорноморців, розпочали підготовку великого судового процесу.

Опісля розгрому Закордонного центру, царська влада і судновласники намагалися закріпити свою перемогу, не допустити поновлення діяльності матроської організації у будь-якому вигляді. Так, починаючи з літа 1913 р. Російське товариство встановило більш суворий режим на комерційних пароплавах. Було заборонено наймати на роботу моряків, що брали участь у страйках, і які були скомпрометовані у політичному відношенні. Крім того, від усіх матросів та кочегарів була взята розписка у тому, що вони «зобов'язуються не брати участь у страйках і не бути членами недозволених товариств та спілок». Особлива увага при цьому зверталася на те, щоб судна не могли відвідувати члени революційних організацій. Ось чому влада наполегливо вимагала від пароплавної адміністрації «встановити найсуворіший контроль за особами, які приходять на судна, щоб не дати можливості з'явитися агітаторам та пропагандистам» [9, оп.1, спр.769, арк.1].

Треба також відзначити, що 15 травня 1913 р. одеський градоначальник І.В.Сосновський видав постанову «Про охорону порядку та спокою на судах Чорноморського торговельного флоту під час їх плавання» [10, оп.2, спр.31, арк.186]. Аналогічна постанова «Про охорону порядку та спокою на торговельних судах Азовського моря», за підписом Катеринославського губернатора Колобова з'явилася 6 червня того ж року. Згадані документи містили докладний перелік дій, які, з точки зору влади, «погрожували порядку та спокою на судні». Зокрема, «заборонялося: 1) участь у недозволених товариствах та спілках, а також у нарадах щодо страйків; 3) самовільне залишення служби на судні, без попередження про це за 2 тижня капітана судна; 4) поширювати на судні заборонені друковані твори; 5) збирання грошей, передплата, безплатна роздача оголошень, книжок, брошур та ін.; 8) співати революційні пісні,

проголошувати антиурядові промови» [10, оп.1, спр.5, арк.6]. На підставі цих розпоряджень місцева влада, за поданням капітанів пароплавів, мала право в адміністративному порядку накласти штраф на матросів, які завинили, у сумі до 500 крб. або ж арештувати їх на термін від одного до трьох місяців.

Слід підкреслити, що владні структури активно користувалася вищеназваними нормативними актами. Тільки за період з вересня 1913 по квітень 1914 р. були ув'язнені або оштрафовані на значні суми 32 матроси [11, оп.2, спр.31, арк.186]. 12 жовтня 1914 р. суд також виніс рішення у справі Спілки чорноморських моряків. За вироком 30 судноробітників ув'язнили на тривалі строки. М.Адамовича та О.Яковлева відправили у заслання в Єнісейську губернію.

Таким чином, у боротьбі з виступами судноробітників на початку XX ст. самодержавство покладалося на звичні для нього суто каральні заходи. Розмахуючи адміністративним кийком, воно частіш за все діяло за відомим принципом «тащить и не пущать». При цьому адміністративно-поліцейський апарат царизму широко використовував такі методи, як фільтрація складу моряків, труси та ув'язнення. В той же час основною зброєю політичної поліції залишалася саме провокація. За допомогою останньої охоронцям таки вдалося ліквідувати нелегальну організацію, яка діяла серед моряків у 1912-1913 рр.

Проте перемоги жандармів та судновласників у боротьбі з робітничим рухом у торговельному флоті багато у чому були пірровими. Причини для незадоволення правовим та економічним становищем у команд пароплавів зберігалися й надалі. Відповідно це створювало підґрунтя для посилення соціальної напруги на морському транспорті Півдня України. Як засвідчив досвід Німеччини другої половини XIX ст., для вдалого проведення консервативної політики треба було поєднувати жорсткі репресії по відношенню до революційних партій з одночасними зусиллями в царині соціального забезпечення робітництва.

Але у Російській імперії на початку XX ст. соціальне законодавство робило тільки перші, до того дуже непослідовні і нерішучі кроки. Невипадково член Державної Ради Російської імперії відомий промисловець М.С.Авдаков в 1911 р. відзначав з думської трибуни: «Для мене незрозуміло виключення звідси (із законопроекту про страхування робітників – О.Ш.) пароплавних підприємств, як, наприклад, на Чорному та Азовському морях, де відносини між робітниками і підприємцями не тільки не врегульовані, але й страшенно загострені» [2, стб.167].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Адамович М.П. «Моряк» и моряки перед судом // Материалы по истории профессионального движения в России: Сборник. – М.: ВЦСПС, 1924. – №2. – С.191-210.

2. Государственная дума. Стенографические отчеты. 1911. Сессия пятая. – СПб.: Гос. типография, 1911. – Ч.І. – 3822 с.
3. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). Ф.102, ОВ.
4. ДАРФ. Ф.6863.
5. Джунковский В.Ф. Воспоминания. В 2 т. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Т.2. – 686с.
6. Знамя труда. – 1913. – №51. – Июнь.
7. Моряк. – 1921. – №100. – 23 июня.
8. Моряк. – 1924. – №500. – 25 апр.
9. Центральний державний архів України м. Київ (далі – ЦДІА). Ф.268.
10. ЦДІА. Ф.332.
11. ЦДІА. Ф.385.
12. Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно. Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX в. – К.: Юринформ, 1992. – 192 с.

Л.С.СТАХІВ

РОЗГОРТАННЯ ПРОФСПІЛКОВОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПОВАЛЕННЯ САМОДЕРЖАВСТВА. БЕРЕЗЕНЬ–КВІТЕНЬ 1917 р.

(На матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній)

Стахів Людмила Степанівна – аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету

Звістка про перемогу пролетарів та революційних солдатів Петрограда була зустрінута широкими масами трудящих України з великою радістю і ентузіазмом, викликавши справжній вибух народної активності. Скрізь відбувалися масові демонстрації, мітинги, збори, учасники яких вітали робітників столиці з довгожданою перемогою. Особливою прикметою революції стало масове створення Рад робітничих і солдатських депутатів та інших масових громадських організацій. Уже в перші тижні після повалення самодержавства в Україні виникло близько 170 Рад [2, 80]. Як представницькі класові органи, Ради робітничих і солдатських депутатів, «спираючись на досвід революції 1905–1907 рр., почали об'єднуватися у спільні органи (хоча в ряді місць вони існували і окремо) й відразу ж заявили про свої претензії на владні функції в суспільстві» [7, 133].

Лютнева революція викликала початок глибоких демократичних зрушень в українському середовищі. Ось як писав про «стихийне пробудження українства» видатний діяч національно-демократичної революції в Україні І.Мазепа: «Коли вибухла революція, що почалася в огні світової війни, я був у Катеринославі, де служив в уряді заготівель... Тут, у цій країні «Вольностей» Війська Запорізького, мені довелося бути активним свідком усіх тих початкових стадій пробудження українства, якими визначалася революція 1917 року на Україні. Головною базою українства на Катеринославщині було село. Місто було чуже, неукраїнське. Тому з вибухом революції по українському заговорили майже виключно нижчі шари людності – селяни та некваліфіковані робітники, що ще не втратили свого зв'язку з селом» [4, 18].

Яскравим проявом пробудження трудящих мас України до активного громадського життя було створення цілої низки самочинних організацій: Рад, різних комітетів (селянських, солдатських, студентських, жіночих тощо), об'єднань, товариств, професійних спілок і т.п. Своєрідною кульмінацією цього всенародного піднесення стало створення у Києві Центральної Ради – спеціальної організації для координування розвитку українського руху. Вже в першій відозві до українського народу, опублікованій органом Товариства українських поступовців (ТУП) «Новою Радою» 9 березня 1917 р. Центральна Рада закликала український народ взяти активну участь у підготовці і проведенні Установчих зборів, які неодноразово обіцяв скликати російський Тимчасовий уряд, відстоювати право «на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях», додержуватися спокою, а разом з тим гуртуватися в політичні товариства, культурні та економічні спілки, збирати кошти в Український національний фонд, обирати українців до громадських організацій та різноманітних товариств [8, 38].

У ході подальшого розгортання в Україні національно-демократичної революції, яка «у своїй стратегічній меті органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства» [7, 127], повсюди почали виникати нові та відновлюватися старі професійні спілки. Особливо стрімко цей процес проходив у промислових районах, а також у великих промислових та торгових містах українського Півдня, робітництво якого було переважно інтернаціональним за походженням.

Однією з перших після повалення самодержавства (8 березня 1917 р.) у Миколаєві утворилася спілка креслярів, конструкторів, копіювальників, архіваріусів та переписувачів начисто, які працювали на заводах «Наваль», «Руссуд», Трубочному та інших. На перших загальних зборах цієї профспілки, де були присутні 216 чоловік (із 373 чоловік, які погодилися започаткувати нову спілку і зробили вступний внесок у розмірі одного карбованця), було обрано правління профспілки, ревізійну та просвітницьку комісії [6, 252].

Дещо згодом, 10 березня, в Одесі було започатковано професійну спілку залізничних телеграфістів [6, 252], а ще через тиждень збори одеських друкарів розглянули питання про заснування профспілки друкарських працівників міста. Обираючи комісію, якій доручалося підготувати статут цієї спілки, учасники зборів висловились за те, щоб до її складу не входили власники та управителі друкарень. Водночас збори одностайно ухвалили відрахувати одинденний заробіток на користь сімей жертв революційних подій у Петрограді [6, 253–254].

За нагальну необхідність організуватися і об'єднатися всім робітникам і робітницям тютюнової і гільзової фабрик Херсона в єдиній профспілці висловились 18 березня 146 учасників загальних зборів робітників херсонської тютюнової фабрики Лермана [6, 252].

У справі створення професійних спілок не відставали від трудящих мас Миколаєва, Одеси та Херсона і робітники Катеринославщини. Зокрема, за повідомленнями місцевої газети «Звезда», 19 березня у місті відбулися установчі збори профспілки металістів Катеринослава [6, 245]. На зборах було заслухано й обговорено доповідь про мету і завдання профспілкового руху в умовах революційного піднесення. Доповідач і виступаючі в дебатах охарактеризували особливості профспілок Великої Британії, Америки, Німеччини та загальний стан профспілкового руху в світі. Більшість ораторів висловились за створення позапартійної профспілки металістів на суворо класових засадах, «безумовно заперечуючи примиренництво та евангелізм жовтих спілок чи вузькопрофесійний егоїзм англійських тред-юніонів старого типу» [6, 245].

Учасники зборів заслухали й затвердили статут профспілки металістів, у якому наголошувалося, що в основу діяльності нової спілки буде покладено захист правових, економічних та професійних інтересів своїх членів, а також сприяння їх розумовому і професійному розвитку, уважне ставлення до укладення колективних договорів з підприємцями стосовно умов праці, заробітної платні тощо. Окрім прийняття статуту металісти вирішили насамперед організувати загальноосвітні курси з бібліотекою, розпочати видання спеціального профспілкового

журналу та провести низку екскурсій. Установча комісія, яку обрали учасники зборів, розпочала запис членів профспілки та намітила на середину квітня скликати загальні збори для виборів правління спілки [6, 245].

Слід відзначити, що нерідко новоутворені профспілки були дрібними, вузькоцеховими. Так, зокрема, сталося в Одесі, де було створено 7 спілок торговельних працівників, які діяли неузгоджено, окремо одна від одної [5, 73]. Однією з найбільших була професійна спілка прикажчиків, що наприкінці квітня об'єдналась із профспілкою бухгалтерів та конторників у єдину професійну спілку торгово-промислових службовців [3, 49]. У деяких одеських профспілках працівників торгівлі налічувалося по 200–300 чоловік [10, 14].

У Херсоні 19 березня 1917 р. на загальних зборах прикажчиків (1200 чол.) також було створено профспілку торгово-промислових і конторських службовців. До її правління увійшли соціал-демократи – більшовики В.Лівшиць (голова) та Воронов. Ця професійна спілка стала у майбутньому базою, на основі якої було створено центральне бюро профспілок, в якому значним впливом теж користувалися більшовики [3, 49].

За два тижні по тому, 2 квітня, загальні збори робітників і робітниць тютюнових, гільзових, цукеркових та макаронних фабрик Херсона, в роботі яких взяли участь 180 чоловік, вирішили організувати професійну спілку працівників тютюнової і харчової промисловості з метою «боротьби за кінцеву мету пролетаріату – соціалізму» [6, 259]. Учасники зборів розглянули й ухвалили статут спілки, обрали членів правління і ревізійної комісії. Водночас збори постановили добиватися негайного запровадження 8-годинного робочого дня на фабриках, а також відміни поденної і акордної роботи та встановлення для всіх працюючих щомісячної платні, розмір якої мав регулярно вказуватися у розрахункових книжках, що їх повинні були одержати робітники [6, 259].

Останній приклад свідчить, що відразу ж після виникнення більшість професійних спілок, як правило співпрацюючи з місцевими Радами робітничих депутатів, виявляли неабияку активність у боротьбі за поліпшення матеріального становища своїх членів, розгортали дійову агітаційно-пропагандистську роботу, ознайомлювали робітництво з політичними подіями в країні і за її межами тощо.

Ось, приміром, яку оцінку в пресі дістало створення в середині квітня у Миколаєві професійної спілки металістів, членами якої вже у перші дні її існування стали 4 тисячі чоловік. «Завдання і характер молодого спілки металістів, – писали в ті дні «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», – не схожі на завдання його попередника (товариства ро-

бітничої взаємодопомоги, — Л.С.), діяльність якого зводилась до видачі грошової допомоги своїм членам, чергування в бібліотеці та «неспротиву» поліцейському і буржуазному злу.

Завдання ж спілки металістів — це захист політичних, класових та економічних інтересів своїх членів. Діяльність спілки металістів буде безперервна, напружена боротьба за політичне і економічне розкріпачення робітничого класу. Можна з певністю сказати, що автори статуту спілки металістів, враховуючи всі ресурси нового вільного ладу в країні, зробили все, що могли, щоб останній цілком відповідав духу бойової економічної організації робітничого класу... Робітничі маси повинні раз і назавжди зрозуміти, що лише об'єднання у спілку потягне за собою остаточне розкріпачення робітничого класу, створить кращі умови життя, зміцнить силу і могутність робітничого класу» [6, 265–266].

Цікавими, на наш погляд, видаються вимоги до власників млинів правління профспілки мливарських робітників, утвореної в Єлисаветграді на початку квітня 1917 р. Їх перелік нараховує 16 пунктів. Профспілка, зокрема, вимагала встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення на 20–40 відсотків заробітної платні, запровадження надбавок за роботу понад норми і роботу у вихідний день, заборони звільнення робітників без згоди на те комісії (камери) по примиренню, куди мали б входити по два представники від робітників, правління профспілки та підприємців, заборони найму позаспілкових робітників і робітниць, надання робітникам розрахункових книжок, заборони понаднормової роботи після закінчення війни і т.п. [6, 263]. Причому керівництво профспілки підкреслювало, що у випадку, коли ці вимоги не будуть виконані підприємцями в триденний строк, конфліктне питання передається на розгляд місцевої Ради робітничих і солдатських депутатів [6, 263].

Загалом процес профспілкового будівництва в Україні, в тому числі і в її південних губер-

ніях, свідчить про те, що основна частина профспілкових організацій виникла в період між лютим та жовтнем 1917 р., а березень–квітень 1917-го були часом найбільшого розмаху профспілкового будівництва. Це підкреслюється і в багатьох дослідженнях з історії розвитку профспілкового руху в Україні новітньої доби [9, 35].

Поява у перші два місяці після Лютневої революції як в Україні в цілому, так і на її Півдні великої кількості профспілкових організацій обумовила бажання керівництва переважної більшості з них до консолідації зусиль у вирішенні назрілих економічних і політичних питань, а відтак — до проведення масових робітничих форумів (з'їздів, конференцій, нарад), які стали однією з найпопулярніших форм творчої активності революційних мас.

Цікаві дані щодо проведення такого роду профспілкових з'їздів і конференцій в межах України впродовж 1917 — лютого 1918 р. наводить у своїй публікації на сторінках третього числа «Українського історичного журналу» за 1972 рік А.П.Грищенко. За її підрахунками, у досліджуваний нами період лише на Катеринославщині відбулося 8 робітничих форумів, у роботі яких взяли участь профспілкові активісти. Серед них — з'їзд спілки робітників і службовців Катерининської залізниці (Катеринослав, 25–26 березня), загальні збори профспілок Катеринослава (Катеринослав, 18 квітня), конференція сільськогосподарських робітників Катеринославського повіту (Катеринослав, 22–23 квітня) та інші [1, 99].

Безперечно, саме масові робітничі форуми, поряд із страйками та поширенням у 1917 р. робітничого контролю на виробництві, сприяли успішному розгортанню боротьби пролетаріату південноукраїнських губерній за суттєве поліпшення умов праці і побуту, встановлення гарантованого 8-годинного робочого дня, справедливого нормування заробітної платні, а також подальшій консолідації сил робітничого класу в умовах наростання в Україні революційної хвилі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. З'їзди та конференції профспілок і фабзавкомів України (1917 — лютий 1918р.) // Український історичний журнал. 1972. № 3.
2. Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. М., 1977.
3. Лябаров П.Ю. Торгові працівники України між двома революціями (березень — жовтень 1917р.) // Український історичний журнал. 1987. № 10.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції // Борисфен. 1997. № 7.
5. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. К., 1983.
6. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (Сб. док. и мат-лов). К., 1955.
7. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Монографія. К., 1999.
8. Українська Центральна рада. Документи і матеріали. У 2 т. К., 1996. Т.1.
9. Черномаз І.Ш., Антоненко С.І. Дослідження про профспілки і фабзавкоми України в 1917 р. // Український історичний журнал. 1988. № 11.
10. Южный профессиональный вестник. 1917. № 2.

Ю. Г. ПАХОМЕНКОВ

ПИТАННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ*Пахоменков Юрій Геннадійович — аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету*

Проблема консолідації суспільного руху на шляху досягнення мети одне з важливих питань сьогодення. Тим більший інтерес викликає історичний досвід попередніх етапів, особливо періоду Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918). Українська революція посідає одне з найважливіших місць в історії, оскільки для історика, за словами В.Верстюка, близькість, аналогічність процесів цієї доби і сьогодення — очевидні, що робить досвід минулого, як позитивний, так і негативний, особливо притягальним, якщо спробувати оволодіти ним та враховувати в державному і міждержавному житті України. Це має допомогти запобігти прикритим помилкам та зробити процес відновлення державності ефективнішим і стабільнішим [1, 7]. Загальна орієнтація істориків на пошук спорідненого в історичному процесі призводить до деякої заангажованості на тій чи тій проблемі щодо до власного сприйняття потреб сучасності. Історіографія, як досвід вивчення історичного процесу, дозволяє виділити деякі проблеми, відповіді на які дослідники намагаються відшукати, чи, що частіше, нав'язати минулому. В сучасній історіографії стало чи не добрим тоном подавати дії ЦР і її керівників переважно негативно. Одним із звинувачень подається відсутність у тодішніх лідерів України бажання до консолідації всередині українського національного руху, відштовхування різних верств населення, фактична зрада мети руху: бажання мати власну державність, коли, на думку істориків, український рух «змушений був долати не лише опір центрального російського уряду, але й власну автономістично-федералістичну заангажованість» [2, 20]. Така точка зору була вироблена українською еміграцією 1920–1930-х років на основі штучної вибірки історичних фактів, а тому некритичне сприйняття цієї концепції призводить до нової деформації української історії, тепер уже в іншому, «державницькому» стилі. Відповідно до уявлень про стан українського суспільства на початку 1917 року, характеру та чинників української революції, сучасна українська історіографія намагається віднайти відповідь на питання, чому розвиток подій 1917 — початку 1918 рр. не призвів до справжнього відродження української державності, не об'єднав, а розкидав українців по різні боки політичних, соціальних та ідеологічних барикад. Хто винен у цьому падінні: національна інтелігенція, яка не мала ні досвіду а ні навіть бажання будувати українську державу (як вважали В.Липинський та Д.Дорошенко), него-

товність українців, як суспільства, вирішувати нові складні питання (П.Христюк, М.Шаповал, Ю.Бачинський), чи вороже ставлення до українства з боку російських урядів. Автори сучасних публікацій здебільшого переводять увагу щодо основних суперечностей 1917 року в площину міжнародних стосунків, уникаючи порушувати питання про розташування сил та їх взаємодії на українському ґрунті.

Українська революція історично була тісно пов'язана з революцією російською, проте мала власні завдання, як соціально-економічні, так і суспільно-політичні. В сучасній історіографії розбіжність щодо визначення головних завдань національного руху доби ЦР і, відповідно, умов консолідації суспільства, викликала розкол на два напрямки: за соціально-економічними чинниками, коли питання політичні є другорядними (В.Ф.Солдатенко) та державницькими, коли другорядним вважається те, що безпосередньо не сприяє створенню незалежної держави, чинниками. Їхньою базою є, відповідно, модернізована радянська схема революції 1917 р. та українська діаспорна історіографія державницького спрямування. Але визнання за українською революцією характеру національно-демократичного характеру набуває загального визначення. За В.Ф.Солдатенком, на момент жовтєвого перевороту, українська політична еліта перебувала в стадії своєрідного дрейфу від соціалістичних (абстрактно-теоретичних) до соціалістично-демократичних орієнтацій, при тому, що маси здебільшого виявляли радикальніші, лівіші настрої [4, 289]. Історики державницького напрямку, Ф.Г.Турченко, Г.Ф.Кривоший, Т.С.Герашенко та інші визнають за революцією на Україні національно-демократичний характер, який прив'язує її до аналогічних революцій Східної та Центральної Європи. В таких умовах соціально-економічні аспекти революції мають відбуватися в контексті державотворення, інакше вони можуть перетворитися в самодостатні з небезпекою протиставлення державотворенню [2, 13–15; 5, 131]. Як вважають діаспорні історики, чинником національної революції має бути визначена нація в цілому. Натомість ЦР фактично ізолювала себе від частини суспільства, причому з причин не національного, а соціально-програмового характеру, «хоч якраз справи соціально-економічних питань..., в той перший період української революції не творили змісту боротьби» [7, 47]. Цілком слушно визнає В.Ф.Солдатенко, існує загроза того, що зараз «...у чисельних публіка-

ціях якраз і спостерігається тенденція до перебільшення ролі національного, національно-державотворчих моментів (аж до їх абсолютизації) при майже цілковитій відмові від скільки-небудь предметного і серйозного вивчення соціальних аспектів революційного досвіду в його цілісності» [3, 257].

Розвиток України за доби ЦР був позначений поширенням ідеї самоідентифікації українців, але, переважно з культурологічних позицій, що викликало проблеми з політичним самоусвідомленням. Сама структура суспільства була деформованою, а це робило неможливим об'єднання на якійсь загальній платформі. Цьому не сприяла і діяльність головних соціалістичних партій, УПСР та УСДРП, яка була спрямована переважно на руйнування старого ладу, що мало наслідком розвал не тільки центральних імперських структур, але й подальший розпад місцевих, локальних структур суспільства, його атомізацію. Як зазначає О.В. Михайлюк, по мірі розвитку революції, наростання соціального розколу й анархії, національна інтелігенція дедалі більше втрачала свої впливи на маси. «Національна ідея, ідея національної державності не стала для України інтегральною... Суспільство, позбавлене внутрішніх інтеграторів, не поєднане навіть загальними економічними інтересами, складалось з маси натуральних господарств. Місця все більше відривалися від центру... Влада центральних урядів ставала все більше номінальною» [6, 118]. Декларативна теза про безбуржуазність української нації, яка була вихідним пунктом концепції революції і пропагувалася всіма керівниками українського руху, залишалася невиконаною.

Підозріле ставлення соціалістів до національної буржуазії мало місце як у Києві, так і в провінції. В Катеринославі це призвело до ігнорування зусиль УПСР по об'єднанню українського руху, фактичного зриву планомірної праці. Лише вороже ставлення загальноросійських партій підштовхнуло УСДРП та УПСР до зближення з іншими українськими силами. Проте не можна згодитися з висновком Т.С.Геращенко про ігнорування з боку ЦР «об'єктивних законів розвитку», унаслідок чого посилювався розкол в українському суспільстві [5, 148]. Навряд чи це було наслідком свідомого ігнорування «об'єктивних законів», навряд чи хтось узагалі здо-

гадувався про їх існування на той час. Підставою тези про ігнорування й взагалі ворожість діячів ЦР до не-соціалістичних кіл українства є неперевірене твердження про існування національно свідомої української буржуазії, яка будучи інтегрованою у російську систему, не втратила остаточно своєї ідентичності. В 1917 р. вона стала повертатися до своїх національних коренів, «посилюючи соціальний та інтелектуальний потенціал нації і підтримуючи Українську революцію» [5, 120]. Навпаки, за спогадами діячів ЦР, аристократія, купецтво промисловці, фінансисти на Україні «ставилися до української справи якщо не вороже, то індіферентно... їхні інтереси були пов'язані з російським імперіалізмом» [8, 100]. Більш виражену позицію в цьому питанні займає В.Ф.Солдатенко, коли вважає, що на початку революції керівники ЦР мали лише безпідставні сподівання на те, що усвідомлення завдань національного визволення і відродження зумовить консолідуючі тенденції нації і забезпечить її єдність. Ідеологи української революції «розуміли, що єдність українства перед лицем інонаціональних сил у 1917 році існує лише в потенції, навіть швидше – в ідеалі. Однак тогочасні обставини вони вважали досить сприятливими для такого єднання... головною запорукою досягнення визвольної мети» [9, 5, 9].

Українська нація на початку XX століття лише починала усвідомлювати себе як таку. Відсутність державницької традиції мали наслідком неможливість об'єднання на якійсь певній позиції, неможливість утворення консолідуючої платформи для подальшої праці, і, в результаті, глибоку недовіру до влади, навіть якщо вона висувала національні гасла. Це в свою чергу вело до поглиблення кризи, анархії і до бажання сильної руки, яка в будь-який засіб спроможеться до встановлення ладу. Відсутність загальної консолідуючої платформи у суспільстві часів революційних змін, у свою чергу, викликає утруднення у істориків при визначенні головних та другорядних чинників української революції, при формулюванні неупередженої (в залежності від власних уподобань) оцінки подій 1917 – початку 1918 років. Таким чином, якщо на питання консолідації доби ЦР можна дати більш-менш вірогідну відповідь, питання злагоди між істориками залишається відкритим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навч. посібник. К., 1997.
2. Турченко Ф.Г., Кривошій Г.Ф. Магістралі й глухі кути української революції // Українська революція: 1917 – поч. 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення), Запоріжжя, 1998.
3. Солдатенко В.Ф. Українська революція: проблеми вивчення та оцінки історіографії // Історична наука на порозі 21 століття: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф. Х., 1995.
4. Солдатенко В.Ф. Українська народна республіка: Вибір перспективи // Історіографічні дослідження в Україні. Наук. зб. Вип. 9. К., 1999.
5. Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність // Українська революція: 1917 – поч. 1918 рр. Запоріжжя, 1998.

6. Михайлюк О.В. Спроби становлення української державності в контексті процесів соціокультурного розпаду в Російській імперії (1917–1920 рр.) // Філософія, Культура, Життя. Міжвуз. зб. наук. пр. Вип.2. Дн-вськ, 1998.
7. Кононенко С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 1960.
8. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик. 1973. №3–4.
9. Солдатенко В.Ф. Проблема класово і національно-політичних сил у концепції української революції // Український історичний журнал. 1997. №5.

О. В. КОЗЕРОД

ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

Козерод Олег Віталійович – викладач кафедри військової педагогіки і психології Військового Інституту Київського Національного університету ім. Т.Г.Шевченка, пошукач Центру історичної політології Інституту етнонаціональних досліджень і політології НАН України, кандидат історичних наук

У другій половині 1920-х років радянською владою перед керівниками єврейських організацій було поставлено завдання всебічного реформування структури єврейського містечка та поступової перебудови його у сільське колективне господарство. Перетворення в містечках були заплановані та почалися здійснюватися перш за все з метою підвищення якості землеробства, ефективності сільськогосподарського виробництва. Низка заходів стосувалася перш за все євреїв, які займалися ремісництвом в містечках України та мали намір перейти до господарювання на землі. В цілому ж ця політика призвела до практично суцільного знищення структури єврейських поселень та досить негативних соціальних процесів, які сприяли пролетаризації населення містечок протягом другої половини 1920-х років.

Однією з найбільш актуальних проблем землеробської політики в роки непу був розвиток колективної системи господарювання на селі та єврейського землекористування. Питання підвищення ефективності землеробства були розглянуті в багатьох працях дослідників періоду кінця 1920-початку 1930 рр. Ю.Гольда, М.Каменштейна і М.Агрона [1].

Найбільш актуальні проблеми колонізації земель південної України в міжвоєнний період були підняті в працях С.Битового, З.Вендрова, М.Каменштейна та збірці «Весіння посівна кампанія в єврейських колоніях України, Крима» [2; 3; 4; 5].

Протягом усього часу існування радянська історіографія не піднімала проблем історії розвитку єврейського землеробства. Лише в умовах незалежності України ці проблеми були знов підняті в українській науковій літературі. У 1995 р. в Києві вийшла колективна монографія Ф.Горовського, Я.Хонігсмана, А.Наймана «Євреї України», яка поклала початок дослідженням сучасної іудаїки в цьому напрямку [9].

У другій половині 1990 рр. проблеми історії землеробської політики та створення єврейських колективних господарств були розглянуті в роботах М.Платунова, Е.Екельчика, О.Беренштейна [6; 7; 8].

В рамках проекту створення автономного територіального формування проводилася велика робота про переселення єврейського населення на Південь України та на землі Далекého Сходу. Справою створення єврейської національної автономії займався Суспільний комітет по земельному устрою єврейських працюючих (ОЗЕТ) на чолі з Ю.Ларінім (М.А.Лур'є).

Одним з головних нормативних актів, регламентуючих цей процес була постанова ВУЦВК від 19 травня 1926 р. ВУЦВКом під назвою «Про заходи щодо поліпшення становища єврейських працюючих мас», де йшлося про необхідність докорінних економічних перетворень у містечку. Перш за все вона передбачала зміни в структурі дрібнобуржуазного прошарку, який складав більшість серед працюючого єврейського населення в містечках України та й взагалі зміни в усьому єврейському житті країни.

Крім нормативних документів, яких пізніше з'явилось в Україні досить багато, існували масштабні та довгострокові плани щодо єврейської громади України. Велику питому вагу в цих планах займали переселенські проекти, які мали за мету вивезти з містечок усе працююче населення, зруйнувати структуру общинних взаємин, пристосувати їх до потреб нового радянського «індустріального» суспільства.

Ці питання досить жваво дискутувались в радянській пресі цього періоду. Так, С.Діманштейн у своїй статті «Єврейська нацменшина СРСР на новому етапі» зазначав, що «таких постанов є досить багато, а в нинішньому етапі ми досягли такого цілком нового становища, коли завдяки цілому ряду обставин – від розв'язання економічних питань ми перейшли до

організації обласної автономії для євреїв» [10, 88].

Консолідуючою ідеєю в цей період стає ідея організації єврейської республіки в Криму і поселення на його території 280 тис. євреїв для створення єврейської більшості в регіоні.

Був висунутий також проект керівника єврейської секції РКП(б) А.Брагіна, який запропонував утворити автономну область євреїв на території Північного Криму, степової південної смуги України і Чорноморського узбережжя аж до Абхазії. Цей проект був загалом підтриманий Л.Каменєвим, Л.Троцьким, М.Бухариним, А.Цюрупю, однак він не був втілений у життя через протидію низки державних діячів, зокрема наркома землеробства А.Смірнова, що вважали, що переселення євреїв ускладнить міжнаціональні відношення в Криму [11, 176].

Однак процес переселення вже почався, і багато хто бачив в цьому перехід до «остаточного вирішення національного питання» по відношенню до єврейської нацменшини через створення обласної автономії, теоретичні засади якої були запропоновані Й.Сталіним ще в 1912 р. [10, 88].

Переселення відбувалося завдяки всебічній допомозі фонду євреїв Сполучених Штатів Америки, які перерахували на користь справи переселення радянських євреїв близька 1 млн. доларів «для кредитування переходу євреїв на землеробство в СРСР і урядових заходів», що започатковані СНК СРСР і Комзетом, які в свою чергу виділили загалом на ці потреби близька 400 тис. карбованців.

Пізніше уряд, незадоволений ходом заселення Криму, висуває нову ідею – закріплення за Комзетом Віробіджана і прикордонних з ним земель, затверджене постановою Секретаріату ЦИК Союзу ССР у березні 1928 р. Одночасно, урядом прийнята постанова «Про господарський устрій єврейських містечок» (вересень 1928 р.), а Президією Ради Національностей «Про господарський устрій працюючого єврейського населення.» В них йшлося, головним чином, про ліквідацію єврейського безробіття, перекваліфікацію мешканців містечок, необхідність суцільної реєстрації євреїв через Наркомтруд [10, 88].

Завдяки зусиллям Совнаркома в 1922–1936 р. з містечок України до Криму переїхало значна кількість євреїв. Було створено 213 єврейських колгоспів із 11 035 господарствами. У зв'язку з цим голова Комзета С.Чуцкаєв писав Й.Сталіну: «Тепер, ... немає вже в Союзі РСР... того «єврейського питання», що вимагало б до себе особливого підходу, немає і єврейського безробіття, що змушувало створювати організацію по устрою працюючих євреїв. Єврейське населення смуги осілости...практично все влаштовано в нових колективних господарствах» [11, 176].

Слід зазначити, що політичні реалії, в яких жило єврейське населення України, не залишали місця для альтернативи, еміграція силовими методами була призупинена. Як зазначають В.Кабузан і В.Наулко, «із СРСР єврейська еміграція в 1920–1940 р. була незначною, це було зумовлено політикою обмеження виїзду за рубіж, що проводилася донедавна в нашій країні, але все ж відбувалося... переселення євреїв до Аргентини (у 1910 р. їх нараховувалося там 90 тис., у 1937 р. – 275 тис.), та у Палестину. Якщо в 1922 р. ...нараховувалося 83,9 тис. євреїв, то в 1937 р. – уже 404 тисяч» [12, 65–66].

У зв'язку зі скрутним становищем в містечку України, в період 1920 рр. багато хто сподівалися на поліпшення добробуту своїх сімей, у результаті переселення до Кримської республіки. За соціальним складом, більше половини євреїв-хліборобів було рекрутовано з кустарів і крамарів; для них були передбачені спеціальні пільги: якщо переселенці-неєвреї вносили пай розміром у 500 карбованців, то для євреїв сума була зменшена до 300 карбованців. Незважаючи на це, євреї мали великі труднощі, бо вони не мали ніяких навиків роботи на землі. «Боротьба з труднощами, зазначав з цього приводу М.І. Калінін, – міцно спаяє колектив, і це буде найдужча виробнича одиниця. Я оптиміст і вважаю, що, згодом, створитися дійсно гарна, потужна єврейська область» [13, 10].

Наприкінці 1920-х рр. загальна чисельність євреїв-хліборобів перевищувала 100 тисяч чоловік, але продуктивність праці лишалася дуже низкою через недосконалість сільськогосподарського реманенту та неякісність виділених земель. «У цій ситуації, – зазначає А.Я.Найман, – радянська влада могла запропонувати євреям-землеробам – ділкам те ж, що й іншим... – колективізацію... Тих, хто чинив опір цьому процесу звинувачували у кулацтві і націоналізмі. За свідченням А.І.Солженіцина, чимало членів єврейських комун пройшли через ГУЛАГ» [9, 43]. Колективізація проходила загалом високими темпами – до 1931 р. 95% єврейських господарств стали колгоспами.

В цілому, прискорена колективізація призвела до масового зубожіння і навіть голоду в деяких господарствах. Так, Укркомзем повідомляв Наркомторгу: «Створилося дуже важке становище в господарствах, особливо з харчуванням, оскільки переселенець-єврей... у своїй більшості не має ніяких запасів» [14].

У Комзет надходили повідомлення від агрономів, які розповідали про початок аналізу нових земельних ділянок у Криму: «Нами робиться тепер вибір місць під селища. Доводиться вибирати з усіх присків найменше. У жодному місці не можна з впевненістю очікувати досить води і гарної якості, ...я повинний перед вами знову порушити питання про припустимість за-

селення ділянок Євпаторійського району» [15, 32–33].

Незважаючи на це, зусиллями влади були створені 36 поселень із 1 739 сімейними ділянками загальною площею в 53 174 га [9, 41].

Вже 31 січня 1927 року був підписаний новий довгостроковий договір Радянського уряду й Агро-Джойнтом (США). Його підписали від імені уряду Петро Смидович, від США – Джо-зеф Розен. Радянський уряд дозволив Агро-Джойнту проводити діяльність, спрямовану на розвиток єврейського сільського господарства. Американська сторона виділила 20 млн. руб., 5 млн. було виділено з Державного бюджету СРСР [9, 41].

Перші досягнення руху за колонізацію півдня України були зв'язані з механізацією колоній і радгоспів. У 1927 році в єврейських поселеннях працювало 64 трактора, 20 парових молотарок, 36 сортувальних віялок і іншого сільськогосподарської техніки. Працювало 5 заводів по переробці молокопродуктів, маслоробні, черепичні, шкіряні заводи; у Сімферопольському і Джанкойському районах були побудовані інкубатори і птахоферми.

Комзетом були проведені наступні заходи: кожній сім'ї було виділено 0,5 га винограднику, було організоване суспільне опрацювання поля широкими смугами, посів технічних культур; завдяки привезеній з Америки техніці, було пробурено 43 артезіанських джерела і 51 шахтний колодязь глибиною від 80 до 120 метрів [16, 77].

За 1927 рік було побудовано Агро-Джойнтом – 441 будинок для єврейських переселенців, Озетом – 120 будинків, великі пільги для розселення Агро-Джойнт представляв євреям-кримчакам, виділив для їхніх потреб 970 тисяч руб., ОЗЕТ курирував на території Криму Євпаторійський район, Агро-Джойнтом – Джанкойський, Сейтлерський, Биюк – Онларський, Карасубазарський [16, 75].

Відповідно до особливого декрету ВУЦКа всі землі, узяті в оренду єврейськими комунами, були передані їм у колективну власність.

Всі ці успіхи сприяли тому, що в Крим прибували всі нові переселенці вже з інших регіонів СРСР. Якщо в 1925 році, на початку переселення в Крим їхали з Гомельської, Вологодської, Смоленської губерній, то в 1927–1928 рр. – уже з БССР, УРСР, Азербайджанської ССР [16, 75].

Незважаючи на невдачі в Криму і на Україні, ідея консолідації єврейського населення на території СРСР продовжувала дислокуватися в 1928–1929 рр. Для компактного розселення євреїв України представники Евсекції, ОЗЕТа й ін. організації пропонували використовувати територію Брянської, Псковської, Гомельської, Смоленської областей; Сальський округ у Північно-Кавказському краї і, нарешті, райони Далекого Сходу.

За узгодженням товариств по переселенню, спонсорів, зокрема з американським бізнесменом Вільямсом, у другій половині 20-х рр. була визначена територія для утворення єврейської автономії – у районі станції Тихонька (Біробіджан), хоча до 1928 р. тут не мешкало жодного єврея. Президія ЦИК СРСР відзначав, що «головним завданням переселенських заходів повинно бути заселення Далекого Сходу, Сахаліну і Карело-Мурманського країв одночасно з розгортанням у цих районах залізничного і промислового будівництва» [11, 177].

В Україні почалася робота по організації масового переселення євреїв на територію «власної автономії». Так, у звітній доповіді Харківського окружного відділення ОЗЕТ за період із 01.05.27 по 01.10.28 рр. зазначалося: «У травні 1928 р. почалася відправка першої групи переселенців до Біробіджану... Для обслуговування першої групи переселенців, що їде в Біробіджан через Харків була створена спеціальна комісія. Через станцію Харків проїхало 162 переселенців з 13 різних пунктів, на проводах були організовані летучі мітинги з фабриками і заводами» [17].

Пропаганда процесу переселення проводилася також вищим політичним керівництвом країни. Так, М.І. Калінін, у своєму виступі на II-м з'їзді ОЗЕТ зазначав: «Візьміть, наприклад, бердичевців. У Бердичеві є шкіряні заводи. Середній заробіток робітників там 100–120 карбованців. Ясно, що в Біробіджан вони поїдуть, тільки в тому випадку, якщо там буде значна матеріальна перевага...» [18, 37].

Оцінка процесу радянських реформ щодо єврейського населення з-за кордону була вельми неоднозначною. Відомий західний економіст А.Чемеринський писав в цей період: «загальні умови господарського життя країни впливали на економічне життя єврейських мас таким чином:

1. Єврейські робітники переходили на більш великі підприємства, що виникали з об'єднань бо на руїнах дрібний майстерень.

2. Вони проникали в такі галузі промисловості (вугільна) і в такі підприємства, на котрих їх раніш не було.

3. Зубожіла і розорена дрібна буржуазія і міщанство виділяло маси рекрутів найманої праці, що або цілком жили найманою працею, або розглядали його звичайним заняттям...» [19, ф.9032, оп.1, спр.79, арк.1].

На Західній Україні в 20-х роках ХХ ст. відбувалися інші як соціальні, так і політичні процеси. Євреї мали нагоду деякий час продовжувати своє традиційне життя в містечку, крім того, малася нагода емігрувати до Палестини або інших країн. Тому в 1920 рр. в цьому регіоні значним впливом користувалася партія сіоністів-ревізіоністів, основним завданням якої була організація масового виїзду до Палестини [9,

98].²⁴ Крім того, починаючи з другої половини 20-х рр., у цьому напрямку плідно працювали такі політичні партії, як «Ха-Поель-Хацаір», «Хітахдут», «Ель лівнот», «Аль-Хамішмар» тощо [9, 40].

У 1928 році починається процес масового переслідування сіоністських діячів. Так, у своїй заяві в ДПУ Н. Єлькин писав: «З 1923 р. аж по цей день я брав активну долю в роботі нелегальної сіоністської організації «Гашомер Га-цоір» (лівий) у м. Кременчуці. До 1927 р. я вважав, що сіонізм є єдиний вірний шлях розв'язання єврейського питання. Але я переконався, що всі сіоністські організації, незалежно від ухилу, допомагають буржуазії, і ні в якому разі не можуть покращити стану єврейської бідноти. Я бачу, що радянська влада вірно розв'язує національне питання... Виходячи з цього я вважаю за потрібне розірвати з Г.Гацоір» [19, ф.9032, оп.1, спр.38, арк.80].

Інша діячка сіоністської організації зазначала: «З 1926 року я була членом нелегальної сіоністської організації ЕвОСДП у Полтаві. Потім переконавшись, що це організація шкідлива в умовах життя національностей у СРСР, що вона руйнує ряди єврейської молоді, я вийшла з цієї організації і розірвала всякий ідеологічний і організаційний зв'язок із сіонізмом. Закликаю інших піти цьому прикладу Л.Гринман» [19, ф.9032, оп.1, спр.38, арк.82].

Окрім заходів проти діячів сіоністських партій та об'єднань влада разом із єврейськими секціями застосовує низку заходів проти релігійних діячів. Відповідно до спеціальних постанов губвиконкомів діяльність релігійних громад України обмежувалася питаннями релігійного життя і соціальної допомоги. Єврейські релігійні громади утримувалися за рахунок внесків-податків, які вносилися до каси заможними членами громади.

Так доповідної записці одного з окружних ДПУ у окрпартком у вересні 1928 р. зазначалося: «Єврейське духовництво здебільшого користується таким впливом і правами, що мали їх до Жовтневої революції і дивиться на єврейську релігійну общину так, начебто вона повинна керувати усім життям єврейського населення і не обмежується рамками задоволення релігійних потреб» [20, ф.31, оп.1, спр.369, арк.27].

Там само йшла мова про провокації, що повинна проводити влада з ціллю загострювання розбіжностей між такими течами в іудаїзмі, як хасидизм і міснагдизм та про виділення на ці цілі коштів з державного бюджету. «Прохаємо бюро окружного парткомітету, — зазначалося в записці, — почати відповідні міри для внесення до бюджету окружної інспектури наросвіти на вищевказану роботу 3000 карбованців» [20, ф.31, оп.1, спр.369, арк.27].

Однією з стратегічних цілей влади на цьому етапі щодо єврейського духовництва був «відрив керівництво релігійними громадами від непаманського елементу та передача його в руки єврейської бідноти і ремісників, виявляючи існування нелегальних філантропічних організацій, ліквідувати їх і обслуговувати потреби допомоги єврейській бідноті через організацію «Допомага» та ін.» [20, ф.31, оп.1, спр.369, арк.27зв].

Слід зазначити, що проведення земельної політики Радянською владою по відношенню до єврейського населення викликало соціальні зміни в структурі, професійній орієнтації єврейського населення України, але не мало великого успіху власне в сільськогосподарській сфері. Але з точки зору влади головна мета була досягнута. Соціалістичні перетворення та формування нового, революційного побуту охопив прагнення та помисли багатьох євреїв, що були виховані в традиційних єврейських родин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Динаміка єврейського землекористування // Соціалістична борозна. — 1930. — №12. — С.15-20.
2. Бытовой С.М. Дороги (по еврейским колониям Крыма). — М.-Л.: ГИХЛ, 1931. — 103 с.
3. Вендров З. По еврейским колониям: Очерк. — Харьков, 1927.
4. Каменштейн М. Советская власть, еврейское землеустройство и ОЗЕТ. — М., 1928.
5. «Весенняя посевная кампания в еврейских колониях Украины, Крыма» // Трибуна. — 1929. — №5. — С.18.
6. Платунов Н.И. Еврейские сельские поселения на Украине в 20-первой половине 30-х гг. // IV Республиканская научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений. — К., 1989. — С.269.
7. Екельчик Е.А. З історії українсько-єврейських відносин // Український історичний журнал. — 1990. — №7. — С.59-63.
8. Беренштейн О. Створення єврейських адміністративно-територіальних одиниць (1922-1929 рр.) і внутрішнє структурування УРСР // Запорожские еврейские чтения. — Вып.2. — Запорожье, 1998 — С.51.
9. Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. — К., 1995 — С.43.
10. Диманштейн С. Еврейское нацменьшинство СССР на новом этапе // Революция и национальности. — 1932. — №5. — С.88.
11. Бугай Н.Ф. 1920-1950-е гг.: переселение и депортация еврейского населения в СССР // Отечественная история. — 1993. — №4. — С. 176.
12. Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні і світі // Український історичний журнал. — 1991. — №6. — С. 65-66.
13. Из записки беседы М.И. Калинина с делегацией московских рабочих // Революция и национальность. — 1934. — №7. — С.10.

14. Центральний архів громадських організацій України, ф.1, оп. 20, спр. 2689, арк. 10.
15. Калинин М.И., Смидович П.Г. О земельном устройстве трудящихся евреев в СССР. - М.: КОМЗЕТ, 1927. - С.32-33.
16. Евреи Крыма. - Симферополь: «Мост», 1993. - С.77.
17. ГАПО. - Ф. Р-845. - Оп. 2. - Д.803. - Л.13.
18. Калинин М.И. Евреи в СССР // Революция и национальность. -1931. - №2. - С.37.
19. Центральний державний архів органів державної влади та управління України (ЦДАВОУ)
20. Державний архів Вінницької області (ДАВО).

В. М. СМІРНОВ

НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕПУ

Смирнов Вадим Миколайович — докторант Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, кандидат історичних наук, (м.Харків)

Питання соціально-економічного розподілу були дуже гострими і актуальними протягом усього періоду нової економічної політики, що викликало запеклі дискусії серед вищого радянського керівництва. Також тривали дебати й серед представників місцевих партійно-державних і господарських органів. Цьому сприяли радикальні зміни в соціально-економічній політиці в аграрному комплексі України. Загалом, соціально-економічні перетворення на селі після Жовтневої революції, які сприяли збільшенню загальної площі селянського землекористування на 35%, призвели до збільшення обсягів наділів. У доповіді Першотравневого окривконкому на XII окружній партконференції 6 грудня 1928 року зазначалося: «Якщо до революції у селянства, що мешкало на території округи, знаходилося у користуванні 8,5% землі, то до 1928 року вони мали 94 % наділів, що на 60,8% збільшило їх землезабезпеченість. Це дало змогу збільшити свої земельні наділи 60% селянських дворів» [2, 1].

Відповідні зміни в свою чергу позначилися на тому, що протягом 20-х рр. відбувалося зменшення кількості малоземельних верств. Крім цього, керівництвом більшості регіональних органів влади та господарств села неодноразово підкреслювалося, що наслідки землевпорядкування впливали на можливість переходу бідняцьких верств до середняцького прошарку [14, 94]. В значній мірі цьому сприяли директивні настанови й рішення XV з'їзду ВКП(б) та X з'їзду КП(б)У, а також відповідні заходи впровадження землеустрою бідняцько-середняцьких верств при фінансово-організаційній підтримці держави. Така соціальна політика мала тенденцію до прогресуючого зростання протягом своєї практичної реалізації. Наприкінці 1927 року бідняцькі верстви були звільнені від необхідності фінансування землевпорядних робіт [5, 180].

Якщо проаналізувати розподіл на групи господарств за ознаками кількості засівів, то в масштабах України їх можна розподілити пере-

важно на три групи. Якщо провести розподіл пересічно на 100 селянських господарств, то можна скласти наступну таблицю [6, 180].

Соціальні групи селянства	1917 рік	1926 рік
1 група	48	32
2 група	40	60
3 група	12	8

Порівнюючи дореволюційний 1917 рік з 1926 роком, що став кульмінацією непу, можна зробити висновок, що за ознакою розміру засіву на 1926 рік українське село згодом мало середняцько-бідняцький характер, із відносною перевагою середняцького прошарку та із тенденцією зменшення питомої ваги заможницької групи. Також ставало наочним зміцнення середняцької групи та поширення цього явища на бідняцькі верстви. Слід мати на увазі, що при кваліфікації селянських господарств й віднесення їх до соціальних груп, виходячи із забезпеченості засівною площею, з другої половини 20-х рр. став активно впроваджуватися диференційований підхід із врахуванням місцевих особливостей, які не можна було ігнорувати.

Так у відповідності із цим, у збірнику, що був виданий у 1928 році управлінням справами РНК УСРР, визначалися конкретні соціально-економічні ознаки селянських господарств окремих регіонів республіки:

а) малозасівними вважалися господарства з наділом від 0,1 до 2,1 дес. — в Поліссі й Правобережжі; від 0,1 до 3,1 дес. — Лівобережжі та від 0,1 до 4,1 дес. — у Степу;

б) до середньої групи відносились господарства від 2,1 до 6,0 дес. — в Поліссі й Правобережжі; від 3,1 до 9,0 дес. — в Лівобережжі та від 4,1 до 15,0 дес. — у Степу;

в) до багатозасівних відносились господарства із засівом від 6,1 дес. в Поліссі і Правобе-

режжі; від 9,1 дес. – в Лівобережжі та від 15,1 дес. – в Степу [12, 10].

Як можна бачити, ознаки середньої групи господарств при визначенні їх максимальних розмірів й багатозасівних господарств окремих регіонів України значно відрізнялися, особливо це було помітним між господарствами Правобережжя і Степу. Статистичні дані, що були наведені в збірнику РНК УСРР також підтверджували загальну тенденцію, що визначалася в таких напрямках:

а) еволюцією багатьох бідняцьких господарств у напрямку досягнення ними середняцького рівня при переході до категорії безпосівних господарств;

б) еволюцією, порівняно невеликої кількості середняцьких господарств до більш заможної групи.

Ці характерні аспекти соціального спрямування доводили про важливий висновок, який був головною метою цього соціального аналізу при дослідженні напрямків розвитку селянських господарств за ознаками засівних площ, а саме: в умовах нової економічної політики середняцький прошарок, згідно тодішньої лексики «не вимивається, а поступово перетворюється на центральну постать на селі» [12, 11]. Разом з тим, як свідчила загальна практика й конкретні умови господарювання, після відміни приватної власності на землю при розшаруванні села, вирішальну роль усе більше стали відігравати інші соціальні чинники, а саме: наявність тяглової сили, сільськогосподарського реманенту й технічного обладнання. Диференційований розподіл селянських господарств за ознакою наявності робочої худоби свідчив про посилення тенденції до зменшення чисельності худоби у заможних господарств [5, 180]. Статистичні дані переконували, що за ознакою кількості робочої худоби чисельність господарств в українському селі з двома конями на селянський двір в 1926 році, порівняно з дореволюційним періодом 1917 року, докорінним чином зменшилася. В той же час кількість господарств, що мали одного коня, зросла майже в три рази. Такі цифри були підтвердженням висновків про збільшення середняцького прошарку під час непу. Разом з тим, як ми вважаємо, такі висновки базувалися на побіжному аналізі соціального розподілу і не достатньо переконливих розрахунках. Зокрема, доводить про недосконалість такого аналізу й те, що селянські господарства, які мали двох коней не вважалися заможними, хоча більш вагомий висновок можна було зробити тільки при комплексному аналізі різнопланових ознак, значення яких мало залежати від конкретних умов окремих регіонів. Як відмічав у своєму дослідженні відомий революціонер і економіст зі стажем М.Суханов, ще з дореволюційних часів при визначенні рівня селянських господарств півдня Ук-

раїни щодо ознак наявності робочої худоби, привертала увагу відмінність місцевих умов у порівнянні з іншими регіонами України [13, 181].

Разом з тим, на початку непу в ряді місцевостей республіки відзначалося стійке збільшення кількості господарств, що не мали худоби. Про це, зокрема, вказував у своїх виступах один із впливовіших керівників Радянської України, секретар ЦК КП(б)У Е.І.Квірінг. У своїх висновках він спирався на повідомлення ЦСУ УСРР за період 1925 року. Вони свідчили про те, що в цей час майже половина селянських господарств (до 46%), зовсім не мала худоби, а 29,5% мали на утриманні не більше однієї голови худоби [8, 98].

Із повідомлення Полтавського губвиконкому ВУЦВК про стан промисловості та сільськогосподарства за період з жовтня по грудень 1923 року свідчило, що на Полтавщині кількість господарств, які не мали робочої худоби та корів протягом 1922 року значно зросла, досягши відповідно 40,5% та 33,5% від кількості господарств, що перевищувало третину від їх загальної кількості [3, 230].

Згідно доповіді окрвиконкому, на пленумі Миколаївського окружного КП(б)У від 14 лютого 1924 року, на Миколаївщині, порівняно із 1916 роком кількість великої рогатої худоби скоротилася на 42,2%, а свиней – на 95%! Особливо гостро постало питання забезпечення конями. На загальну кількість у 66 тис. селянських господарств у 1924 році нараховувалося тільки 63 тис. коней, а господарств, що не мали коней в окрузі було трохи більше 22276. Виходячи із традиційних уявлень про значення худоби, як своєрідного еквіваленту рівня заможності селянських господарств, таке становище визначалося як украй незадовільне.

У постанові пленуму Полтавського губернського комітету КП(б)У «Про роботу на селі» від 27 січня 1925 року визнавалося, що на тлі відбудови сільського господарства, загалом поширювався процес диференціації, який з кожним роком посилювався. Цей висновок ґрунтувався на матеріалах, які були наведені місцевими статистичними та земельними органами. Диференційований розподіл селянських господарств визначався такими ознаками: чисельністю посівної площі; забезпеченістю робочою худобою; забезпеченістю реманентом; найманням худоби; найманням та орендою орної землі [10, 62].

Для аналізу питання розподілу соціальних груп в українському селі у 20-ті рр., як вважається, потрібно також дослідити систематизоване групування однорідних господарств за ознаками кількості орендованої землі та даними про динаміку наймання та розміщення робочої сили протягом 20-х рр. Як доводять цифрові дані за 1927 рік, підприємницька оренда землі була розповсюдженою в степових районах України. Заможні господарства тут орендували 32% від

загального обсягу угідь, середняцькі господарства – 65%, а бідняцькі – 3%. На Лівобережжі заможні господарства орендували 14% усього земельного фонду, в той час як на Правобережжі – 3%, а в Поліссі – близько 5% [7, 59]. Це свідчило, що більшість орендованої землі в Україні на кінець 20-х рр. належало не заможним, а саме середняцьким господарствам. Ще однією із важливих й своєрідних ознак рівня заможності селянських господарств була їх диференціація за обсягами засіяного насіння. Аналіз фахівців свідчив, що в українському селі протягом другої половини 20-х рр. лише 26% усіх запасів насіння (184 млн. пудів), припадало на господарства заможних селян, які мали засівні площі від 8 до 10 десятин [7, 26].

У звітній доповіді Чернігівського окружного комітету до VII партконференції, що відбулась 15 листопада 1927 року під назвою «Про соціально-класову диференціацію села», зазначалося, що одним з головних й пріоритетних питань політики партії на селі були заходи щодо скорочення безпосівних господарств селян, а також заможницьких селянських груп. Саме цим проблемам в регіоні приділялася значна увага, що дозволило протягом непу досягти певних результатів. Так, наприклад, відбулось зменшення кількості безпосівних господарств на Чернігівщині, про що свідчать такі цифри. Якщо в 1917 році безпосівних господарств тут було 3401, що становило 4,8% від загального обсягу, то в 1926 році 2142, що складало тільки 2,1% [11, 91]. Такі зміни відбувалися, крім іншого, завдяки поступовому процесу розшарування селянства: з одного боку, відбувся перехід до вищої заможнішої категорії, а з іншого, внаслідок зниження соціального статусу селян-господарів, відбувся перехід селян до категорій найманих робітників. У виступах на VII Чернігівській окружній партконференції відзначалося також, що на скорочення кількості безпосівних господарств вплинула відповідна соціальна направленість монетаристської політики, що характеризувалася обсягом кредитних асигнувань й напрямком податкової політики, що підвищувало громадсько-господарську зацікавленість селян. Статистичний перепис господарського стану села Терпеньє, що розташовувалося на Мелітопольщині, давав свідчення про диференційований розподіл окремих соціальних груп селянства щодо найму робочої сили. Приблизно сім десятих від обсягу чисельності заможних господарств використовували найману робочу силу, що в перерахунку було відповідним 150 чоловікам, пересічно на одне селянське господарство. При цьому значна їх частка, а саме, три чверті бідняцьких господарств, активно використовували найману працю. Що стосується середняцьких господарств, то можна засвідчити, що досить невелика їх кількість мала найманих робітників. Майже в половині їх складу

члени родин вимушені були йти на заробітки, в першу чергу до міст [1, 114]. Це свідчило про те, що наявність значного обсягу зайвої робочої сили на селі призводило до того, що навіть більш заможні середняцькі верстви не здатні були забезпечити своїх членів можливістю для повноцінного й гарантованого заможного існування за тих умов. Треба відзначити, що серед важливих економічних заходів, що були спрямовані на підвищення соціально-економічної активності селянства, важливе значення мала податкова політика Радянської держави. Диференціацію податків, у відповідності з соціально-класовими критеріями селянства України, можна побачити із наступної таблиці: [9, 136].

Групи селянства	Обсяг податків на одне госп. (в крб.)	
	1925/26 госп. р.	1926/27-госп. р.
Бідняки	1,83	0,90
Середняки	13,25	17,77

Як можна бачити, тільки за один рік зростання податкового обкладання становило для заможних і середняцьких верств обсяг в 37% і було в 5 разів більшим, ніж у незаможного середняцького прошарку. При цьому обкладання бідняків податками було в 100 разів меншим! Тобто фактично сталося перенесення головного обсягу податкового навантаження на заможницькі господарства селян. Наприклад, у 1925/26 госп. році в Мелітопольському районі було звільнено від податків в повному обсязі 5,6% бідняцьких господарств, а в 1928/29 госп. році відбулось зростання обсягів бідняцьких господарств до 30,4%, що повністю звільнялися від податкового тягара [1, 96]. Рівень податкової вартості, в розрахунку на одне господарство бідняцько-середняцької групи також невинно зменшувався. Так, якщо в 1926/27 госп. році таке господарство сплачувало податків в сумі 28 крб. 43 коп., в 1927/28 госп. році – 27 крб. 54 коп., то в 1928/29 госп. році – тільки 15 крб. 70 коп. [1, 97]. Податкова політика обумовлювалася безпосередньою залежністю від матеріального стану селянських верств й рівня заможності. Про це свідчать дані, вміщені в матеріалах звітності, що надійшли від керівництва району Мелітопольщини [1, 117].

Дещо вищими, ніж пересічно по СРСР при схожому рівні соціального розподілу, були встановлені норми оподаткування на Україні. Так, згідно даних ЦСУ УСРР у цей період сільсько-господарський податок на одне селянське господарство становив такі розміри: на бідняцьке – 6 крб. 28 коп.; на середняцьке – 25 крб. 92 коп.; на заможницьке – 150 крб. 35 коп. [9, 136]. Якщо порівняти податкове навантаження на селянські господарства, то можна побачити, що незаможні господарства в Україні обкладалися

податком в значно більшому обсязі, ніж подібні за рівнем загалом у СРСР. Відмінність обкладання податками селян досягала в ряді випадків шостикратного розміру. Між тим, до 1927 року внаслідок упровадження всебічних заходів, що були розраховані на виявлення мотивації та підприємницького хисту селянства, зростає частка незможних верств у виробництві сільськогосподарської продукції. Наприклад, 57,4% від загального врожаю на Чернігівщині збиралося в господарствах незможників. У той же час середняцькими господарствами селян вироблялося до 29,7%, а решта – 12,9% – господарствами заможницького типу. Схожа тенденція на зменшення господарської ролі заможних груп на селі прослідковувалась і при розрахунках обсягів посівних площ. У 1926 році на бідняцько-середняцькі верстви припадало 59,1% від їх обсягу, на середняцькі – 28,5%, а на заможні – тільки 12,4%.

У той же час у зв'язку з партійно-державними настановами, що випливали із пріоритетів радянського керівництва, були заплановані такі соціально-економічні заходи: збільшення обсягів кредитування, що передбачало утворення спеціальних грошових фондів для бідняцьких верств; упровадження робіт по землеустрою при звільненні бідняцьких прошарків від сплати за них; упровадження заходів щодо меліорації, машинопостачання та забезпечення насінням елітних сортів, племінною худобою; удосконалення податкової системи і, зокрема, вивільнення від податків в 1926/27 господ. році до 20% бідняцьких господарств, а в 1927/28 господ. році до 35% [11, 90]. Такі заходи сприяли більш ефективному використанню земельних фондів селянства, а також звільненню від господарсько-економічної залежності окремих верств селянства і зміцненню зв'язків галузей сільського господарства із промисловими підприємствами. Успішне розв'язання соціально-економічних питань села на Чернігівщині повинно було стати першим кроком до подальшого поширення цієї практики на інші регіони України. Як можна бачити, протим непу стались суттєві зміни в соціальному розподілі селянського населення України в напрямках зростання впливу та ролі бідняцько-середняцьких верств із одночасним зменшенням частки заможницьких прошарків у виробництві сільськогосподарської продукції. Такий висновок суперечив концепції представників «лівого ухилу» в радянському керівництві щодо куркульської загрози та економічної експансії буржуазних верств на селі. Про це, зокрема, відмічав секретар ЦК КП(б)У Є.І.Квірінг, який до 1923 року

обіймав посаду голови ВРНГ УСРР і був фахівцем, що добре обізнаний з питань соціального життя народних мас. Так, він звертаючи увагу на украї незадовільне становище із залученням селянських коштів до кредитної кооперації, пов'язував це із недалекоглядною політикою до середняків, що впроваджувалась у попередній період. Е.І.Квірінг наводив цифри, що були оприлюднені 15 грудня 1924 року. В них відзначалась характерна тенденція: якщо до революції до кредитної кооперації селянство вносило паїв на суму 800 млн. крб., а державні органи лише 115 млн. крб., то в 1924 році селянські внески становили не більше 5 млн. крб. при відрахуваннях держорганами в обсязі 125 млн. крб. [8, 98]. На думку Квірінг, це пояснювалося недалекоглядною політикою організацій КНС, які ставали в таких випадках ініціаторами дискримінаційних заходів щодо середняків, обмежуючи їх активність при виборах до селянських громадсько-господарських організацій. Е.І.Квірінг доречу вказував на господарську безперспективність подальшого поширення політики масового розкуркулення, зауважуючи при цьому, що в попередній період такі заходи не дали тих результатів, яких від них очікували: «Один раз уже розкуркулювали, а багатішими не стали!» [8, 101]. Навіть представники «лівого крила» ВКП(б), що утворили «нову опозицію» змушені були визнати радикальні соціальні зміни на селі, що сталися на кінець 20-х рр. Вони в повній мірі не наважувалися насаджувати виключно адміністративні заходи щодо заможного селянства, а закликали застосовувати так званий комбінований метод управління із використанням також господарського механізму економічного регулювання сільським господарством. Так, член Політбюро ЦК ВКП(б) Л.Б.Каменев на засіданні партконференції в Москві у 1925 році звертав увагу, що «...треба доповнити політичні завдання економічними чинниками: електрифікацією, постачанням товарів за дешевими цінами, тракторами, кредитними коштами..., іншим шляхом цього питання вирішити не можна» [6, 583].

Отже, в теоретично-практичних розрахунках більшість радянських керівників у період «зрілого непу» визнавали як необхідну й актуальну реальність впровадження в життя збалансованої поміркованої соціальної політики щодо середняцьких селянських верств, які складали більшість на селі. При цьому надавалось належне місце ролі та значенню економічним важелям соціального регулювання й наголошувалося на виявленні й посиленні їх форм та методів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885-1938 гг.). - М.: ОГИЗ «Сельхозгиз», 1939.
2. Державний архів Миколаївської області. - Ф. Р.-2066, оп.1, спр.25.
3. Державний архів Полтавської області. - Ф. Р-1503, оп.1, спр.224.

4. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-943, оп.1, спр.209.
5. История Украинской ССР. В 10 т. – Т.7: Украинская ССР в период строительства и укрепления социалистического общества (1921–1941). – К.: Наук. думка, 1984.
6. Каменев Л.Б. Итоги годовой работы ЦК РКП(б) (доклад на XIII Московской губконференции РКП(б)). – М.-Л.: Госиздат, 1925.
7. Качинський В. Партія та сільське господарство: Підсумки X з'їзду КП(б)У та XV з'їзду ВКП(б). – Х.: «Пролетарий», 1928.
8. Квириг Э. Незаможники и середняки – крестьянский фундамент Советской власти. Партия и село. Статьи и речи за 1924 год вождей коммунистической партии (большевиков) Украины Гр. Петровского, В.Чубаря, Д.Лебеда, Э.Квирига. – Х.: «Червоний шлях», 1925.
9. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства в Українській РСР. Т. 1 (1917–1937 рр.). – К.: Видав. Київ. університету, 1967.
10. Соціалістичне будівництво на Полтавщині (1921 – червень 1941). Зб. док. і мат-лів. – Х.: «Прапор», 1984.
11. Социалистическое строительство на Черниговщине. 1921–1942. Сб. док. и мат-лов. – К.: Наук. думка, 1983.
12. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Цифрові матеріали до доповіді В.Я.Чубаря та О.Г.Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. – Х.: Вид. управління справами РНК УСРР, 1928.
13. Суханов Н. К вопросу об эволюции Сельского Хозяйства. Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. Изд. 2. –М.: Издат. Наркомзема «Новая деревня», 1924.
14. Євсєєв Є.Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925–1929 рр.) // Укр. іст. журн. – 1980. – №1.
15. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (ЦДАВО України). – Ф.27, оп.10, спр.360.

Г.Г. КРИВЧИК

РОЗВИТОК ОСОБИСТОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (60–80-ТІ РР. XX СТ.)

Кривчик Геннадій Георгійович – завідувачий кафедрою українознавства Придніпровської будівничої академії, кандидат історичних наук

Особисте селянське господарство, як окремий сектор економіки, зобов'язане своїм виникненням сталінській колективізації, що являла собою, по суті, експропріацію землі у селянства. Колгоспи для того й були винайдені, щоб примусити селянство інвестувати індустріальний розвиток країни. Малося на увазі, що з колгоспних амбарів, образно кажучи, більш зручно, ніж з приватних, продавати хліб державі, тобто вигортати уся продукцію.

Оскільки ж після такого «продажу» у колгоспі, як правило, не вистачало коштів для розрахунків з трудівниками за їх працю, то останнім, щоб вони не помирали з голоду і було кому працювати у колгоспі, залишили присадибну ділянку. Отже, в умовах «колгоспного ладу» особисте селянське господарство виконувало функцію забезпечення відтворення робочої сили. Подібно до того, як це було до 1861 р. з тією різницею, що тоді в селянина було не 25–50 соток землі, а 3–6,5 десятини в розрахунку на одну ревізку душу.

У політичних і правових документах, а за ними й у науковій літературі радянської доби особисте селянське господарство визначалося як особисте підсобне господарство. Проте таке визначення носить не стільки науково-економічний, скільки ідеологічний характер. Адже

для селянина, як і для економіки країни, присадибне господарство мало протягом багатьох років зовсім не підсобне значення. До середини 1950-х рр. селянська сім'я взагалі жила фактично за рахунок доходів з особистого господарства. Вони складали у цей час до 70–80% від усього доходу сім'ї [1, 18], а праця у колгоспі, по суті, мало чим відрізнялася від панщини.

Розпочавши процес «розкріпачення» колгоспників, радянське керівництво попервах не чинило ніяких перешкод для розвитку особистого селянського господарства, яке залишалося головним постачальником на ринок багатьох продуктів. За підрахунками російського економіста І.В.Русинова, у 1954–1958 рр. продукція особистого підсобного господарства забезпечувала 53% приросту м'яса в країні, 35–38% картоплі, овочів, молока, вовни, 87% яєць і ... 93% махорки. Колгоспно-радгоспний сектор панував тільки у виробництві зернових і технічних культур [2, 37].

Однак таке велике значення особистого господарства колгоспників, по суті приватного сектора, не могло не турбувати радянську політбюрократію. Адже дехто з селян, очевидно, вже розумів напівфеодальну природу колгоспного ладу і працював у колгоспі без особливої охоти. За даними звітів колгоспів за 1960 р., з 8,1

млн. працездатних колгоспників зовсім не брали участь у колгоспному виробництві 258 тис. чол., або 3,3%. Більш усього таких було у Закарпатській області – 9,5%, Станіславській – 7,2%, Чернівецькій – 6,6%, Черкаській – 4,6% [3, ф.1, оп.31, спр.1698, арк.112 – 113]. Рано чи пізно все більше селян могли поставити під сумнів доцільність існування колгоспів і зосередити свої зусилля на роботі у власній садибі. До речі, багато хто згодом так і зробить.

Проте перед правлячою політбюрократією не стояла така дилема: або, визнавши злочинний характер колективізації, повернути землю селянам, або, навпаки, зробити ще одну спробу різко підвищити ефективність колективного (фактично державного) аграрного сектора з тим, щоб принагідно перетворити його у головне, а в перспективі єдине джерело доходів селянина. Відтак обмежити значення і розміри особистого селянського господарства, штучно створити несприятливі умови для його існування. Зрозуміло, що радянське керівництво було в змозі прийняти тільки другий варіант. Зрозуміло і інше. Не можна було назвати істинну причину обмеження особистого селянського господарства. Посилання робилися на комуністичні перспективи, на те, що з наближенням до комунізму особисте господарство стане зайвим, і на присадибних ділянках будуть розводитися сади і ягідники як прикраса побуту колгоспників [4, 94]. Взагалі постановка питання була б правильною, якби колгоспи були дійсно кооперативами, а кооператори отримували за свою працю належне.

Настання доби продовольчого буяння пов'язувалося з вирішенням трьох грандіозних завдань: повсюдним розповсюдженням посівів кукурудзи та інших «чудокультур», остаточним викорінюванням «непридатної системи травосіяння» і утворенням великих спеціалізованих тваринницьких господарств. Майже єдиною перешкодою на шляху до здійснення цих планів, на думку М.С.Хрушова, було особисте селянське господарство і в своєму виступі на грудневому 1958 р. пленумі ЦК КПРС він на прикладі колгоспу села Калинівка – своєї малої батьківщини – обґрунтував лінію на повне знищення цих «залишків дрібнобуржуазної власності». Відтоді повсюди урізалися селянські подвір'я, усуспільнювалася, як за часів колективізації, велика рогата худоба з селянських господарств. Як наслідок, було перекрите важливе джерело приросту сільськогосподарського виробництва, а обіцяного різкого збільшення виробництва м'яса та іншої продукції тваринництва в спеціалізованих господарствах, колгоспах і радгоспах країна так і не дочекалася. Новому партійному керівництву, яке прийшло до влади після усунення М.С.Хрушова в 1964 р., довелося негайно виправляти становище, зокрема, повертати селянам в особисте користування землю та ху-

добу, що нещодавно були відібрані в них з найкращими намірами.

Зміна курсу партії щодо особистого селянського господарства знайшла втілення у Примірному статуті колгоспу 1969 р., за яким, зокрема, правління колгоспів зобов'язували не тільки виділяти сім'ям працівників у користування земельну ділянку під город, сад та інші потреби в розмірі до 0,5 га, але й надавати власникам присадибних ділянок допомогу у обробці землі, придбанні худоби, зооветеринарному обслуговуванні, забезпеченні кормами тощо [5, 309]. Радянське керівництво мусило зважити на те, що на невеликій, у порівнянні з колгоспними і радгоспними полями, площі землі виробляється значна частка сільськогосподарської продукції – близько третини усього м'яса, молока, овочів, 40% яєць, більш як 60% картоплі, багато інших продуктів [6, 74, 76]. До того ж доходи від підсобного господарства залишалися важливою складовою частиною сукупних доходів сім'ї, були, як і раніше, своєрідною компенсацією за недостатню платню у суспільному господарстві, а тому виконували роль важливого чинника, що стримував міграцію селян у міста.

Не можна було не враховувати й те, що особисте селянське господарство займало ту нішу на продовольчому ринку, яку колгоспно-радгоспна система виявилася неспроможною зайняти. У першу чергу це стосується овочівництва і виробництва молочної продукції. У 1976 р. рентабельність овочівництва у середньому по колгоспах і радгоспах України складала лише 6,3%. Особливо невигідним для колгоспів і радгоспів було вирощування картоплі. Воно було нерентабельним більш як у 60% господарств; загальна сума збитків колгоспів від продажу картоплі у державі зросла з 24,4 млн. крб. у 1970 р. до 57,2 млн. крб. у 1976 р., а в радгоспах – з 7,5 до 18 млн. крб. [7, ф.27, оп.22, спр.5770, арк.5]. Очевидно, що за таких умов будь-які санкції з боку державних і партійних органів були не в змозі зупинити колгоспи і радгоспи від поступового згортання власного виробництва овочів, картоплі, деяких інших видів сільськогосподарської продукції. І, навпаки, водночас усе більше керівників господарств прагнули перекласти виробництво невигідної для себе продукції на особисті селянські господарства. Не дивно, що їх ставлення до особистих господарств дедалі ставало усе більш лояльним. За даними спеціалістів Кримського сільгоспінституту, у 1981 р. 65% керівників колгоспів і радгоспів вважали, що особисте селянське господарство не заважає суспільному, в 1987 р. таких було вже 85% [8, 69].

Залишивши у селянина лише невеликий клаптик від тієї землі, якою до колективізації володіли його батьки, колгоспи і радгоспи мусили немов би у вигляді компенсації забезпе-

чувати кормами худобу, що була у особистому господарстві. Адже невелика присадибна ділянка не давала такої можливості. Для випасу худоби колгоспникам і робітникам радгоспів надавалися угіддя, пасовища. Значна кількість кормів, передусім зерна, видавалася в рахунок оплати праці, ще частина продавалася за низькими цінами. Так, у 1980 р. в середньому на один селянський двір було продано 3,5 ц зерна [9, 13].

До того ж, чого гріха таїти, у ті часи серед селян не вважалося за великий злочин потайки прихопити якусь частину кормів з колгоспного чи радгоспного поля. Інколи під час міліцейських показових акцій декого з таких «несунів» затримували і навіть засуджували, як це було, наприклад, у 1964 р., коли віддали під суд 5,6 тис. колгоспників [10, ф.1, оп.31, спр.2692, арк.93], чи в 1988 р., коли тільки за 8 місяців затримали більше як 9 тис. з тих, хто, мабуть, занадто буквально зрозумів один з головних принципів колгоспного буття – «все вокруг колхозное, все вокруг моё» [11].

До речі, оцінюючи продуктивність селянського подвір'я, його місце в системі економічних відносин у радянському селі, не можна не враховувати той очевидний факт, що виробництво м'ясо-молочної продукції у особистому господарстві значною мірою існувало за рахунок великого колгоспного і радгоспного господарства. За дотепним зауваженням відомого журналіста-аграрія М.Є.Дивака, «голова й ноги дядьківської корови знаходилися на колгоспному полі, а у дворі лише її дійки» [12, 13].

Однак, розвиваючи далі це жартівливе і образне судження, слід додати, що на дядьківському дворі коров'ячі дійки давали молоко більш охоче, ніж на колгоспній чи радгоспній фермі. Незважаючи на величезні капіталовкладення і матеріально-технічні ресурси, колгоспне-радгоспне господарство виявилось нездатним забезпечити зростаючий попит населення на м'ясо-молочну продукцію. Відтак у радянського керівництва не залишалося нічого іншого, як знов закликати на допомогу власника присадибного господарства, що й було зроблене в 1981 р. на XXVI з'їзді КПРС. Певна річ, щоб зберегти добру міну при поганій грі, на партійному форумі йшлося, навпаки, про допомогу селянам з боку держави: «Треба допомогти колгоспникам, робітникам радгоспів молодняком і кормами, це стосується і тих, хто тримає худобу в особистій власності, і тих, хто готовий вигодувати худобу, що належить колгоспам і радгоспам» [13, 57].

На виконання рішень партійного з'їзду на місцях почали організовувати «патріотичні ініціативи» колгоспників по збільшенню поголів'я худоби і птиці та нарощування виробництва тваринницької продукції в особистих підсобних господарствах громадян. Зокрема, на сесії Чер-

каської обласної ради були ухвалені звернення місцевих рад Драбівського району до жителів області «У кожний селянський двір – худобу і птицю!» та депутатів Маньківського району із закликом «Збільшувати продукцію кролівництва!» [14, ф.4313, оп.5, спр.925, арк.57]. У деяких областях стали навіть примушувати не тільки членів колгоспів, але й сільську інтелігенцію розширяти присадибне господарство. Так, на сесії Чернігівської обласної Ради голова облвиконкому суворо дорікав присутнім керівникам господарств і головам сільрад, що в них є сім'ї з числа молодих спеціалістів та інтелігенції, котрі не вважають за доцільне заводити вдома худобу [15]. Отже, й колгоспникам, і вчителям пропонувалося спочатку відпрацювати на своїй основній роботі, а потім ще й, якщо залишилися сили і дозволяє здоров'я, попрацювати в другу зміну в особистому господарстві – знову ж таки не тільки на себе, але й на державу.

У ході відповідної кампанії, що розпочалася відразу після з'їзду, тільки у Львівській області колгоспи і радгоспи уклали 35 тис. договорів із своїми працівниками на відгодівлю худоби і 127 тис. – на її контракцію з додатковою відгодівлею на фермах [16, 30]. З метою інтеграції особистого господарства і колективного тим власникам особистих господарств, що продали державі більш як 2,5 тис. кг молока, надавали можливість придбати поза чергою автомобіль, мотоцикл, інші товари підвищеного попиту [17, 12].

Отже, в умовах низької продуктивності праці у колгоспно-радгоспному секторі держава була не в змозі обійтися без особистих селянських господарств. Разом з тим, політбюрократія не хотіла допустити, щоб праця селян в особистому господарстві відволікала їх від роботи у колгоспі, а тим паче, щоб вона забезпечила їм справді високий життєвий рівень. Показовою є позиція керівництва Луганської області, яку озвучив у серпні 1975 р. у виступі на обласному семінарі голів сільських і селищних Рад перший секретар обкому компартії України Б.Т.Гончаренко. Висловивши стурбованість з приводу того, що в підсобних селянських господарствах з року в рік зменшується кількість великої рогатої худоби і закликавши місцеві Ради негайно виправити становище, що склалося, обласний керівник далі вирік: «Але ми, товариші, ніяк не можемо допустити, щоб окремі безсовісні, м'яко кажучи, люди утримували таку кількість худоби, що стануть мати по суті нетрудові доходи і займатимуться спекуляцією» [18, ф.1779, оп.9, спр.3814, арк.95]. Отже, все як у відомому анекдоті тих часів. Вільшовики хочуть того ж, що й революціонери-декабристи? Ні, декабристи боролися за те, щоб не стало бідних, а більшовики – щоб не було багатих і заможних. Точніше більш заможних, ніж комуністична номенклатура.

Незможними людьми набагато легше управляти. А відтак під виглядом боротьби з так званими нетрудовими доходами, «наживою», «спекуляцією», одним словом, із злочинними проявами в радянському селі ніколи не згасала боротьба з тими селянами, які прагнули дійсно ефективно господарювати на своїй землі. Використовуючи елементарну людську заздрість, яку вдалося таки виховати у багатьох людей, владні структури час від часу організовували «ініціативи трудящих» щодо обмеження присадибних ділянок до 0,30 га чи розмірів теплиць до 20 кв. м. або навіть примусового вилучення особистого господарства, якщо були перевищені встановлені сільською норми [19, ф.1, оп.31, спр.3743, арк.25].

Особливо широкий резонанс мала не тільки в Україні, а й за її межами запекла боротьба, яку в 70-80-ті рр. вели владні структури з особистими господарствами в Кам'янко-Дніпровському районі Запорізької області. Маючи невелику в порівнянні з колгоспами площу землі, побудувавши на ній теплиці, заповзятливі люди щорічно вирощували тут і реалізовували ранніх овочів на суму 60-80 млн. крб., що у 4 рази перевищувало річний фонд заробітної плати у місцевих колгоспах. Звичайно, що за таких умов люди неохоче працювали в колгоспі, або взагалі відмовлялися працювати там.

Замість того, щоб подбати, як зробити більш ефективною і привабливою для людей працю в колгоспах, або хоча б краще використати на законних засадах у державних інтересах особисті господарства, владні структури пішли «іншим шляхом». Вони нещадно нищили теплиці за допомогою тракторів, піддавали остракізму дбайливих господарів у пресі та на сільських сходах, накладали на них штрафи, намагалися сформувати негативну громадську думку щодо тих, кого вони називали спекулянтами [20].

Деяке послаблення адміністративних утисків по відношенню до особистих селянських господарств відбулося лише у другій половині 80-х рр., у період горбачовської перебудови. В умовах кризи колгоспно-радгоспної системи керівництво країни змушено було заявити про необхідність запровадження різноманітних способів господарювання, а згодом, на березневому пленумі (1989 р.) ЦК КПРС, — і багатоукладності сільського господарства, включаючи особисті селянські господарства [21]. Водночас з колективним, орендним, сімейним і індивідуальним підприємством набув розповсюдження й такий різновид сімейного підприємства, як підприємство особистого підвир'я, чому значною мірою сприяло те, що колгоспам було дозволено закупати у населення худобу і птицю у рахунок плану поставок.

У 1989 р. відповідні угоди з колгоспами уклали понад 900 тис. господарів, у тому числі

близько 700 — на виробництво продукції тваринництва [22, 73]. Особливо популярним стало вирощування худоби на особистих підвир'ях у Новосанджарському районі Полтавської області, де кожна восьма тонна молока і кожна четверта тонна м'яса з тих, що продані державі колгоспниками, являли собою продукцію особистих селянських господарств. У овочівництві вельми показовим є приклад Заліщицького району Тернопільської області. У 70-ті рр. у цьому районі, як і повсюди, «зайві» селянські грядки нещадно нищилися тракторами за наказами місцевих чиновників. А в другій половині 80-х рр. знову ж таки за наказами тих же чиновників велася відбудова теплиць, організовувалися закупівля ранніх овочів у селян [23]. Майже 3 тис. сімей реалізовували через колгоспи 1,3 тис. т. ранніх помідорів. Середній дохід сім'ї при цьому склав 4-5 тис. крб., затрати на вирощування не перевищували 20% від суми, що була виручена [24, 7]. Подібні приклади переконували, що українські селяни можуть і без керівних вказівок господарювати на своїй землі, добиватися високої продуктивності праці і забезпечувати своїм сім'ям достойне життя.

Проте в цілому по республіці такі ефективні особисті господарства залишалися до кінця 80-х рр. невеликими оазами серед безмежних колгоспно-радгоспних просторів. Лише 5,8% із загальної кількості сільських господарських угідь було надано на цей час у користування населенню» [25].

Попри усі гучні пропагандистські і адміністративні заходи щодо підтримки підсобного селянського господарства, воно з цілому мало тенденцію до застою і навіть занепаду. Протягом 1961-1990 рр. поголів'я великої рогатої худоби у власності селян скоротилося з 4,3 тис. голів до 3,5 тис., в тому числі корів — з 3,3 тис. до 2,2 тис., овець і кіз — з 1,5 тис. до 1,1 тис. Трохи збільшилася лише кількість свиней — з 4,7 тис. до 4,8 тис. [26, 133]. У розрахунку на сто особистих селянських господарств у 1988 р. припадало лише 48 голів великої рогатої худоби, 30 корів, 54 свиней. «Отже інші сільські сім'ї тепер йдуть за молоком і за м'ясом у колгосп чи державний магазин», — з цього приводу ремствували чиновники [27, ф.3383, оп.2пр, спр.5125, арк.55, 58].

Основна причина тривалої стагнації особистого селянського господарства полягала в тому, що воно існувало в умовах адміністративно-командної системи, було породженням і складовою частиною так званого колгоспного ладу. Бюрократія нібито і визнавала великий економічний потенціал селянського підвир'я, але воліла, щоб цей потенціал був реалізований в межах колгоспу або радгоспу, щоб селянин завжди залишався залежним від них.

Навіть корисні самі по собі дії бюрократичного апарату часто давали зворотній ефект. Зок-

рема, не могло сприяти розвитку селянського подвір'я запровадження в 1966 р. гарантованої грошової заробітної плати колгоспникам. Звичайно, щомісячне отримання грошей у колгоспній касі стало вельми приємною процедурою для селянина, який, як відомо, не був розбещений їх надмірністю. Проте у даному випадку мова йдеться не про зростання добробуту на селі, а про вплив грошової оплати праці на розвиток особистого господарства колгоспника. А цей вплив полягав у тому, що, отримуючи гроші, як і інші категорії трудящих, багато хто з селян втрачав бажання надмірно працювати на власному подвір'ї.

Очевидно, праця селянина на особистому подвір'ї могла бути менш обтяжливою, якби була певним чином механізована. Однак адміністративно-командна система орієнтувала промисловість на випуск могутніх тракторів і комбайнів, забезпечувала у першу чергу технікою своє улюблене творіння – колгоспно-радгоспне виробництво. У селянина не було можливості придбати по доступній ціні спеціальну техніку, розраховану на невелику селянську садибу. Опитування, проведене у другій половині 1980-х рр. спеціалістами Українського науково-дослідного інституту економіки агропромислового виробництва ім. Шліхтера, показало, що лише 15,2% опитаних колгоспників і робітників радгоспів у своєму господарстві мали корморізки, 28,2% – соломорізки, 15,4% – обприскувачі, 14,2% – візки, 1,7% – мотоблоки [28, 57]. Отже, більшість селян мусили обробляти свою землю вручну або користуватися послугами колгоспу чи радгоспу, тобто були залежними від своїх керівників.

Разом з тим селянину, який працював у власному господарстві, залишалося вже зробити лише один крок до фермерського господарства. Після введення в дію з 15 березня 1990 р. Основ законодавства Союзу СРСР і союзних республік про землю він отримав змогу зробити працю у особистому господарстві своїм основним заняттям або взагалі позбавитися залежності від колгоспу чи радгоспу, перетворитися із «робітника з наділом», яким і був, по суті селянин, у власника, господаря.

Проте цей відповідальний крок до кінця 1980-х рр. селянин так і не наважився зробити. На початок 1991 р. в Україні було створено лише 130 фермерських господарств [29]. Вони являли собою лише краплину в безмежному кол-

госпно-радгоспному морі й не визначали характер сільськогосподарського виробництва в Україні.

На четвертому з'їзді асоціації фермерів України в 1993 р. відзначалося що основними чинниками гальмування розвитку нового і стратегічно пріоритетного напрямку розвитку села були глухий опір керівного прошарку і консерватизму селянської общини [30]. Багато хто з селян давно зуміли пристосуватися до колгоспно-радгоспної системи, навчилися використовувати її слабості в своїх інтересах. Маючи якийсь дохід з особистого господарства і гарантовану заробітну плату в колгоспі або радгоспі, сільська людина й не помишляла про щось більше, але ризиковане. Як слушно висловився з цього приводу відомий російський письменник А.А.Ананьєв, убоге життя здатне народжувати лише убогі думки [31]. Більш того, за роки тоталітарного режиму з його зрівнялівкою в селянській общині сформувалося недоброзичливе ставлення до тих, хто вирішив зробити джерелом благополуччя своєї сім'ї особисте господарство і свою вільну працю. Враховуючи такі настрої, дехто з потенційних фермерів побоювався, що економічні новації стануть черговою короткочасною кампанією, адже сама історія привчила селян не вірити обіцянкам і гарантіям. «Чи не станеться так, – запитував редакцію газети «Комсомольская правда» один літній колгоспник з Луганщини, – що мине час і нас знову почнуть переслідувати, «розкуркулювати», гнати сім'ями в Сибір чи ще куди-небудь [32]. У людей молодшого віку були свої резони. Вони відчували, що за спробами партійних органів запровадити нові форми господарювання та спертися на особисте селянське господарство у вирішенні продовольчої проблеми криються потуги влади будь-якою ціною зберегти основні підвалини адміністративно-командної системи та її важливої складової частини колгоспно-радгоспної системи. У рамках адміністративно-командної системи не виникла й не могла виникнути така форма господарювання на землі, яка б дозволила сільській людині повністю розкрити свої фізичні та духовні можливості, пізнати гостріше почуття господаря. Адже «почуття господаря» не існує без самого господаря. Особливо в аграрній сфері, яка, очевидно, більшою мірою, ніж будь-яка інша залежить від суб'єктивного чинника, тобто від зацікавленості людини в підвищенні ефективності виробництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Безнин М.А. Крестьянский двор Российского Нечерноземья в 1950-1965 годах // Отечественная история. – 1992. – №3.
2. Русинов И.В. Аграрная политика КПСС в 50-е - первой половине 60-х годов: Опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9.
3. ЦДАГО України.
4. КПСС в резолюциях. – Т. 9.
5. Третий всесоюзный съезд колхозников. – М.: Политиздат, 1970.

6. Преображенский А. Роль osobистого підсобного господарства у сучасних умовах // Економіка Радянської України. - 1989. - №1.
7. ЦДАВО України.
8. Христенко П.А. Собственное подворье // Коммунист Украины. -1989. - №3.
9. Шмелев Г.И. Личное подсобное хозяйство: Возможности и перспективы. - М.: Политиздат, 1983.
10. ЦДАГО України.
11. Везут и несут кому не лень // Правда Украины. - 1988. - 31 авг.
12. Дивак М. Феномен сотки // Сільські обрії. - 1989. - №10.
13. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. - К.: Політвидав України, 1981.
14. Черкаський облдержархів.
15. Важливі завдання Рад. Сесія обласної Ради народних депутатів // Деснянська правда. - 1981. - 1 квіт.
16. Шмелев Г.И. Указ. соч.
17. Павлов О.И. Соціальна перебудова села. - К.: Знання, 1976.
18. Луганський облдержархів.
19. ЦДАГО України.
20. Лабяк А. В чьих руках сотка? // Правда. - 1980. - 4 февр.
21. Об аграрной политике в современных условиях: Постановление пленума ЦК КПСС 16 марта 1989г. // Правда. - 1989. - 30 марта.
22. Українське село: Проблеми і перспективи - К.: Урожай, 1991.
23. Жаботинский Н. Семейный подряд // Правда Украины. - 1987. -4 авг.
24. Заблоцкий С., Ротман М., Тимош І. Підряд на марші // Хлібороб України. - 1988. - №11.
25. Месель-Веселяк В., Федоров М. Земельні відносини на селі // Сільські вісті. - 1990. - 12 жовт.
26. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: Стат. ежегодник. - К.: Техника, 1988; Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 году: Стат. ежегодник. - К.: Техника, 1990. - С. 367.
27. Дніпропетровський облдержархів.
28. Соціально-економічний розвиток села. - К.: Урожай, 1989.
29. Денисенко А.Г. Хлеб насущный // Политика и время. - 1991. -№3.
30. Симакович Г. Прокормит ли фермер Украину? // Правда Украины. - 1993. - 26 марта.
31. Ананьев А. Советский фермер // Литературная газета. - 1988. - 21 сент. - С.11.
32. Агапов Т. Страшно богатеть // Комсомольская правда. - 1989. - 18 окт.

Н.В. УС

РЕЖИМ ПРЕЗИДЕНТА НИМЕЙРИ В СУДАНЕ И ЕГО ПАДЕНИЕ

Ус Николай Васильевич – преподаватель Днепродзержинского отделения Межрегиональной академии управления персоналом, кандидат исторических наук

События в Судане в 70-х гг. XX в. представляют, на наш взгляд, интерес, прежде всего с точки зрения их сходности с тенденциями развития других стран «третьего мира». Эти тенденции важны для понимания социально-политических и экономических процессов в современных развивающихся странах, которые, с одной стороны, являются отражением общемировых процессов, а с другой стороны сами оказывают на них определённое влияние.

Сложный и противоречивый период правления президента Нимейри занимает весьма важное место в современной истории Судана, хотя бы уже потому, что за 46 лет независимости страны, это был самый длительный период пребывания у руководства государством одного лидера.

Джафар Мухаммед аль – Нимейри пришёл к власти в результате военно-революционного переворота 25 мая 1969 г. Новое руководство объявило о том, что его целью является

решение основных проблем нации путём социалистических преобразований, ориентации на СССР, страны Восточной Европы и Китай. Дальнейшее развитие событий до 19 июля 1971 г. показало, что руководство ДРС не только на словах, но и на деле пыталось проводить в жизнь соответствующие политические и социально-экономические преобразования. Однако, отражая политическую неустойчивость, присущую мелкой буржуазии, суданское руководство в каждом конкретном случае проявляло колебания, шло на паллиативное решение многих практических вопросов. Радикализм намеченных преобразований, например, в области сельского хозяйства сводился к минимуму из-за того, что они не затрагивали частное землевладение, а требования о повышении доходов арендаторов и наёмных рабочих в частных хозяйствах не получили силу закона и поэтому были проигнорированы их владельцами.

Мелкобуржуазное по своей природе руководство не смогло противостоять действиям правых и сплотить вокруг себя все силы, выступавшие за левую ориентацию страны. Подобное развитие событий таило в себе опасность свержения режима или его перерождения.

В сложившихся условиях группа левонастроенных офицеров, переоценив свои возможности, предприняла 19 июля 1971 г. неудачную попытку осуществить государственный переворот с целью более последовательного осуществления задач революции 1969 года.

После восстановления 22 июля 1971 г. прежнего руководства в Судане последовала кампания суровых репрессий против всех оппозиционных сил. В социально-экономической сфере замедлились или приостановились совсем начатые преобразования; десятки, национализированных в 1970 г. предприятий были возвращены их прежним иностранным владельцам. Выполнение пятилетнего плана было остановлено.

В середины 70-х гг. суданский режим встал на путь поощрения частного национального капитала и привлечения в экономику страны иностранного капитала. В 1975 г. был издан декрет о капиталовложениях в сельское хозяйство, который гарантировал сдачу земельных участков на 25 лет, освобождал иностранных вкладчиков от налогообложения на 5 лет, а также разрешал им вывоз прибыли и освобождал от уплаты таможенных пошлин.

Усилению позиций западных держав в экономике Судана способствовала также деятельность Международного банка реконструкции и развития (МБРР) и Международного валютного фонда (МВФ). В ноябре 1976 г. в Париже под эгидой МБРР собрались представители ряда западных стран, которые рассмотрели потребности Судана в свете плана развития на 1977-83 гг. В рамках МБРР был создан консультативный совет для наблюдения за тем, чтобы долгосрочные интересы Судана не приносились в жертву текущим финансовым потребностям других арабских стран. На первый взгляд, это должно было способствовать подъёму и развитию экономики страны. Однако реальность показала, что «партнёры по развитию» стремились обеспечить такие социально-экономические и политические условия, которые способствовали бы упрочению в Судане монополистического капитала западных стран. Ставилась также цель привязать экономику страны к капиталу международных валютных организаций, действующих под эгидой США.

Как отмечал бывший глава МБРР Ю. Блэк «речь никогда не шла о том, укрепится ли национальная экономика отсталых стран или нет» [2, 34]. Инвестиции и кредиты направляются, прежде всего, в те страны, которые обеспечат максимальные прибыли за сравнительно корот-

кий срок, но менее всего служат развитию национальной экономики.

В этой связи представляет интерес точка зрения американского экономиста Линдона Ларуша. Основанный им в 1984 г. Шиллеровский институт видел прогресс иначе, чем американский истеблишмент и МВФ. Он пришёл к выводу, что политика кредитов МВФ ведёт к гибели жизнеспособных в хозяйственном и социальном смысле экономик развивающихся стран. Главная идея этой группы учёных заключается в следующем: долги МВФ невозможно выплатить. Пока деньги поступают по кредитным линиям фонда, процентное бремя сдерживает развитие кредитуемых стран. Линдон Ларуш, Майкл Беллингтон, Дональд Фоу выдвинули концепцию «о спекулятивном капитале», саморастущем, пока реальный сектор экономики кредитуемых стран рушится. Возникает ситуация «горы долгов». Гора превращается в вулкан, а его извержение ведёт к финансовым «оползням» т.е. кризисам в странах, которые пользуются услугами МВФ. Действительно, анализируя социально-экономическую ситуацию в Судане в рассматриваемый период, трудно найти какие-либо положительные результаты деятельности МВФ и подобных ему международных валютных организаций.

Стандартный набор макроэкономических рецептов МВФ — приватизация неэффективных государственных предприятий, отказ от дотаций, создание рынка собственности — ощутимых результатов не принёс.

Зависимость от иностранного капитала вынуждала суданское руководство принимать меры, идущие вразрез с интересами большинства населения страны. Так в 1979 г. по требованию МВФ была произведена очередная девальвация суданского фунта. В 1981 г. была провозглашена программа «экономического возрождения», представлявшая собой, по оценке созданных левых, не что иное, как безоговорочную капитуляцию перед диктатом МВФ. Главная цель программы, вытекавшая из её содержания, обеспечить наиболее благоприятные условия для деятельности иностранного монополистического капитала и местной паразитической буржуазии, его младшего партнёра. Кроме девальвации суданского фунта МВФ настоял на увеличении на 10% пошлины на импортируемые товары, на 40% повышении налога на нефтепродукты, на отмене субсидий на основные продукты питания. Власти объявили о готовности передать предприятия государственного сектора в руки иностранного и местного частного капитала [5, 1982, № 6, с.61].

Такой курс не способствовал решению насущных социально-экономических проблем страны, он привёл к дефициту государственного бюджета, платёжного и торгового баланса, девальвации национальной валюты, усилил

инфляцию и рост цен. Внешний долг Судана составил в 1984 году 8,3 млрд. дол. (6,2 млрд. дол. в 1983 г.), стоимость жизни за последние пять лет возросла в 2,5 раза [7, № 23, с.15; 5, 1984, № 9, с.13], объём национального производства сократился по сравнению с 1971 г. вдвое, а уровень инфляций достиг 50% в год [5, 1982, № 6, с.61].

По данным Банка Судана, расходы на импорт продовольствия, напитков и табачных изделий возросли в текущих ценах с 31,8 млн. суд. ф. в 1972 г. до 218,9 млн. в 1982 г., а расходы на импорт нефтепродуктов за тот же период — с 1,6 млн. суд. ф. до 337,8 млн. суд. ф. [15, №18, с.44; с.139, 141].

Для покрытия дефицита внешнеторгового баланса Судан вынужден был постоянно обращаться за иностранными займами и кредитами, что, учитывая его низкую платёжеспособность, вело всё к большей экономической и политической зависимости от стран кредиторов.

На ухудшение экономического положения страны оказывал влияние и такой фактор, как приток беженцев из соседних африканских стран, главным образом из Эфиопии, Чада, Уганды. По данным Верховного комиссара ООН по делам беженцев, в феврале 1984 г. в Судане находилось 649 тыс. беженцев, или 24% от всей их численности в странах Африки. Во многих случаях суданские власти не могли справиться с их обеспечением и содержанием [14, 09.12.1984].

Ставка правительства на частное предпринимательство объективно привела к росту безработицы. В 1980 г. она охватывала 429 тыс. чел., 227 тыс. из которых были полностью безработными, 152 тыс. относились к частично безработным [12, 86, 57, 147]. К 1982 году число безработных составило 25% самодеятельного населения страны [19, 01.02.1982]. Значительно более высокая доля безработных отмечалась среди лиц, имевших среднее образование и ещё выше — среди лиц с высшим образованием. Это было связано, в первую очередь, с колониальным прошлым страны, когда готовились специалисты в основном гуманитарных специальностей.

Численность лиц, имевших общее среднее или высшее гуманитарное образование, намного превышало количество рабочих мест и должностей, а средних технических заведений по-прежнему не хватало [3, 121].

В 70-е гг. усилилась эмиграция из Судана, в том числе специалистов с высшим образованием. В 1978 г. 70% студентов, закончивших медицинские ВУЗы за рубежом не вернулись в Судан. Из-за тяжёлых экономических условий жизни, страну покинули более 40% врачей, четвертая часть инженеров [4, 1981, № 14, с.21]. Всего работало за рубежом, по данным Банка

Судана, более 300 тыс. суданцев [7, № 23, 1983, с.19]. В рассматриваемые годы темпы эмиграции неуклонно росли, при этом необходимо иметь в виду ещё и неучтённую нелегальную эмиграцию. Власти, однако, отчасти были заинтересованы в эмиграции своих граждан за рубеж из-за поступлений твёрдой валюты в виде финансовых переводов эмигрантов своим семьям и на банковские счета. Общая сумма таких поступлений по данным на 1982-83 финансовый год — 10,76 млн. дол. [7, №23, с.22]. Увеличение суммы поступлений было практически прямо пропорционально росту эмиграции.

Вместе с тем, ущерб для страны от подобной эмиграции очевиден. По подсчётам суданского экономиста Али Абд аль-Гадира Али, из 32 тыс. работавших в 1976 г. в Саудовской Аравии, Ливии, Кувейте и ОАЭ, от 4,1 тыс. до 7,3 тыс. были специалисты с высшим образованием. На их подготовку Судан затратил от 19,6 млн. до 35,2 млн. суд. ф. [6, 1976, с.69]. Другими словами, Судан практически помогал, вышеназванным странам, избавиться от необходимости готовить национальные кадры в необходимых масштабах. В тоже время в Судане, по данным на середину 1977 г. не хватало более 10 тыс. техников строителей, 2,2 тыс. инженеров, 8,8 тыс. квалифицированных рабочих для различных отраслей экономики [14, 01.06.1977].

Причин высоких темпов эмиграции было несколько. Прежде всего, значительно более высокая (в 5-10 раз) заработная плата в арабских нефтедобывающих странах, и другая причина — всевозрастающая безработица.

В кризисном состоянии находилась система образования страны. Уровень неграмотности составлял 83%, т.е. из каждых десяти суданцев — восемь неграмотны. Такое положение в большой степени связано с эмиграцией учителей, которые при огромной перегруженности (на одного учителя приходилось 15-20 классов по 35-40 человек в каждом) получали крайне низкое жалование [1, 1974, № 6, с.58].

В целом социально-экономическая политика режима всё больше стала идти вразрез с интересами большинства населения страны. Инфляция, рост цен, нехватка продовольствия и товаров первой необходимости отразились, прежде всего, на рабочих, ремесленниках, крестьянах, служащих, что вызывало естественное недовольство и протест. Выступления носили как стихийный, так и организованный характер.

В январе 1982 г. состоялась грандиозная антиправительственная демонстрация в г. Кости — более 15 тыс. человек, в г. Вад-Медани с участием 6 тыс. человек. Бастовали железнодорожники в Атбаре, энергетики в Шаджаре, докеры Порт-Судана. Во время разгона демонстрации в Хартуме полиция и силы внутренней

безопасности блокировали в одном из районов до 7 тыс. демонстрантов и применили против них огнестрельное оружие и слезоточивый газ. По данным информационного бюллетеня Национально-прогрессивной (левой) партии АРЕ «Ат-Такадум» [20, 03. 1982], в Судане в начале 1982 г. было арестовано около 40 тыс. человек, только в одном Хартуме было арестовано более 2,5 тыс. и в каждом отдельном случае за организованными выступлениями стояли различные запрещённые режимом политические партии. Все они ушли в подполье, создали свои центры в эмиграции и начали активную борьбу против режима президента Нимейри.

Правая оппозиция в 1973 г. создала подпольную организацию Национальный фронт (НФ), объединившую партии Аль — Умма, Юнионистско-демократическую (ЮДП) и организацию «Братья-мусульмане» с руководящим центром в Лондоне. Эти партии, опиравшиеся на буржуазно-помещичьи, феодально-религиозные круги, вождей племён, во-первых, хотели восстановить свои прежние политические позиции, так как им были тесны рамки авторитарной диктатуры; во-вторых, они стремились предотвратить стихийный взрыв недовольства населения, отсюда стремление избавиться от диктаторского режима и создать иллюзию демократии в социально-политическом плане.

Левая оппозиция представлена Компартией и Партией арабского социалистического возрождения (БААС) боролась за изменения в социально-политической и экономической структурах общества, с тем, что бы в будущем избавиться от западной зависимости.

Все перечисленные выше политические партии представляли собой реальную политическую силу и, навязанная правящей группировкой однопартийная система, противопоставившая себе как правые, так и левые партии, держались на верных правительству частях армии, военной поддержке США и Египта.

Однако процесс недовольства, обострившийся в конце 70-х — первой половине 80-х годов, затронул и армию. По данным бейрутской газеты «Аль-Лива» [17, 21.03.79] и выходящей в Эль-Кувейте газеты «Ар-Рай аль-Амм» [18, 5.04.79] только с 20 марта по 10 апреля 1979 г. имели место три попытки государственного переворота, в которых принимали участие офицеры армии и полиции. Власти арестовали 250 младших чинов. Это обстоятельство заставило президента Нимейри искать сближение с правой оппозицией, от которой исходила реальная угроза его власти. Так был официально провозглашён курс на национальное примирение. Установившееся хрупкое примирение, было перечёркнуто поддержкой Кэмп-Дэвидских соглашений, чем игнорировалось одно из требований оппозиций об отходе от союза с Египтом.

На срыв «национального примирения» повлияло также невыполнение условий оппозиции относительно демократизации социально-политической жизни в стране. Внутриполитическая деятельность армии, активность полиции и сил безопасности не только не были ограничены, но, наоборот, усилились. Президент Нимейри также не выполнил требований оппозиции об отмене однопартийной системы, т.к. по его плану оппозиционные партии должны были самораспуститься и сотрудничать с правительством только в рамках Суданского Социалистического Союза (ССС).

В целом курс на «национальное примирение» исчерпал себя окончательно к 1983 г. Увидев, что в рамках и под знаменем СССР примириться с правоконсервативной оппозицией не удаётся, режим пошел на сближение с ней, предоставив ряд высших государственных постов лидерам организации «Братья-мусульмане». Однако они использовали легальную деятельность в интересах своей организации, а в ряде случаев занимались враждебной режиму деятельностью. Из этого можно сделать вывод, что после сближения с «Братьями-мусульманами» социальная база режима отнюдь не расширилась: он по-прежнему оставался в изоляции, опираясь на армию и карательные органы. Единственная легальная правящая партия СССР, созданная из представителей различных классов и социальных групп не являлась эффективной политической силой. Вступая добровольно или под давлением властей в члены СССР, одни сохраняли своё положение и получали возможность занять более высокие посты, другие — возможность ведения работы для своей запрещённой партии или в интересах своей социальной группы. Пассивность СССР объяснялась также отсутствием чёткой идеологической программы, которая служила бы платформой для сплочения членов партии. СССР являлся, по сути, приложением правящей группировки, его «объединял» лишь жёсткий контроль высших партийных функционеров над всеми структурными звеньями организации, а также оторванные от реальности лозунги о национальном единстве, о стирании интересов различных классов во имя высших общенациональных целей и т.д.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что декларативные утверждения Нимейри и его окружения о «всенародном характере» СССР, а также о том, что руководство Судана выражает интересы большинства народа, противоречили действительности.

Проводимый ранее курс суданского руководства на исламизацию общественной жизни, завершился введением 9 сентября 1983 г. на всей территории Судана исламского законодательства. Официальное объявление об исламизации суданского общества вызывало

смешанную реакцию как внутри страны, так и за рубежом. Прежде всего, оно вызвало удовлетворение Саудовской Аравии, которая уже в ноябре 1983 г. предоставила Судану дополнительно 100 млн. долл. Кроме увеличения притока нефтедолларов, президент Нимейри надеялся отвлечь внимание суданской общественности от социально-экономического кризиса, добиться поддержки мусульманского населения северных районов Судана. Однако эти определённые политические выгоды в большей степени перечёркивались негативными сторонами исламизации, о которых известный суданский учёный Д.М.Ваи писал: «...на родам, придерживающимся иных культурных ценностей в рамках одного государства, как это имеет место в Судане, должно быть разрешено осуществлять свои религиозные, духовные и философские верования беспрепятственно» [9, 173].

Бывший министр центрального правительства Бона Малвал отмечал: «Настаивать на исламизации всей республики означало бы забыть события очень недалёкой истории и подвергнуть опасности единство страны» [8, 254].

Подвергли критике принятые Нимейри меры и сами бывшие сторонники исламизации. Так Садык аль-Махди заявил, что такие методы внедрения ислама «являются несвоевременными и автократическими» [13, 1984, с.2]. За критику курса на исламизацию многие лидеры оппозиционных партий и сект, в том числе и Садык аль-Махди были подвергнуты тюремному заключению.

Исламизация резко усилила недовольство в южных районах страны, где большинство населения исповедует христианство или придерживается традиционных анимистских верований и культов. Обострению положения на Юге способствовало также принятие административной реформы, одной из целей которой являлось ослабление автономных прав южан. Для дальнейшего ослабления единства Юга и его политической оппозиции власти в июле 1983 г. разделили эту часть страны на три независимых друг от друга региона.

Положение осложнилось и в результате перемещений в армии, неблагоприятных для южан: многие офицеры-южане были переведены на Север. Кроме того, засуха оживила межплеменные стычки, жертвами которых в течение пяти лет стали 15 тыс. человек [11, 1984, № 7].

В этих условиях объявление курса на исламизацию страны и распространение исламского законодательства на христиан и анимистов способствовало перерастанию антиправительственных волнений на юге в гражданскую войну. Возродилось вооружённое сепаратистское движение «Анья-Нья», которое стало именоваться «Анья-Нья ??». В июле 1983 г. на юге был создан Фронт освобождения Южного Судана,

который возглавил бывший полковник суданской армии Джон Гаранг.

Исходя из создавшихся кризисных условий, преодолевая разобщённость и разногласия, оппозиционеры обратились к представителям вооружённых сил с предложением совместных действий. В начале апреля 1985 г. «силы национального спасения» – семь профсоюзов и пять нелегальных партий: Аль-Умма, НЮП, ЮДП, СКП и БААС заключили с генералитетом, который представлял генерал Осман Абдалла Мухаммед, соглашение. Поскольку антиправительственные настроения проникли глубоко в армию, генералы, реалистически оценивавшие обстановку, но без основания опасались неповиновения и перехода младшего и среднего командного состава, а также армейских кругов на сторону стихийного народного движения. Чтобы не выпустить события из-под контроля, 6 апреля 1985 г. высшие военные чины объявили о низложении режима Нимейри. 9 апреля был образован Временный военный совет из 15 старших офицеров во главе с генералом Абдар-Рахманом Сиваром ад-Дагабом. 22 апреля 1985 г. было создано переходное правительство во главе с представителем профсоюза врачей Судана аль-Джузули Дафаалла.

Таким образом, исходя из вышеизложенного, можно выделить некоторые главные на наш взгляд, причины падения режима Нимейри.

За время пребывания у власти правящей группировке, в силу непоследовательности курса, не удалось расширить свою социальную базу, что привело к изоляции внутри страны.

Правительство Нимейри не достигло примирения в переговорах с оппозицией, которая имела довольно прочные экономические позиции и стремилась к политической власти. А в создавшихся условиях, ей были тесны рамки военно-бюрократической диктатуры Нимейри.

Административная реформа и исламизация страны лишили правящий режим поддержки социально-политических сил Юга Судана. На положение правительства отрицательно повлияла и проблема беженцев из соседних африканских стран. Этот фактор усугубил общее бедственное положение населения, которое перешло к массовым, стихийным выступлениям.

Наконец на положении правительства весьма негативно сказались и некоторые внешнеполитические шаги суданского руководства, в частности, поддержка непопулярных в то время среди арабов Кэмп-Дэвидских соглашений по Ближнему Востоку, что привело режим Нимейри к изоляции в арабском мире.

С окончанием шестнадцатилетнего периода полицейского террора и репрессий, в стране наметилась резкая социально-политическая активность: в общественную жизнь включилось сразу 40 политических партий [17, 26.04.1985]. На выборах в Учредительное собрание в апре-

ле 1986 г. большинство голосов получила Аль-Умма, и её лидер Садык Аль-Махди сформировал коалиционное правительство. Новые власти провозгласили курс на демократизацию об-

щественно-политической жизни, решение социально-экономических проблем, пересмотр внешнеполитических отношений. Начался новый этап развития в истории Судана.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Азия и Африка сегодня. М., 1974. № 6.
2. Блек Ю. Дипломатия экономического развития. - М., 1961. - 135 с.
3. Гусаров В.И. Социально-экономическое развитие Судана. (Актуальные проблемы). - М.: Наука, 1983. - 156 с.
4. Новое время. М., 1981. № 14.
5. Проблемы мира и социализма. Прага.
6. Ali A.A. A note on the brain in the Sudan. Khartoum, 1976. - 168 p.
7. Annual Report. No 23. Bank of Sudan. Khartoum, 1983. - 74 p.
8. Bona Malval. People and Power in Sudan - the struggle for national stability. L., 1981. - 277 p.
9. Dunstan M. Wai. The African-Arab conflict in the Sudan. L., 1981. - 234 p.
10. Growth, Employment and Equity. A comprehensive Strategy for the Sudan. Report of the JLO UNDP Employment mission. Geneva, 1976. - 527 p.
11. Le Monde Diplomatique. P., 1984. № 7.
12. Lees E. A. and Brooks H. C. The Economic and Political Development of the Sudan. L., 1977. - 127 p.
13. Middle East. L., 1984. № 3.
14. Sudan News Agency. Khartoum., 09.12.1984.
15. Sudanow. Khartoum. 1982. № 18.
16. Аль-Ватан. Эль-Кувейт. 09.07.19
17. Аль-Лива. Бейрут. 21.03.1979.
18. Ар-Рай аль-Амм. Эль-Кувейт. 05.04.1982.
19. Ас-Сафир. Бейрут. 01.02.1982.
20. Ат-Такадум. Информационный бюллетень. 03.1982.

З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Г. Г. ДЕРЕВ'ЯНКО

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ БАЛИ

Дерев'янка Галина Григорівна – студентка факультету української філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету

Незрозуміло, чому балам у вивченні і дослідженні історії Катеринослава приділяється так мало уваги. Бали, за виразом Юрія Лотмана [4, 91], були третьою, чітко відокремленою сферою життя (першою була служба, другою – побут) людини, і в цій сфері людина розкривалася з нового, зовсім ще (і досі) непізнанного боку. І через призму такого цікавого явища як бали можна побачити – більше того, відчувати – світосприйняття тогочасної людини.

У провінційних містах бали виявлялися набагато яскравіше (в сенсі – цікавіше для нас, теперішніх) – їхні риси були гіперболізованими рисами столичних балів. Це пояснюється багатьма причинами: малою кількістю людей, що могли проводити бали, мали на це кошти і, як наслідок, рідкістю цих балів, відсутністю альтернативи їм як засобу розваги. Ви, звичайно, можете мені у запереченні сказати про театри, концерти, але у зв'язку з їх кількістю та якістю вони справді не були альтернативою. Тому досліджувати історію балів саме в нашому місті тому й набагато цікавіше, ніж, скажімо, петербурзькі бали.

Перший відомий історії бал відбувся у Франції з нагоди одруження Карла VI та Ізабелли Баварської, у 1385 році. А в Російській імперії бали запровадив Петро I указом від 1719 р. «О собраниях обоего пола – ассамблеях», який зазначав головні умови проведення балів.

Цей указ викликав цілу низку суперечливих думок у суспільстві. З одного боку, бали сприяли підвищенню рівня культури серед російського суспільства, консолідували його. Вони поклали край обмеженню жіночого світу власною домівкою. Виявилось, що російська жінка не гірше за європейську може бути витонченою і спокусливою. Блискавично розвивалась мода. Занепаз звичай чорніння зубів: до цього часу з'являлися у світі з білими зубами вважалося непристойним – білі зуби були, як тоді казали, привілеєм мавп і арапів. А з другого боку, бали викликали неприйняття їх людьми старого гарту, бо були революцією в правилах поведінки, у правилах спілкування чоловіків і жінок.

Бал був таким собі ритуалом, з певною послідовністю частин, з виокремленням стійких і обов'язкових елементів. «Виникла граматика бала, а сам він складався в цілісну театралізовану виставу, в якій кожному елементу (від входу до роз'їзду) відповідали типові, фіксовані значення, стилі поведінки» [4, 91]

Згідно указу Петра I [9, 240], найзначніші гості повідомлялися про бал запрошенням, усі інші – барабаним боем по місту. Наскільки відомо, барабаний бій у Катеринославі не практикувався. При благодійних і звичайних дворянських балах відсилалися запрошення. Про маскаради ж повідомлялося в газетах. Запрошення звичайно надсилали за 10 днів до балу, але під час апофеозу бального сезону строк продовжували до трьох тижнів і навіть до місяця.

На початку XIX ст. час у запрошенні не вказувався, тільки дата, оскільки час був регульований імператорським указом: починати не раніше 4 години дня і закінчувати не пізніше 10 вечора. Але потім ці часові межі значно змінилися. Починали звичайно о дев'ятій вечора і закінчували о шостій ранку. Ось, наприклад, повідомлення в газеті: «20 января в Потёмкинском дворце состоялся бал, данный дворянами А.И.Суркову; приглашенных было до 500 человек. Бал закончился в 6 часов утра» [2, 24 січня 1899 року].

Зі школи нам пригадується романтичний ореол навколо образу Наташі Ростової, який пов'язується з її першим балом – початком дорослого життя. «Наташа смотрела в зеркало и в отражении не могла отличить себя от других. Всё смешивалось в одну блестящую procession» [8, 495]. Автор «Хорошего тона», напевно би обурився такою її поведінкою – коли всі заходили в бальну залу, не можна було оглядати себе в дзеркалі – це вважалося негарним [9, 242]

Всіма бальними проблемами займався розпорядник або декілька розпорядників. В їхні повноваження входило: оренда приміщення, його прикрашення, вони також організовували

танці (потрібно було повідомляти парам, як і де вони будуть розміщені, за ким їм йти), продавали квитки – якщо це був благодійний бал та зустрічали гостей. Хазяїн у всі ці справи не втручався. Бали можна класифікувати на декілька груп: дворянські бали, благодійні бали, бали маскаради та народні бали.

Дворянські бали найчастіше проводилися в Потьомкінському палаці, у Домі Дворянських зборів або Англійському клубі. Не дивлячись на провінційність Катеринослава, на бали витрачалися купи грошей, їх проводили з небаченою пишністю і блиском. У письменниці початку XIX ст. Олени Ган в оповіданні «Ідеал» зображено бал, причому відомо, що прототипом його слугував один з катеринославських балів: «Дом дворянского собрания был великолепно освещён: плошки на воротах, плошки у подъезда; кареты, коляски, брички, сани везли целые груды бабушек, маменек, дочек, внучек; собрание было блистательное. Два жандарма, стоявшие у крыльца, не успевали отгонять опорожненных экипажей. Канцелярские стряхивали снег со своих шинелей, артиллеристы, смотря с улыбкой презрения на этих франчиков, гордо расправляли усы и всклокоченные волосы. Но то ли ещё было в зале!

Четыре люстры величаво спускались с потолка; вдоль стен расставлены были диваны, крытые оранжевым ситцем с зелёными узорами, а на передней части залы под огромным зеркалом стояли два пунцовые кресла. На хорах тринадцать человек музыкантов сидели в ожидании входа губернатора с поднятыми смычками, готовясь огласить залу при его вступлении полонезом из «Русалки»¹. Диваны были уже заняты дамами всех возрастов и чинов; статские мирно расхаживали по зале с круглыми шляпами в руках; кавалеристы с нетерпением бряцали шпорами; старики умильно кружились подле расставленных карточных столов, но никто не начинал не танцевать, не играть (ждали губернатора)» [1, 215].

Справжні бали повинні були характеризуватися багатьма ознаками, щоб носити горде ім'я балів. Обов'язково для них – велике приміщення, декілька оркестрів музикантів (для звичайного танцювального вечора досить було одного рояля), буфет, кімнати для карткових ігор та шахів.

Давати час від часу бали повинен був кожен поважачий себе дворянин – це необхідний атрибут дворянського життя, символ багатства. В Петербурзі навіть існувала черга проведення балів. Починали з Государя і закінчували обер-поліцмейстером. У Катеринославі

черги не було, тому що бали проводилися рідко, в основному, з нагоди якихось подій чи в честь визначних осіб. От, наприклад, бал на честь князя Н.П.Урусова. Стаття про нього мала в газеті назву «Дворянский бал».

«23 января в Потёмкинском дворце состоялся бал, устроенный предводителями дворянства в честь губернского предводителя князя Н.П.Урусова. Старинные залы дворца «великолепного князя Тавриды» с их убранством и архитектурой, выдержанными в строгом стиле, наполнились к 11 часам вечера парадно одетой многочисленной публикой, и блестящие светлые туалеты дам красиво выделялись на тёмном фоне фраков и мундиров мужчин.

Распорядители бала встречали дам при входе в главный зал, подносили им бутоньерки из живых цветов. Около 11 ч. вечера, когда прибыл князь Н.П.Урусов, оркестр 34 артиллерийской бригады, под управлением А.Х.Векслера-Стрижевского, заиграл встречный марш. Последовал затем полонез, который открыли шедшие в первых парах князь Н.П.Урусов с супругой губернатора В.Ф.Якуниной и губернатор В.В.Якунин с княгиней В.Г.Урусовой. По окончании полонеза начался вальс, потом до 1/2 3 часов ночи танцевали вальс, кадрили и мазурку.

Первый тост был провозглашён за здоровье «Первого дворянина земли Русской», Государя Императора... Затем следовали тосты: в честь князя Н.П.Урусова, за здоровье г. губернатора В.В.Якунина, за здоровье радушных хозяев – гг. уездных предводителей дворянства, за русскую армию и др.

Во время ужина оркестр исполнил: 1) Марш, посвящённый князю Н.П.Урусову; 2) Попурри из «Жизни за царя» Глинки; 3) Petite Valse В.В.Малламе; 4) Попурри из «Пиковой дамы» Чайковского; 5) «Креолка» Аттлера; 6) Попурри из «Евгения Онегина» Чайковского; 7) Мазурка Венявского; 8) Марш из «Руслана и Людмилы» Глинки; 9) «Чары весны» Штрауса; 10) Марш из «Аиды» Верди; 11) Попурри из романсов Вальцевой; 12) «Фауст» Гуно. Бал закончился около 6 часов утра» [2; 12 січня 1899 року].

Танці були основним, ключовим елементом бала. Найчастіше починали з польки, щоб розвеселити чопорну публіку, або з полонезу (і ви це вже помітили з вищенаведеної статті). Другим великим і значущим танцем був вальс.

В XIX ст. вальс протистояв усім класичним танцям у своїй романтичності, пристрасності, вважався шаленим, небезпечним, близьким до природи. В книзі «Правила для благородных общественных танцев, изданные учителем танцеванья про Слободско-украинской гимназии Людвигом Петровским», виданої в Харкові в 1825 році, говориться: «Танец сей, в котором, как известно, поворачиваются и сближаются особы обоого пола, требует надлежащей ос-

1. «Русалка» – російський варіант віденської чарівної опери «Фея Дунаю» (музика Ф.Кацера, текст К.Генслера), переробленої М.С.Краснопольським і доповненої музикою композитора С.Н.Давидова.

торожности, чтобы танцевали не слишком близко друг к другу, что оскорбляло бы приличия» [4, 95] А французька моралістка Жанліс у своєму «Критическом и систематическом словаре придворного этикета» дає таке визначення вальсу: «Молодая особа, легко одетая, бросается в руки молодого человека, который её прижимает к своей груди, который её увлекает с такой силой и стремительностью, что сердце её невольно начинает стучать, а голова идёт кругом. Вот что такое этот вальс!» [4, 95].

Під час вальсу матінки мали набагато суворіше наглядати за своїми дочками, щоб не допустити, не дай Боже, освічень у коханні або передачі любовних записок, чому сприяло зімкнення рук танцюючих. О.С.Пушкін писав:

Во дни веселий и желаний
Я был от балов без ума.
Верней нет места для признаний
И для вручения письма.
...Вы, также, маменьки, поостроже
За дочерьми смотрите вслед:
Держите крепче свой лорнет [4, 94].

Але така романтика була властива лише столичним балам. Ось як описує вальс в Катеринославі О.Ган: «Вальс, столько раз оклеветанный, но всё-таки любимый танцующим светом, если ты где-нибудь сохранил свою непорочность, так это в тесных залах провинциальных городов, где ловкие кавалеры не поддерживают своих дам, но часто держатся за них, чтобы не сбиться с такту и не спутаться ногами с следующей парой; где длинные шпоры кавалеристов беспощадно впииваются в женские ножки; где запах помады, которой кавалеры так щедро намазывают свои волосы, заставляя танцорок отворачивать носики и пламенно желать окончания тура» [1, 218]. Після вальсу звичайно танцювали мазурку і котильйон.

У «Хорошому тоні» вказується, що під час танцю дівчина ні в якому разі не повинна була прямо дивитися в очі своєму кавалерові, щоб не здатися розпусною. Про кожний танець домовлялися заздалегідь. У популярних серед протилежної статі красунь навіть були спеціальні записнички, в яких вони зазначали своїх партнерів на кожний танок вечора. Причому якщо дівчина за своєю забудькуватістю пообіцяла один танок декільком кавалерам, то в такому випадку відмовляла всім, щоб не поставити кого-небудь з них в незручне становище [9, 252].

Не можна було запрошувати до танцю незнайомок. А коли знайома дама відмовляла кавалеру, то потрібно було обов'язково звернутися до тієї, яка сидить поруч з такою ж самою пропозицією. Якщо ж дівчину ніхто не запрошував до танцю, то вона ні в якому випадку не повинна була демонструвати свій сум людям, а посміхатися, «ибо грусть на балу – то же, что и пляска на похоронах» [9, 253].

Коли всіх кликали в буфет, то дівчину (чи жінку) вів той, хто танцював з нею останнім, і після частування він же повертав її в надійні руки матінки. Дівчина, коли її вели в буфет, брала кавалера під руку, але «не так, как на гулянье, когда рука дамы образует вокруг руки кавалера колесо, а так, чтобы слегка дотрагиваться пальцами до его рукава» [9, 255].

Не останнім за важливістю був і фінансовий бік проведення балів. Це особливо стосувалося балів-маскарадів та, передусім, благодійних балів. У газетних повідомленнях обов'язково вказувалася кількість грошового збору, іноді зустрічалися цілі такі собі фінансові звіти: «Нам доставлен следующий отчет о сборе с танцевального вечера, данного распорядительным комитетом общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе, 3-го января, в местном клубе, в пользу бесплатной женской школы. Приход (с пожертвованиями): от продажи входных билетов – 353 руб. 75 коп.; от буфетов: чайного – 39 руб. 75 коп.; фруктов – 9 руб. 60 коп.; вин и закусок – 155 руб. 35 коп.; всего – 588 руб. 45 коп. Расход: прислуге – 23 руб. 80 коп.; мороженое, аршад и лимонад – 10 руб.; расход для дамской уборной – 1 руб.; за вино в магазин Лемера и К° – 58 руб. 5 коп.; за пуд свечей – 10 руб. 40 коп.; музыкантам – 28 руб. 80 коп.; афишёру – 4 руб.; всего – 136 руб. 5 коп. Чистой прибыли 422 руб. 45 коп. Чай, закуски, фрукты и один пуд свечей пожертвованы разными лицами, за что члены комитета приносят им глубокую благодарность. Подлинный отчет подписали: Председательница В.Верховцева, члены комитета А.Чернова, О.Гинце, Е.Овчинникова, Е.Дешинская и А.Спокойская-Францевич» [7, № 6 від 9 лютого 1886 року].

А ось наведу уривок з листа XIX ст. про катеринославський бал, у якому дуже цікаво описуються грошові витрати. Особливо зверніть увагу на обурення, з яким говориться про податки Міської управи:

«Ваше Превосходительство, Милостивый Государь, Георгий Петрович!

Узнав вчера от Ивана Михайловича Озерова и Елизаветы Захарьевны, которые приехали из Котовки в Екатеринослав дня на два и были у нас, в дворянском доме, на бале 8 сентября, в пользу Славян, что Ваше Превосходительство изволиете находиться в Спб, поэтому приятнейшим удовольствием считаю уведомить Вас, что в доме Вашем, а также и по Дворянскому собранию всё благополучно.

Вчера, 8 сентября, Екатеринославским Комитетом вспомоществования Славянам, с дозволения Андрея Петровича, были устроены в нашем Дворянском саду гулянья, с платой по 20-ти коп.

За вход в Дворянский Зал, на бал, по 1 рублю. Таким образом, собрали в пользу Славян,

как говорят, за сад 400 руб. За продажу пожертвованных разных вещей 360 руб. и за бал и буфет до 500 руб. Сад наш был иллюминирован фонарями и плошками и играло 5 оркестров музыки и несколько хоров песенников до 10 часов, а потом начался в дворянском Доме бал, на котором играло два оркестра Кавалерийской музыки, танцы продолжались до 10 часов утра. Таким образом, наш Дворянский Дом принёс свою лепту на пользу обществу на 1000 руб. за всеми расходами, но, несмотря на это, Городская управа потребовала налоги с Дворянского Дома в пользу Города, за сей 1876 год 15 руб. 29 коп.

По случаю сказанного бала, чтобы очистить все боковые комнаты, по распоряжению Андрея Петровича, Депутатское собрание наше перенесли во вновь отделанное помещение 7-го сентября, а на другой день, в праздник Рождества Пресвятой Богородицы, ближайшими соседями нашими, Иеромонахами, освещено новоселье нашего Дворянского Собрания с молебствием о здравии Вашего Превосходительства как виновника такого устройства...» [3, лист від 9 вересня 1876 року].

В іншу велику групу балів виділялися бали-маскаради. Вони, як і народні бали, стосуються більш пізнього періоду, а також, на відміну від дворянських балів, охоплюють всі прошарки населення, всіх хто міг купити квиток за кілька копійок.

Першим такий «демократизований» бал відбувся у домі Енгельгарда, в Петербурзі. Це був перший в Російській імперії публічний маскарад. «Принципове змішування відвідувачів, розкутість поведінки, що перетворила енгельгардовські маскаради в центр скандальних історій і чуток, – все це створювало відчутну протизаг суворості, чопорності петербурзьким балам», – відзначав Юрій Лотман [4, 94]

Маскаради довго і невпевнено приймалися суспільством, в чому винна була церква – вона вбачала в балах ознаки бісовства, залишки язичницьких вірувань. Але маскаради злилися з народною традицією перевдягання на Масницю та Різдво і перестали бути об'єктом нападок церкви.

В Катеринославі бали-маскаради майже завжди проводилися з благодійною метою: на користь тих чи інших товариств, організацій, на допомогу гімназіям.

Ось що повідомляє про «першу ластівку» – костюмований вечір тогочасна преса: «15 декабря, в зале клуба предположен в пользу благотворительного общества костюмированный танцевальный вечер, на который дамы будут приглашены в ситцевых нарядах или в национальных костюмах; желающие, впрочем, могут явиться и в обыкновенных вечерних туалетах. Это чуть ли не первая попытка ввести у нас костюмированные вечера» [7, 1 грудня 1885 р., №23].

Невідомо, чи можна вважати «костюмиrovаний танцевальный вечер» повноправним балом-маскарадом, чи його просто зі скромності боялися так назвати, але надалі всі костюмовані вечори я буду вважати балами-маскарадами.

Із всього того, що подає преса про бали-маскаради, більшість було засуджуючою критикою, сповненою узагальнень і особистих антипатій журналістів: «Праздничные увеселения прошедшей святой недели были очень разнообразны. Качели на острожной площади, фейерверки в Потёмкинском саду и в городском, музей Шульца, зверинец, цирк Годфруа, и даже американская великанша, словом, всё было, только театра не доставало. Были и маскарады – в клубе (на увеличение средств для постройки Летнего театра) и в европейской гостинице. Клубный маскарад прошёл неудачно: говорят, едва ли выручили затраты на освещение. Всё остальное не может похвастаться доброкачественностью. Фейерверки были слишком скоропалительны и плохи, – к тому же, и холодно-вато ещё для вечерних гуляний. Зверинец мал и дряхл. Цирк, за исключением Марии Годфруа, самый посредственный. Великанша возбуждает некоторые сомнения. Ну, а гостиничные маскарады у нас всегда «были сомнительны», не избежать, разумеется, сомнительных масок и г. Трифонову.» [7, 27 квітня 1886 року, № 17].

Зверніть увагу на те, чому, на думку автора, клубний маскарад був не дуже вдалим – не через костюми, що, здавалося би, головне для маскараду, а через гроші, яких на цьому маскарадi не вдалося зібрати.

А тепер щодо Літнього театру. У 1886 році розгорнулася ціла газетна епопея (і про це можна судити тільки по тим крихтам, що до нас дійшли, а що можна було б говорити, коли вціпіли всі тогочасні газети?!). Вищенаведена стаття – це не початок. Ось газета за лютий 1886 р.: «Наш Летний клубный театр, что в городском саду, сдан на предстоящее лето в аренду гг. Великанову и Багрянову. Клуб при этом обязался перестроить театр чуть ли не заново. Разумеется, на постройку понадобятся лишние средства, а так как последних у клуба не больно много, то совет старшин и постановил для усиления средств на перестройку театра устроить 22-го февраля маскарад.

Маскарад этот предложен на несколько иных началах, чем доселе устраивавшиеся клубом. Плата за вход с мужчин назначена в 2 руб., а с женщин, которые доселе пользовались правом бесплатного входа на маскарад, в 1 руб. В виду положительной необходимости в перестройке Летнего театра, который у нас единственный, а вместе с тем и мал, и ветх, и неудобен, мы уверены, что наша публика сочувственно отнесётся к предложенной затее и подержит её, как и всегда до сих пор поддержи-

вала всякое хорошее начинание» [7, 9 лютого 1886 р., № 6].

Не знаю, чого більше – хорошого чи поганого – принесла фемінізація зламу століть, але ось, бачите, жінки почали сплачувати за себе на балах.

Квитки на маскаради спочатку розповсюджували активні дами, а на початку ХХ ст. вони стали продаватися в магазинах. Змінилися й костюми, від «ситцевых платьев» вони стали такими, за які нагороджували призами: «16 февраля в залах Английского клуба состоится бал-маскарад в пользу городского пожарного общества с 4 ценными призами по присуждению публики. Раздача призов будет происходить в 1 час ночи» [6, 11 лютого, п'ятниця, 1911 р., № 1240].

У повідомленнях про бали дуже часто скаржаться на видатки: «Бал-маскарад, устроєний в пользу общества взаимной помощи служащих по письменной части, дал сбора около 800 руб. К сожалению, от этой суммы осталось обществу всего-навсего около 150 руб., так как расходы по устройству бала поглотили целых 650 руб.» [2, 24 січня 1899 р., № 4].

Іноді велику допомогу надавали опікуни. Вони забезпечували грошима, їжею, освітленням (все це несло за собою великі витрати): «Бал-маскарад, устроєний 23 февраля в пользу местного отдела общества «Белый Крест», как и другие маскарады, дал убытка 150 руб. Состоявшийся того же числа вечер в пользу учеников екатеринославской классической гимназии принёс около 300 руб. Часть расходов по устройству вечера принял на себя почётный попечитель гимназии Г.Малама.» [2, 28 лютого 1899 р., № 9].

Маскарадні костюми давали простір для фантазії, а пресі – простір для обговорення: «Как известно, маскарады стремятся пошутить с разными злобами дня. На последнем маскараде, 23 января, между разнообразными костюмами фигурировала и местная печать: «Днепровскую молву» изображала маска с бычьей головой, обвешанная разорванными нумерами газеты и грудным младенцем на руках (?); «Приднепровский край» (как было сообщено в отчёте о маскараде этою же газетою в №380) «вёл за собою запечатанные «Екатеринославские Губернские Ведомости», на ошейнике владельца (?) было написано 20 000 руб.» Что же это за аллегория с «Екатеринославскими Ведомостями»? Что сей сон означает? Или же мы можем сказать словами из «Тьмы» Байрона: «Я видел сон. Не всё в нём было сном». [2, 28 февраля 1899 р., № 9].

Напевне, маскаради все-таки прогресували. Це зрозуміло з прес-оглядів початку ХХ ст. Маскарадні бали вже сприймаються не тільки як засіб зібрати для чогось кошти або виграти приз; журналістів тепер хвилює декор і освіт-

лення, а не «сомнительность гостиничных ба-лов»: «13-го февраля в залах Английского клуба состоялся костюмированный вечер-монстр под названием «Встреча Масленицы», устроєний обществом попечительства о женском образовании для усиления фонда на постройку здания учреждений общества. Вечер прошёл довольно оживлённо. Зал художественно декорирован местным художником г. Кореневым. Было много костюмированных гостей. Особенно выделялись: И.Ф.Евещкая – в костюме эпохи Екатерины Великой, С.И.Лели – «Кармен», г-жа Маньковская в национальном польском костюме, В.М.Дворникова – в костюме цыганки и др. В зале были устроены киоски с шампанским и конфетти. Киоски эти изображали мельницу, морское дно и пещеру. Танцы затянулись далеко за полночь. По слухам, вечер этот вполне оправдал возлагавшиеся на него надежды.» [6, 15 лютого 1911 р., № 1243].

Цікавість до польського національного костюму проглядається ще в одній статті. Невідомо, чим вона викликана. Можливо, тим, що сам костюм був дуже гарно зроблений, можливо, популярністю «г-жи Маньковской», а можливо, і якимись суспільними актуальними проблемами. «17 февраля в залах Английского клуба состоялся маскарад, устроєний обществом скорой медицинской помощи на усиление фонда по постройке здания станции общества. За лучшие мужские и дамские костюмы по присуждению жюри были выданы следующие призы: 1-й дамский приз (золотые часы) маске «Крестыанский труд», 2-й дамский приз (серебряный ридикюль) – маске в польском национальном костюме; 2-й мужской приз (серебряный портсигар и спичечница) – маске «Опричник». 1-й мужской приз выдан не был за неимением особо выдающихся мужских костюмов. Во время танцев играл оркестр Феодосийского полка. Вечер прошёл довольно оживлённо.» [6, 19 лютого 1911 р., № 1247].

Четвертою великою групою балів були так звані народні бали. Їх не можна назвати балами в повному розумінні цього слова. На них не танцювали полонези, не грали в карти. Співалися народні пісні, ставилися п'єси «народних» письменників: «20 и 25 апреля в здании народной комиссии были устроены народные балы с литературно-музыкальной частью, а во второй раз с исполнением пьесы Тобилевича «Сто тысяч», исполнители которой были рабочие с Брянского завода. Пьеса прошла очень удовлетворительно, в танцах публика принимала одушевлённое участие. В общем, нужно признать это начинание очень удачным. Зал аудитории оба раза был переполнен публикой очень пёстрого состава» [2, 2 травня 1899 р., № 17]. І саме через те, що відвідувачами цих балів були переважно представники простого народу їх і називали народними.

Дуже розповсюджена думка, що навіть катеринославська «публика очень пёстрого состава» була зрусифікована, не кажучи вже про вищі прошарки населення. Але газетні публікації свідчать про інше: співалися саме українські пісні, ставилися п'єси саме українських драматургів. Значить, це було потрібно простому народу, який у такому випадку проявляв себе вже як етнос – етнос зі своєю мовою і культурою.

Можна назвати народні бали феноменом тогочасного суспільства. Це єдність, синтез

дворянського (від дворянства хіба тільки принцип – розвага, ні, скоріше, відпочинок) і народного. «Секция по устройству народных развлечений решила устроить в субботу народный бал с концертом, на котором между прочим Н.Н.Лаппа прочтёт «Бурлака» Никитина, а г-н Рамазанов – «Охоту», г-жа Никина пропоёт малороссийские песни. Распорядители позаботились, чтобы выбранные для исполнения вещи были доступны народному пониманию» [2, 12 грудня 1899 р., № 49].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ган Е. Идеал // Русская романтическая повесть писателей 20-40 гг. XIX века. М., 1992.
2. Днепровская молва.
3. Лист від 8 вересня 1876, ДІМ, фонд 23, справа 2, арх. 37282.
4. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). СПб., 1997. 357 с.
5. Приднепровский край.
6. Русская правда.
7. Степь.
8. Толстой Л.Н. Война и мир. Т.1-2. М., 1983. 702 с.
9. Хороший тон. Правила светской жизни и этикета. Сборник советов и наставлений. 1898 г. М., 1991. 414 с.

В.В.ЧЕНЦОВ, І.М.ЄЛІНОВ

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ.

**З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ
(закінчення, початок: №2(10) 2000 та №3(23) 2002)**

Ченцов Віктор Васильович – начальник факультету післядипломної освіти Академії митної служби України (Дніпропетровськ), доктор історичних наук

Єлінов Іван Михайлович – завідувачий музею Національної гірничої академії

Не дивлячись на небачений героїзм на фронті і в тилу, репресії продовжувалися і в 1941-1945 рр. Жертвами політичного терору в першу чергу ставали члени «націоналістичних організацій» і громадяни, які ненароком висловлювали «антирадянські» погляди. За обвинуваченням в антирадянській агітації були засуджені хімік Т.Г.Труба, інженер Б.Й.Соммер, лікар А.Ф.Перетятко, агроном І.І.Дрібас, учителі Т.І.Совенко, П.П.Обендерфер, Є.Г.Гемусов, С.І.Головко, О.Г.Рейц, М.М.Россинський, Х.А.Хомчук, економіст І.М.Чернобай, студент В.Я.Штейнборм, співробітник Криворізького гірничого інституту І.Я.Гільденбранд [1, спр. П-4754, П-7158].

Про масштаби репресій проти учасників ОУНівського підпілля на Дніпропетровщині можна судити по доповідних записках органів безпеки до обкому партії. На протязі 1944 р. було заарештовано 225 чоловік, з яких 162 засуджені за вироками Військового трибуналу військ НКВС з 1 січня по 31 грудня 1944 р. До страти приречено 24, до 20 років ИТЛ (ВТТ) – 41 до 15; років – 73, до 10 років – 40 чоловік [2].

Серед засуджених директор Нікопольської педагогічної школи М.Яшук, редактор «Кам'янських вістей» І.Кушенко, інженер А.І.Шульга [2,

арк.47зв].

20 жовтня 1944 р. був заарештований студент Григорій Фокович Нечипуренко. Йому інкримінувалася участь в контрреволюційній націоналістичній організації, присутність на зборах членів ОУН, збереження і розповсюдження націоналістичних листівок, читання ОУНівської літератури [1, спр.П-7602, арк.71]. В лютому 1945 р. Військовий трибунал військ НКВС Дніпропетровської області на зачиненому судовому засіданні засудив Нечипуренка до заслання і каторжних робіт на 20 років з поразкою в правах ще на п'ять років і з конфіскацією майна.

Після двох років каторжних робіт на Колімі, де за словами Нечипуренка він «не бачив людської посмішки», Військова колегія Верховного Суду СРСР знизилася строк покарання до 10 років [1, спр.П-7602, арк.487]. У 1952 р. Григорій Фокович звільнився з ув'язнення, «працював і привчав очі до світла». Намагався продовжити навчання, домагався дозволу на від'їзд із Оротукана, але все дарма. Йому відповідали: «Москва не дозволяє». В листі до Голови Верховної Ради К.Є.Ворошилова із Магаданської області в 1954 р. Нечипуренко запитав: «Чому? Тому, що 10 років тому я здійснив злочин, за який мене

не мали права навіть судити? Так, не мали права! І все ж мене безсоромно судили і десять років життя вже не повернеш. А тепер? Тепер я не маю громадянських прав, але людські права можу я мати? Маючи право на життя, маю я право навчатися? Чи я маю єдине право – право на працю. І Ви скоротили мені строк покарання лише тільки щоб зберегти мене як робочу тварину?

Сумно, якщо так. Я, мабуть, відмовлюся від задоволення бути рабом. Я не прошу Вас про помилування – його я не заслужив! Я вимагаю волі!" [1, спр.П-7602, арк.574] Знов відповіді не одержав. Тільки в жовтні 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР визнала, що Нечипуренко здійснив свої "злочини" 15-16-річним хлопчиком. З ОУНівцем Романом він познайомився, ховаючись від відправки до Німеччини. Останній обіцяв здобути йому довідку, яка звільнить його від поїздки до Німеччини. Одного разу на нічних зборах прибічників ОУН Нечипуренко так був "захоплений" обговоренням питань, що заснув. В листівках, які він розкидував, містився заклик до молоді не їхати до Німеччини. В ОУН Нечипуренко вступив, тому що не навидів німців, й шукав шляхів боротьби з ними. Враховуючи, що Нечипуренко розповсюджував листівки на окупованій території, "був введений націоналістами в оману, вважаючи, що веде боротьбу проти німців", колегія нарешті скасувала вирок за недоведеністю обвинувачення. В березні 1957 р. Григорію Фоковичу вручили довідку про реабілітацію [1, спр.П-7602, арк.631].

Усього в краї за післявоєнний період органами МДБ було заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності 429 членів ОУНівської організації, більша частина яких на сьогодні реабілітована. Серед них і студенти О.С.Кошак, В.О.Малий, І.А.Пластун, П.В.Старина [3].

На початку 1945 р. співробітники управління НКДБ по Дніпропетровській області одержали дані про "антирадянську роботу українських націоналістів в гірничому інституті". Арештам були піддані студент 2 курсу П.В.Старина (в січні), студенти 1 курсу О.С.Кошак (у квітні), В.О.Малий (в червні) і студент-дипломник І.А.Пластун (в червні). А ще 13 студентів-гірників були названі в протоколах допитів. У справі Кошака, Малого, Пластуна є вказівка: "Матеріал відносно Чехлатого, Лісаченка, Литвиненка виділити в окреме провадження". І вище згаданий Г.Ф.Нечипуренко був добре знайомий з усіма ними. Для слідчих подібний зв'язок – знахідка. Вимальовувалася ціла націоналістична організація. Хай фактів недостатньо і Нечипуренко вже відправлений етапом, але читання націоналістичної літератури, розмови на цю тему вже "тягнули" на статтю кримінального кодексу. Крім того, В.О.Малому пригадали що в розмовах він

якось сказав: "Якщо командир посилатиме в атаку, то кричатиму тільки "Ура" і "За Сталіна" нізачо кричати не буду, а також те, що "при німцях мав маслобойку, жив добре, а тепер маслобойки немає і, значить, відпала прибуткова стаття". Розповідав Малий і про націоналістів в Ломівці, що розповсюджували "націоналістичні" листівки і по підвір'ях, і на заводі [1, спр.П-24065, арк.26]. В жовтні 1945 р., не дивлячись на категоричне заперечення вини, Кошака і Малого засудили на 10 років ВТТ з поразкою в правах ще на 5 років і з конфіскацією майна. Пластуну дали 3 роки, він підпав під амністію і був звільнений з-під варті. У грудні 1946 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР переглянула вирок, вирішивши, що приналежність Кошака і Малого до ОУН не доказана [1, спр.П-24065, арк.205].

В ході додаткового розслідування було з'ясовано, що вони брали у Нечипуренка книги і листівки, читали їх і передавали іншим особам. Їм також ставили за провину недонесення про злочинну діяльність Нечипуренка. Строк покарання низили до 5 років позбавлення волі і двох років поразки в правах.

Після 18 місяців ув'язнення Кошак етапом потрапив на Колиму. Звільнившись, він працював там же гірничим майстром, так як рішенням Центральної Комісії МВС, МДБ і Прокуратури СРСР був залишений на поселення на Далекий Півночі [1, спр.П-24065, арк.236].

Реабілітація настала лише в березні 1990 р. В постанові пленуму Верховного Суду СРСР записано: "Обвинувачення Кошака, Малого і Пластуна у здійсненні контрреволюційних злочинів ґрунтувалося на їх власних показаннях, з котрих видно, що в 1944 р. до них в кімнату гуртожитку Дніпропетровського гірничого інституту Нечипуренко і Чебанов принесли листівки та книги, які Кошак і Малий прочитали. В подальшому вони, побоюючись, що ця література є "забороненою", її спалили. Про те, що Нечипуренко і Чебанов були членами ОУН, вони не знали. Нечипуренко і Чебанов в ході попереднього слідства не допитувалися і в судові засідання не викликалися" [1, спр.П-24065, арк.249].

В післявоєнні роки тривала кампанія боротьби з "націоналістами". На одній із нарад перший секретар ЦК КП(б)У Л.М.Каганович заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості і сільському господарстві республіки буде розглядатися як прояв українського буржуазного націоналізму з боку керівників різного рангу" [3, 267].

В жовтні 1947 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову "Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали "Звезда" і "Ленінград", де містилося обвинувачення в "націоналістичних ухилах і буржуазних перекинуттях" у творах

письменників. 29 серпня того ж року ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР", в якій вказувалися аналогічні обвинувачення. Апофеозом кампанії повинен був стати пленум ЦК КП(б)У, що готувався на грудень місяць. На пленум виносилося питання "Боротьба проти націоналізму як головна небезпека в КПУ(б)У" [5, 280; 6, 73-76].

Посилення пропагандистсько-ідеологічного тиску інтелігенція України відчувала на собі після прийняття рішень ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1948 р. про ліквідацію Єврейського антифашистського комітету – і "центру антирадянської пропаганди", після листопадового (1951) пленуму ЦК КП(б)У, що прийняв постанову "Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України", після травневого (1952) пленуму ЦК КП(б)У, XVII з'їзду КП(б)У (вересень 1952 р.) і грудневого (1952) пленуму ЦК КП(б)У, який прийняв серед інших постанову "Про хід вивчення рішень XIX з'їзду КПРС, генеральної праці товариша Й.В.Сталіна "Економічні проблеми соціалізму в СРСР і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України" [7, 79-88; 8, 324; 4, 288].

Лютневий пленум ЦК КПУ 1953 р. проблеми ідеологічної роботи обговорював на фоні фабрикації так званої справи лікарів, яка шойно розкручувалася [9, 1953, 13 янв.] Органи безпеки, виконуючи партійні настанови, засудили за обвинуваченням: "у виготовленні фашистських портретів" художників Н.В.Теленкова і Н.З.Манця, в націоналістичній діяльності літпрацівника газети "Червоний прапор" М.С.Доброгорську, в антирадянській пропаганді інженера Д.Г.Пітельмана та студентів Криворізького гірничо-рудного інституту А.К.Гудзя і А.В.Нестеренка [1, спр.П-25249, П-24238, П-24201].

По сфабрикованих обвинуваченнях за зв'язок з німецькими окупантами і як "фольксдойчи" засуджені на різні строки покарання лікар Н.В.Мartiнова, інженер В.П.Филимонов, викладачі Т.М.Кийко, Е.Ф.Едіч, С.К.Чебет, О.К.Темненко, Г.Ф.Борисова, студенти Т.Г.Дзюбенко і І.В.Сокил [1, спр.П-4593, П-5254, П-31167; 10, 27-28].

Тих, хто вже відбув строки ув'язнення засуджували вдруге по тих же обвинуваченнях і відправляли на поселення.

С.Б.Каплан, уродженець містечка Любеч Чернігівської області в 1929 році поступив до ДГІ. У 1933 р. одержав диплом гірничого інженера і був направлений до гірничо-рудного НДІ науковим співробітником. Потім працював завідувачим маркшейдерським бюро на рудниках Криворіжжя і Марганця, інструктором промислового відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У. В 1938 р. його виключили з партії за зв'язок з "ворогами

народу" і заарештували. Під час слідства винним себе в приналежності до антирадянської правотроцькістської організації Каплан не визнав. Пізніше з'ясувалося, що антирадянські погляди Каплана виявилися в зауваженні щодо репресованих партійних робітників: "Нарубали багато дров і по цьому питанню буде обов'язково рішення ЦК" [1, спр.П-4709, арк.56]. Однак, у 1939 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР він був засуджений на 5 років ВТТ за антирадянську троцькістську діяльність. У 1943 р. Каплан відбув строк, але у зв'язку з війною був затриманий до липня 1947 р. Працював маркшейдером у тресті "Черепетьвугілля" Тульської області. В останній день 1948 р. Каплана знов заарештували і кинули у в'язницю УМДВ Тульської області. Рішенням ОСО при МДВ СРСР його 9 березня 1949 р. за минулим обвинуваченням заслали на поселення до Красноярського краю. Тут Каплан чотири роки працював на руднику в геолого-розвідувальній експедиції, після ліквідації якої залишився без засобів існування. Після неодноразових звернень до Прокуратури СРСР 1 червня 1954 р. Каплан був звільнений зі спецпоселення, а в 1958 р. – реабілітований [1, арк.62, 63].

Подібний життєвий шлях пройшло багато представників інтелігенції краю. В їх числі інженер П.А.Словіновський, лікар Ф.С.Юр'єв та ін. [1, спр.П-4759, П-4364].

Смерть Сталіна поклала початок реабілітаційним процесам в СРСР. Вже в 1953 р. припинили слідство по так званій "справі лікарів". 27 березня 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ "Про амністію" [9, 1953, 26 марта]. У травні 1954 р. набрала чинності постанова Ради Міністрів СРСР "Про перегляд кримінальних справ на осіб, що засуджені за контрреволюційні злочини і утримуються в таборах, колоніях і в'язницях МВС СРСР і перебувають в заслання і на поселенні". 12 липня 1954 р. органам прокуратури і державної безпеки направлена директива про порядок зняття судимостей з осіб, засуджених колегією ОДПУ, трійками НКВС-УНКВС і Особливою нарадою при НКВС-МВД-МДВ СРСР [11, 247]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. була скасована Особлива нарада. Президія Верховної Ради СРСР 10 березня 1956 р. своїм указом дозволила повернутися до місць проживання родин особам, що знаходилися в заслання і на поселенні [12, 83].

Після XX з'їзду КПРС вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові і господарчі злочини". Спеціальні комісії визначали обґрунтованість утримання в місцях позбавлення волі кожної особи, що була обвинувачена в здійсненні злочину політичного характеру. Президія Верховної Ради СРСР постановою від 28 серпня 1957 р. дозволила су-

довим органам переглядати в порядку нагляду кримінальні справи на засуджених, відносно котрих відбулися рішення комісії Президії Верховної Ради СРСР про звільнення або зниження строків покарання.

В цілому по країні за період з 1954 по 1961 роки було реабілітовано 737 тисяч незаконно репресованих. В Україні перевірили 194127 кримінальних справ, по яких реабілітовано 290967 чоловік [13, 169-177].

В 50-ті роки після додаткового розслідування встановлена безпідставність арешту і засудження І.П.Бухиника, Г.Є.Євреїнова, Б.П.Горського, А.Є.Малиновського, А.Є.Гутта, С.С.Гембицького, П.К.Нечипоренка та інших співробітників вузів, які були засуджені у справі "фашистської організації професури". Всі обвинувачення були побудовані на показаннях самих засуджених, здобутих в НКВС незаконними методами. З'ясувалося також, що не було абсолютно ніяких фактів про причетність Г.Є.Євреїнова до агентури іноземних розвідок.

Допитані в процесі перевірки, в якості свідків, Й.І.Танатар, С.Р.Маймін, М.О.Куваєв, С.А.Волотковський, які знали Г.Є.Євреїнова тривалий час по спільній роботі, охарактеризували його як видатного радянського вченого, який зробив великий внесок в розвиток науки і гірничої промисловості СРСР [1, спр.П-7225, П-7226, П-8259, П-13641].

Ще в 1940 р. бувший начальник управління НКВС по Дніпропетровській області Е.Ф.Кривець, який керував слідством у справі "фашистської організації професури", був засуджений до вищої міри покарання за незаконні арешти, фальсифікацію слідчих матеріалів [14].

В ході реабілітації в 50-х роках слідством встановлена невинність П.І.Герасимова, О.Я.Микєя та інших осіб по так званій вузівської філії троцькістської організації. Розстріляний у вересні 1937 р. М.А.Ільїн ніяких показань відносно П.І.Герасимова не давав. Не була репресована жодна особа, яка в матеріалах слідства згадувалася, як завербована директором ДГІ. Не притягувалися до карної відповідальності і інші вигадані терористи, наприклад, директор металургійного інституту Н.П.Циплаков [1, спр.П-14643, П-5228].

Слідством було доказано, що показання свідків, на яких будувалося обвинувачення О.Я.Микєя, здобуті погрозами і побиттям. За фальсифікацію слідчих матеріалів, яка виявилася у створенні неіснуючих контрреволюційних формувань і застосуванні незаконних методів слідства в 1940-1941 рр. були засуджені працівники УНКВС А.А.Волков і М.Л.Коган [2, спр.23746, 10221].

Більшість співробітників вузів Дніпропетровщини реабілітовані (частіше за все посмертно) в 1957-1959 рр.

Починаючи з 1961 р. процес реабілітації упо-

вільнюється. Перегляд справ вівся лише за особистими заявами громадян або їх рідних [15, 207-208; 16, 106-117; 17; 18; 19].

Третій етап реабілітаційних робіт пов'язаний з рішенням політбюро ЦК КПРС 1987 року про створення комісій по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30-40-х і на початку 50-х років. Робота по перегляду справ була покладена на підрозділи прокуратури і органів державної безпеки [20, 1989, №1, 109-112, №11, 41-53; 11, 255; 21]. На 1 січня 1969 року в УРСР було реабілітовано ще 1175 чоловік [11, 255].

6 січня 1989 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ "Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х-початку 50-х рр.", яким скасовувалися рішення усіх позасудових органів, що діяли в той час: "трійки" НКВС-УНКВС, колегії ОДПУ і особливі наради НКВС-МДБ-МВС СРСР. Положення указу сприяли прискоренню процесу реабілітації. Вже до кінця 1989 р. було переглянуто майже 140 тисяч справ більш ніж на 167 тисяч чоловік [22].

У серпні 1990 р. Президент СРСР видав Указ "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20-50-х років", яким висловлювалося принципове засудження масових репресій тих років, визначені міри ліквідації їх наслідків. Вперше реабілітація торкнулася розкуркулених, безпідставно виселених в адміністративному порядку [9, 1990, 14 августа].

З проголошенням Акту про незалежність України реабілітаційні роботи здійснювалися відповідно до Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" від 17 квітня 1991 р., в якому підкреслювалося, що реабілітація повинна охопити період з 1917 р. Дія Закону поширюється на осіб, що безпідставно засуджені судами Української РСР або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, висилку і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, позбавлення чи обмеження інших громадських прав і свобод за мотивами політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

В Законі закріплені принципові положення стосовно відшкодування моральної і матеріальної шкоди безвинно засуджених [9, 1991, 13 мая].

На цей час на Дніпропетровщині переглянуто близько 45 тисяч кримінальних справ і реабілітовано більше 10 тисяч чоловік [1, Довідка].

Намагаючись в повній мірі відновити справедливості по відношенню до жертв політичних репресій в Україні Президія Верховної Ради України (постанова №2256-ХП від 6 квітня 1992

р.) і Кабінет Міністрів України (постанова №530 від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Національної Академії Наук України, Служби безпеки України, Державного комітету по пресі України, Українського історико-просвітнього об'єднання "Меморіал" ім.В.Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і видання науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" [23, 1-2]. Серія ця повинна стати свого роду меморіалом жертвам незаконних репресій в Україні. В нашому краї ця робота

здійснюється дослідниками науково-редакційного центру «Реабілітовані історією» при підтримці обласної державної адміністрації.

В рамках програми вже вийшли друком книга нарисів "Відроджена пам'ять", документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті "Повернення із небуття", документальний збірник "За відсутністю складу злочину" у Національній гірничій академії України [24; 25; 26]. Робота триває...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.ДАСБУ.
- 2.ДАДО. - Ф.19, оп.4, спр.52. - Арк.49.
- 3.Ченцов В.В. "Что было, то было..." // Днепровская панорама. - 1993. - 1 декабря.
- 4.Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки неписаної історії. - К., 1993.
- 5.ХХІІ съезд КПСС. 17-31 октября 1961г. Стеногр. отчет. - М., 1962.
- 6.Землинська О. Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945-1947) // Київська старовина. - 1993. - № 2.
- 7.Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1948-1952). Механизм борьбы с инакомыслием // Свободная мысль. - 1992. - №9.
- 8.Реабилитация. Политические процессы 30-50-х гг. М., 1991.
- 9.Правда.
- 10.Ченцов В., Куделя Д. Що в імені твоєму? Пам'яті дніпропетровського педагога // Борисфен. - 1994. - №1. - С. 27-28.
- 11.Жертвы репрессий. - К., 1993.
- 12.Восстановление исторической правды и справедливости // Вопросы истории КПСС. - 1991. - №9.
- 13.Барсуков Н.А. XX съезд в ретроспективе Хрущева // Отечественная история. - 1996. - №6.
- 14.ЦА ФСБ РФ. - Спр.Н-14967.
- 15.Борисов Ю.С., Голубев А.В. Политическая реабилитация в СССР (1950-1960-е гг.) в освещении западной историографии // Отечественная история. - 1992. - №5.
- 16.Касьянов Г. Шестидесятники. Диссиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. - 1994. - №10.
- 17.Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. - К., 1995
- 18.Курмасов Ю.О. Інакомислення в Україні. 60-ті - перша половина 80-х років ХХ ст. - К., 1994.
- 19.Бажан О.Г. Оппозиционный рух в Україні (друга пол. 50-х - 80-ті роки ХХ ст.) // Автореф. дис. канд. іст. наук. - Дн-вськ, 1996.
- 20.Известия ЦК КПСС.
- 21.Шумило М.Є. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні. Депонована. - №63. - ДСК від 27.11.93.
- 22.Жарікова Н.А. Реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні (середина 50-х - 1991 рр.) // Автореф. дис. канд. іст. наук. - Дн-вськ, 1995.
- 23.Методичні рекомендації по підготовці науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". - К., 1993.
- 24.Відроджена пам'ять: Книга нарисів. - Дн-вськ, 1999.
- 25.Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті. - Дн-вськ, 1995.
- 26."За відсутністю складу злочину". - Дн-вськ, 2000.

ФІЛОСОФІЯ

П. І. ГНАТЕНКО

ОСНОВНІ РИСИ І ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Гнатенко Петро Іванович – декан юридичного факультету Дніпропетровського національного університету, завідувач кафедри філософії ДНУ, член редакційної колегії альманаху «Грані», член-кореспондент Академії педагогічних наук України, професор, доктор філософських наук

Важливим елементом національної культури виступає національна філософія. У філософії віддзеркалюються суттєві риси національної філософії. Звичайно, це відображення має складний характер. Воно відрізняється від відображення національних рис літературою, мистецтвом. Проте, таке відображення духу народу, його психології у філософії існує. Згадаймо ті тенденції, які були панівними у філософії західних країн. Це емпіризм англійської філософії, раціоналізм французької, споглядальність німецької, прагматизм американської, екзистенціальний характер української.

Незважаючи на національні особливості філософії окремих країн, у ній діють загальні закономірності, що дає нам можливість говорити про всесвітню філософію. Діалектику загальнолюдського й національного у філософії аргументовано розкрив Д. Чижевський.

Д. Чижевський зупиняється насамперед на характеристиці таких понять, як нація та людство. На його думку, справжньою цінністю є не національне, особливе, а загальнолюдське, наднаціональне. Різноманітність властива не тільки тваринному і рослинному світові, вона властива також і людському роду. Неможлива природа, в якій би був один тип рослин або один тип тварин. Чижевський ставить запитання: чи мало б сенс людське життя, яке б минало серед ідеальних, але цілком схожих один на одного людей? Відповідаючи на це запитання, Чижевський пише про те, що різноманітність органічних форм в природі зумовлює, робить можливою пишність і розкіш органічного життя, оскільки різноманітні типи, форми й породи – в боротьбі та співпраці між собою – живуть через постійний обмін між собою матерії та сили. Так само і людське суспільство можливе лише тому, що є різноманітність і різнобарвність типів і психологічних осіб окремих людей, бо ніяке суспільство не склалося з цілком однакових індивідів.

Чижевський наголошує слушну думку про те, що всяка національна філософія, хоч би яких успіхів вона досягла у своєму розвитку є обме-

женою, тому що, будучи не національною, вона розвивається, спираючись на соціально-економічні та історичні умови даної країни, відображає в собі особливості національного буття, традицій, культури. Проте, національне, хоч би яким повнокровним воно було, поступається загальнолюдському.

Виходячи зі свого розуміння співвідношення загальнолюдського і національного, Чижевський аналізує процес розвитку всесвітньої філософії. Він підкреслює, що перебіг розвитку філософської думки являє собою перехід від однієї часткової правди до іншої, від однієї «однобічності» до іншої. І може статися так, що філософська думка перетвориться на результат марного хитання між цими односторонніми, обмеженими правдами, але може й підвестися над ними. Проте синтез теж не являє собою цілковитої істини. За своєю природою синтез також обмежений, але, незважаючи на це, він усе ж становить якісно новий етап у розвитку філософської думки порівняно з окремими односторонніми підходами.

На думку Чижевського, саме через ці моменти синтезу відбувається розвиток філософії. Ця закономірність властива не тільки всесвітній філософії, але й кожній національній філософії. Тому, в будь-якій національності репрезентовані дві протилежні течії. Протилежності притаманні кожній течії або напрямку. Проте між протилежностями існує і щось спільне. Саме завдяки цьому спільному протилежності дають нам уявлення про нації, інші науки, філософські напрямки. Для прикладу Чижевський наводить західноєвропейську філософію, в якій поєднувалися різні тенденції. Так, у французькій філософії боролися містицизм і раціоналізм, в англійській – емпіризм і платонізм, у німецькій – спекулятивний та індуктивний методи, у російській – релігійні тенденції й різні форми просвітництва. Якщо ж характеризувати історичні епохи, то у філософії 18 ст. точилася боротьба між просвітництвом і містичною релігійністю, у філософії 19 ст. – між спекулятивною

філософією і містичною релігійністю. Більше того, боротьба протилежних тенденцій відбувається всередині кожного напрямку.

Як приклад, Чижевський наводить раціоналізм і емпіризм. У раціоналізмі він виділяє скептицизм і реалізм, який виходить із самостійного існування понять, в емпіризмі йде боротьба між досвідом сенсуальним і поза чуттєвим, у просвітництві виділяються раціоналістичні та сенсуалістичні тенденції.

Далі Чижевський розглядає стосовно до національної філософії закономірності, типові для філософії всесвітньої. Він підкреслює, що суперечності типові для всесвітньої філософії, властиві також і національній філософії. Тому лінія філософського розвитку проходить через різні країни й заломлюється у філософських концепціях різних націй. Чижевський робить висновок про те, що певна нація в певні моменти репрезентує сучасність, інколи разом з іншими націями, інколи окремо.

На думку Чижевського, значно більше значення має метод філософствування – емпіричний та індуктивний в англійській філософії, раціоналістичні доведення у французькій, трансцендентальний і діалектичний метод у німецькій, – який накладає відбиток на саму сутність філософських систем цих націй.

У контексті аналізу взаємовідношення загальнолюдського і національного в історико-філософському процесі Чижевський розглядає українську філософію. При цьому він екстраполює свій аналіз на слов'янську філософію в цілому. Чижевський зазначає, що закономірності, лінії розвитку філософської думки, що проявляються в різних країнах, не характерні для розвитку філософії України, ні інших слов'янських народів. На думку Чижевського «ще не траплялось в історії розвитку філософії, щоб «великий філософ», чи то українець, чи представник якоїсь іншої слов'янської нації утворив синтез світового значення. «Світового значення», себто яка була б вихідним пунктом подальшого філософського розвитку філософії в світовому масштабі.»

З цим твердженням Чижевського погодитись не можна. Адже такі філософи як В.Соловйов, Г.Сковорода, П.Юркевич, – це мислителі світового значення, що дали поштовх розвитку вітчизняної філософії. Якщо ж говорити про світове значення слов'янської філософії, то багато її представників справили вплив на поступ філософської думки у світовому масштабі.

«Ми знаходимося в досить скрутному становищі, коли захочемо охарактеризувати філософічну думку, бо ми можемо з повною певністю сказати, що маємо тут справу лише з початками і каліченням думок. які можуть бути розвинені в дальшій філософічній творчості українських мислителів майбутнього. Власне так само стоїть справа і в інших слов'ян. Ані реліг-

ійна філософія у росіян, ані «месіанізм» у поляків теж не досягли такого рівня, щоб можна було говорити про світове їх значення.»

Чижевський зазначає, що можна говорити про Сковороду, Гоголя або Юркевича як про типових представників українського національного характеру. Але при цьому він підкреслює, що ні Сковороді, ні Гоголю, ні Юркевичу не вдалося зробити свої оригінальні погляди надбанням світової думки. Проте з цим твердженням Чижевського погодитися неможливо. Наприклад, Юркевич справив вплив на формування антропологічних напрямків у зарубіжній філософії 20 ст. Чижевський безумовно має рацію в тому, що внаслідок особливостей історичного й соціально-економічного розвитку України її культурне життя протягом різних історичних епох не завжди мало самостійний характер, змінювався рівень як політичної залежності, так і національної самосвідомості українського народу. Українська історія, як слушно підкреслив Чижевський опускається в певні історичні періоди до рівня «обласної історії», російської чи польської. Трагічним наслідком всього цього було те, що нерідко кращі представники українського народу працювали за межами України. Зведена до рівня провінційної, українська культура розглядалась як другорядна, а її представники – як епігони культур інших народів.

Проте незважаючи на трагічні сторінки української історії, українська культура і українська філософія як її складова розвивалися.

При вивченні української філософської думки виникають деякі питання методологічного характеру.

Серед них важливим є питання про час формування філософії в Україні. Ця проблема постає при розгляді генезису виникнення всесвітньої філософії. Відомо, що як на Сході так і на Заході філософська думка виникає майже одночасно. Це кінець 7-6 ст. до н.е., тобто тоді, коли сформувалися культури стародавніх Індії та Китаю, а також давньогрецька культура.

Становлення української філософської думки хронологічно збігається з формуванням української культури. Це питання пов'язане з проблемою походження та формування українського етносу. Спектр поглядів на досить складну проблему формування українського етносу дуже широкий: від заперечення права українського народу на самостійне існування до твердження про те, що Україна започаткувала людську цивілізацію. Це, вдаючись до полеміки, підкреслило лише той важливий факт, що українська культура виникає тоді, коли формується український етнос, тобто проблема ця історична і хронологічна.

Аналіз історичних та соціально-економічних факторів свідчить, що культура українського народу, його філософська та суспільно-політична думка формується в X-XI ст., коли виникає

Київська Русь. Саме цей період слід вважати початком виникнення й становлення української філософської думки. Звичайно, це було специфічне світобачення, детерміноване особливими умовами буття народних мас.

Річ у тому, що у формування й становлення української філософської думки велику роль відіграв фольклор. В усній народній творчості українського народу, його міфологічних віруваннях дістали відображення питання, пов'язані з місцем людини у світі, ставленням її до навколишнього світу, до інших людей, питання сенсу людського буття, проблеми життя та смерті, тобто ті питання, які за своєю сутністю є глибоко філософськими.

У філософській творчості Сковороди наявні літературні елементи, а в літературній творчості Толстого – філософські. Річ у тому, що характерна особливість як російської, так і української філософської думки полягає в тому, що філософські ідеї дістають відображення не у фахових філософських творах, а в єдності філософської й літературної творчості. Звісно формується своєрідний жанр філософських творів, коли література набуває філософської спрямованості (Достоевський, Толстой, Франко), а філософія проявляється в літературній творчості. Тому, наявність філософських систем тут не є суттєвою. І їх відсутність зовсім не свідчить про відсутність філософії й філософів взагалі.

Важливою рисою української філософії є її екзистенціально-гуманістична спрямованість. Екзистенціально-гуманістична спрямованість української філософії зумовлена особливостями національної психології українців. Інтровертність, чуттєвість як риса українського національного характеру витворили своєрідне світобачення, сформували «філософію серця».

Кордоцентризм є своєрідною рисою української філософії, характерною її особливістю. Вчення про серце як основа життєдіяльності, духовності проходить через історію української культури. Вперше воно з'являється в творах професорів Києво-Могилянської академії. Сут-

тєве теоретичне оформлення це вчення знаходить у філософії Сковороди. Подальший розвиток знаходить у творчості Гоголя, Куліша і на кінець у другій половині 19 ст. у вченні Юркевича, одного з видатних українських мислителів минулого.

Серце, за Юркевичем, є центр духовного життя людини. Серце є також центр морального життя людини. В ньому з'єднуються всі моральні сили людини. Саме в серці, за Юркевичем сконцентровано різноманітність почуттів, емоцій, переживань властивих людині, які детермінують її поведінку і світоглядну направленість.

За Сковородою, серце є «дійсною людиною», що головою всього в людині є серце людське. Воно репрезентує дійсну людину в людині.

Кордоцентризм обумовив таку рису української філософії як її антропологічну спрямованість. Антропоцентризм став найсуттєвішою рисою нашої вітчизняної філософії. З появи перших творів (XI–XII ст.) людина знаходиться в центрі філософських роздумів наших мислителів. Ця риса обумовила те коло питань, які склали предмет української філософії. Це питання, що сенс людського буття, відношення людини до навколишнього світу, проблеми добра і зла, питання людського щастя та шляхи його досягнення.

Починаючи від 20 ст. і впродовж століть філософські проблеми розглядалися через призму боротьби добра і зла. Звідси ще одна суттєва риса української філософії, це її панморалізм.

Предметом досліджень української філософської думки є не абстрактні, споглядальні, відірвані від життя проблеми, а проблеми які складають зміст, сутність, екзистенцію особистості, а також аналіз соціальних, політичних умов, в яких ця особистість жила. Таким чином, особливості української філософської думки багато в чому визначились умовами її формування.

С. Л. КАТАЕВ

ПРАЗДНИК МЕТОДОЛОГИИ: ПОСТМОДЕРНИСТСКИЕ ИГРЫ В НОВЫЕ СМЫСЛЫ

Катаев Станислав Львович – профессор ГУ «ЗИГМУ», доктор социологических наук

Праздник – это особое время, когда можно делать то, что обычно не принято. Можно позволить себе расслабиться и не быть слишком серьезным. Законы праздника иные, чем в обычный день. Позволим и мы себе поиграть в методологию. Ну, например, так.

Мир подчиняется не экономическим законам, а эстетическим. Вернее, эстетические законы лучше объясняют мир. Еще точнее, современный мир лучше объясняют законы эстетики. Только эстетика дает объяснение абсурду, присущему современному миру. Никакая

экономическая закономерность, политическая рациональность не может объяснить происходящее. Если мы останемся в рамках только экономического или политического мышления мир предстанет перед нами как абсурд и хаос. Но мир не может быть ни абсурдом, ни хаосом. Таковым он предстает перед исследователем, применяющим не ту методологию. Постмодернистская реальность лучше понятна в рамках эстетического мышления.

Выбор методологии не произвольная акция ученого. Не метод задает путь исследователю, а наоборот, объект исследования определяет методологию. Все действительное – разумно. Только тот метод адекватен предмету, который способен его объяснить.

Условное название современной методологии, с помощью которой предлагается объяснять современность – постмодернизм. Это широкая парадигма, которая включает в себя частные концептуальные подходы. И хотя видов постмодернизма несколько, изначальное его происхождение – литературная критика, эстетическая концепция.

«Постмодернизация» – «постмодернизм» – это пара понятий, которые принято различать. Постмодернизация – это экономический и социальный процесс, а постмодернизм – это стиль и направление в искусстве. Но искусство обитает не в безвоздушном пространстве. Искусство отражает свойства мира свойствами своих творений. Объясняя произведение искусства, мы объясняем мир. Это классический подход, который был очевидным для литературных критиков 19 века, когда с социологическими концепциями публика знакомилась в статье о новом романе известного писателя. Хорошо известно, что Д.И.Писарев один из первых познакомил российскую публику с О.Кантом. Позже герменевтика, выросшая на дрожжах литературоведения стала одной из современных методологий обществознания. Так и сейчас постмодернистское искусство, а точнее его интерпретация – ключ к пониманию явлений и процессов постмодернизации современного общества.

Постмодернистский объект, будь это литературное произведение или социальное явление, обуславливает метод его изучения, придает свойства методу.

Постмодернистская природа современного общества требует адекватного метода своего исследования. Подобно тому, как авангардное искусство требует соответствующей этому направлению эстетической критики, так современное общество создает эффект «порождения метода».

Структура типичных черт постмодернизма представлена известным американским литературным критиком Ихабом Хасаном, работы которого широко цитируются и стали методо-

логическим ориентиром для характеристики современного мышления.

Черты постмодернистского общества (и постмодернистского метода) таковы: многозначность; колебания, сомнения дотраивание смысла, неожиданные ассоциации; игра; деконструкция; децентрирование; полицентризм; интертекстуальность; деканонизация; неопределенность, культ неясностей, ошибок; фрагментарность и принцип монтажа [1, 12–32].

Проиллюстрируем эти черты на материале современного украинского общества.

1. Многозначность. Наше общество одновременно и традиционное и модернизационное и постмодернизационное; с чертами коммунизма, капитализма и феодализма. Политический режим характеризуется сочетанием тоталитаризма, авторитаризма и демократии. В этом проявляется постмодернистская гетерогенность смысла украинского общества.

Многозначность социального времени в современном обществе отражается в многозначности обществоведческого текста. Многозначность текста моделирует многозначность времени. Социологи с разными политическими ориентациями и разными парадигмами мышления могут быть в равной степени правы в описании общества, поскольку в соответствии с принципами своего мышления выбирают тот сектор реальности, который ближе всего к данной парадигме описания социума. Разные ситуации общественной жизни могут быть объяснены с позиций разных методологий.

2. Колебания, сомнения, дотраивание смысла, неожиданные ассоциации. Хорошо известны беспрерывные колебания власти от правого к левому спектру политики, от западного к восточному вектору геополитики. Постоянные колебания соотношения сил в пользу то исполнительной, то законодательной ветви власти.

Колебания, сомнения, не как отдельные ситуативные чувства, а как тотальное ощущение, как способ отношения к миру присущи субъекту, познающему современное украинское общество.

3. Игра. Для изучения сущности современного общества значима игровая концепция культуры, разрабатываемая на базе идей Дж.Мида, Дж.Морено, И.Хейзинги и др. Речь идет не о детских, карточных, спортивных играх. В постмодернизме сложилось свое, особое понимание игры. Игра, как открытое для направленности движение, свободная от целенаправленного трансформация. Игра процессом изменения, игра вариантами развития. Не жесткая направленность, обусловленная целеполаганием, а свободная игра, комбинация возможностей присуща социальным изменениям в эпоху постмодернизма. Однако игра – не хаос, не анархия. В игре есть правила, которые

разделяют играющие. Исход игры непредсказуем, но сам ход игры упорядочен. Условность игры переносит рациональность на иной уровень, придает ей иной характер. Экономические, социальные отношения тоже могут объясняться игровой методологией. Не писанный закон, рожденный рациональностью прежней эпохи, а некие новые взаимно принятые условия и правила игры более действенны во многих взаимоотношениях экономических субъектов. Например, то, что мы называем «коррупцией» на самом деле есть новая реальность экономических отношений, в определенном смысле упорядоченная и понятная тем, кто в нее погружен. Миф о тотальной безнравственности государственных чиновников порожден традиционалистским сознанием, бессильным объяснить новую реальность.

4. Деконструкция, в процессе которой происходит лишение объекта прежней конструкции и замена ее новой. Некая система значений становится основой иного понимания явлений. Но такое новое понимание связано с прежней структурой через иные ранее не акцентированные ее свойства. Не критика процессов деконструкции, а свободное подчинение ее стихии открывает новые возможности и потенциал для обновления. Поясним это на примере аномии.

Ранний период трансформационного кризиса сопровождался аномией, т.е. разрушением прежних норм. Об этом писали многие авторы [2, 334–340]. Однако период аномии пройден в относительно короткий срок. Мятёжное нормотворчество сформировало новый свод правил, известный играющим и непонятный остальным. Мир, как анархия и хаос, видится глазами непосвященных. Современная социально-экономическая реальность – это новая для нас игра.

5. Децентрализация – лишение структуры центра. Для общества это можно иллюстрировать нарастающей регионализацией страны. Хотя Украина и унитарное государство, но экономические процессы вынуждают углублять регионализм, вначале экономический, а затем и политический. Глобализации противостоит обратный процесс национальной консолидации. Широкий протест против глобализации отражает внутреннее отторжение тоталитарности центра.

6. Полицентризм. Отсутствие единого центра парадоксальным образом сопровождается возникновением множества центров, множества столиц. Провинция становится самодостаточной. Достоинство провинциала утверждается собственной значимостью нового центра, способного противостоять столице. Пожалуйста, у нас несколько центров власти: донецкий, днепропетровский, львовский, харьковский и пр. Здесь не обособление регионов, а усиление их,

появление нового качества, равного по значению нового государства. Это порождает ситуацию нефеодализма с его войной между региональными князьями, зыбкой властью центра и безудержной гонкой за призрачными ценностями свободы.

7. Интертекстуальность проявляется в способе формирования метода. Литератор создает текст, ощущая сверхчутко время. Критик, уловив новые интонации, стремится понять их источник, формирует теорию, объясняет метод. Этот метод является ключом не только к тексту, а к той реальности, которую отражает текст. На основе метода создается новый текст, содержащий интерпретацию реальности в иных понятиях, ином словаре. Чтобы Лев Толстой стал зеркалом революции необходима цепочка интерпретаций. Жизнь – текст литературный – текст литературного критика – текст обществоведа – социальная реальность. Метод формируется через интертекстуальное взаимодействие. Так и этот текст, что предстает на этих страницах, порожден диалогом с системой знаков, подаваемых социальной реальностью и интерпретированный на празднике методологии.

8. Важными чертами постмодернизма в искусстве есть неопределенность, культ неясностей, ошибок.

Подобные явления присущие и современному обществу. Для социальной структуры характерна неопределенность социальных границ, их неопределенность. Бывшие критерии социального деления перестали быть значимыми. Социальная структура определяется по критериям стиля жизни, которые не являются четкими. Профессии современного общества перестают быть специализированными настолько же четко, как и в традиционном обществе. Экономические отношения тоже не могут характеризоваться четкостью. Хорошо известная социологическая характеристика постмодернизма – это кризис идентификации, если человек затрудняется отнести себя к какой-то социальной общности. Существует много неопределенных законов. Можно толковать эти явления как недостаточный уровень развития общества. Но следует учесть, что действующие субъекты как никогда просвещены, имеют больше возможностей опереться на опыт прошлого. Другими социологами нынешнее состояние общества оценивается как хаос. Мы же склонны утверждать, что это внутреннее свойство постмодернового общества. Такая оценка может содержать важные политические следствия. Если неопределенность, неясность, характерные для общества, расценивать как хаос, который требует упорядочения, то для этого необходимо применение «сильной руки» и диктатуры. Если же эту неопределенность толковать, в соответствии с нашей точкой зрения, как природное и

как внутренне необходимое свойство общества, то политический вывод будет не в наведении порядка «твердой рукой», а в формировании культурных образцов поведения. Чтобы научиться жить в постмодерном обществе необходимо обеспечивать решение проблем в условиях культурной неопределенности, демократическим путем. Ныне формируется тип личности, который своей деятельностью создает эту неопределенность и воспринимает ее как естественную среду своего бытия. Такой является новая генерация предпринимателей, бизнесменов, политиков.

9. Чертой постмодернизма является фрагментарность и принцип монтажа. Другими словами, художественный холст создается за счет смешивания разных по исходной логике и тематике фрагментов бытия. Нет идеи, которая подчиняется внешней логике, нити сообщения. Целое сохраняется за счет внутренней логики мотива, а фрагменты словно собираются вокруг неопределенного ядра.

Бытовым примером постмодернистской фрагментарности может служить современный гастроном. Магазин, в котором еще три года назад продавались исключительно только продукты, ныне целиком изменился. Здесь, кроме любых продуктов продаются десятки самых разнообразных товаров, включая мебель и телевизоры. Гастроном – это своеобразный апофеоз постмодернистской фрагментарности и полистилистики.

Для современного общества также присуща мозаичность его структуры. Об этом пишет А.Тоффлер и ряд специалистов по социальной структуре. В современной социологии достаточно распространенным является ситуативный подход к изучению социальной структуры и общества в целом. Соответственно такому подходу для каждой ситуации существует своя социальная структура. Каждая проблема задает свой набор групп интересов. Для современного общества массовым является мозаичность и фрагментарность его образа жизни и структуры социальных ролей. Для успешно действующих субъектов характерна хаотичность жизни. Современный человек полноту бытия ощущает в нестабильности. Это сказывается на отношениях между людьми, в особенности в семье.

Эстетичная и социологическая тождественность мозаичности обнаруживается в песне. Современный певец поет о жизни, которой он живет и которую видит в постмодернистском облачении. Постмодернистское содержание передается в постмодернистской форме. Речь идет о наиболее адекватной для современности песне – рок-песне.

10. Чертой постмодернизма И.Хасан называет «деканонизацию», т.е. борьбу с традиционными ценностными центрами (сакральное в

культуре, человек, этнос, логос, авторский приоритет).

Литературный критик, анализируя современное художественное произведение, проявляет постмодернистские черты изображенного в нем общества. Анализируя постмодернистское художественное произведение, критик неминуемо анализирует отображенное в этом произведении постмодернистское общество. В этом значении абсурдными выглядят утверждения некоторых социологов о том, что наше общество не может называться современным, поскольку оно еще не решило задачи модернизации, и тем более не готово решать задачи постмодернизма. В отечественной литературе и искусстве постмодернизм крепко утвердился, как одно из доминирующих направлений. Невозможно представить существование постмодернистского искусства в непостмодернистском обществе. Другое дело, что постмодернизм сам по себе не однородный, а имеет разные формы.

В постмодернистских произведениях искусства все происходит на поверхности. В них отсутствуют символические и психологические глубины.

Для социальной теории периода модернизации, в особенности в начале века, характерными были поиски подспудного содержания событий, активное богоискательство. Сборник «Вехи» – яркое свидетельство напряженного поиска глубинной сущности истории. Символизм в искусстве сопровождался попытками прояснения сущности реальности. Сейчас попытки найти сакральное содержание вызовут скептическую реакцию и являются безрезультатными. Повседневность есть центр бытия. Психологи отмечают отсутствие глубины в отношениях между людьми. Отношения преимущественно поверхностные, они не задевают личностных глубин души. Психологические комплексы заменяют истинную сложность личности суррогатом. Быть серьезным не модно. Ирония заменяет серьезную реакцию на жизненную ситуацию. Даже проблема смерти преподается иронически.

Таким образом, постмодернизм в искусстве и в «жизни» обладает общими чертами и разрывать эти сферы неправомерно. Другое дело, что постмодернизм в культуре личности и реалии жизни государств с неорганичной модернизацией вступают в разногласие. Трагическая сущность нашего времени в тотальном несоответствии объективных условий жизнедеятельности и ментальности значительной части общества. Справедливо отмечают исследователи постмодернизма, что в этот период «неминуемы кризисные ситуации и потрясения в отдельных государствах, целых регионах и общемировом масштабе». Постмодернизм не исключает возможности самоуничтожения цивилизации [3, 33].

Если модернизм есть улучшение, обновление и имеет прогрессистский смысл, то постмодернизм отрицает модернизм, а потому не имеет прогрессистской доминанты. Идея прогресса заменяется в постмодернизме идеей процесса. Здесь нет «улучшения», а есть «деконструкция» – переход к иному. Постмодернизм меняет систему отношений, потому многие оценки осуществляются «по ту сторону» привычных представлений. В экономико-эстетическом смысле о постмодернизме мы можем говорить «по ту сторону бедности и богатства».

Подобно Пифагору, который рассматривал космос как музыку сфер, т.е. подходил с эстетических позиций для анализа реальности, так и ныне литературная критика задает метод исследования общества. Круг замкнулся. На заре экономического общества использовались эстетические критерии для оценки общества. И вновь, на исходе эпохи экономического общества, с наступлением эпохи постэкономического общества вновь эстетические оценки становятся значимыми для понимания социальных явлений.

Следующий за модернизмом (постмодернизм) – этап отрицает модернизацию. Знание информация заменяет технику. Ирония состоит в том, что в нашей стране именно так и происходит. Экономика уничтожается, остаются знания и информация. Не материальное благосостояние, а символ нового более значим. Поэтому

му реализуется голый принцип, без его человеческого содержания. Так было с модернизацией, так происходит и с постмодернизацией.

Таким образом, постмодернизация не исчерпывается технологической переменной, а включает ментальную, эстетическую компоненту, сознание. Более того, способ отношения к миру, характер социальных связей более важная характеристика, чем технологический уровень. Важно также не абсолютные величины развития экономики, а соотношение между отраслями, акценты и приоритеты в отношениях экономики и человека.

Адекватность метода проверяется его применением. Так, деконструкция общества означает его разрушение и переструктурирование того, что осталось. Это то, что происходит у нас, но только в трагикомичном варианте. Тотальная ирония в ее экономико-эстетическом виде пронизывает всю структуру нашего общества. Метод постмодернизма эвристичен. Он побуждает искать, стимулирует поиск скрытых закономерностей современного общества.

С точки зрения классической, традиционной ментальности, постмодернизм – это ужасное время, которое разрушает личность и лишает общество внутреннего ядра, а человека – устойчивости. Но для человека своего мира современное общество предстает как единственно возможная реальность в которой не только можно жить, но и быть счастливым.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вайнштейн О.Б. Философские игры постмодернизма // Апокриф. 1991. – N 2.
2. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе // Куда идет Россия? М.: Аспект Пресс, 1996.
3. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999.

С. В. ШЕВЦОВ

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ ХРОНОТОПА В «БОЛЬШОЙ ЭЛЕГИИ ДЖОНУ ДОННУ» И. БРОДСКОГО (ПРОПЕДЕВТИКА)

Шевцов Сергей Викторович – старший преподаватель кафедры философии Днепропетровского национального университета, заместитель главного редактора альманаха «Грани», кандидат философских наук

Данная работа носит не филологический, не литературоведческий, не историко-литературный, не культурологический, но философский характер, и, будучи публикуемой, рассчитана, более всего, на критическое отношение коллег-профессионалов, и тех, кому интересна современная философская проблематика в границах, заданных Кантом, Гуссерлем, Хайдеггером, Бахтиным. Я заранее приношу Вам, уважаемый читатель, свою благодарность за терпение в чтении этого труда (тема будет раскрыта в течение нескольких номеров альманаха) и возможный отклик.

«Вольшая элегия Джону Донну» Иосифа Александровича Бродского (1940–1996) – одно из величайших произведений русской изящной словесности ушедшего «века-зверя», по праву занявшее достойное место в сокровищнице мировой культуры. Пожалуй, нет зримее доказательства тезиса, что поэзия – гигантский ускоритель сознания, чем эта элегия, написанная автором в возрасте 23 лет.

Чтение статьи предполагает некоторое знакомство с творчеством Бродского, и, в частности, с самим поэтическим произведением. К сожалению, нет возможности разместить на

страницах альманаха весь текст элегии. Это не позволят ни авторские права издательств, публикующие Бродского огромными тиражами, ни требования, предъявляемые редакцией альманаха к текстам.

«Большая элегия...» сама по себе составила бы хорошую статью, особенно, если учесть, что по эмоциональной и интеллектуальной сконденсированности, полисемантической образности и смыслов, определяемых ритмикой и просодикой стиха, и связанной с ними необходимостью экономного отношения к слову, поэтическое произведение превосходит любой прозаический текст. Элегия действительно большая – 208 строк разговора поэта со своей душой, 208 строк исповеди о метафизической сущности слова, 208 строк плача о судьбе слова, 208 строк между жизнью и смертью, 208 строк молитвы о бытии поэта и бытии поэтом.

Сегодня Бродский – один из самых издаваемых авторов. Страна, где исстари преследовали поэтов, били и убивали за Слово, страна, официально осудившая Поэта около сорока лет назад, а затем выдворившая его за свои пределы, страна, читавшая его подпольно в самиздатах (догуттенбергское время кухонной культуры), в последнее десятилетие открывает его для себя вполне легально. Парадоксально, но Бродский становится тем, кем он менее всего хотел быть, отстаивая частность своего бытия, – кумиром, идиолом, символом поколения. Так или иначе, но всё же доступ к произведению есть.

Почему в качестве темы всё-таки выбрана именно «Большая элегия Джонну Донну»? Быть может, это прозвучит самонадеянно, но я убеждён, что не поэт выбирает ту или иную тему стихотворения, поэтическую форму для её воплощения, и не философ – ту или иную философскую проблематику, стиль философствования для её раскрытия. Выбор делают сами поэзия и философия, как высшие формы языковой деятельности. Это они захватывают, завладевают душой, естественным, дыханием, и не отпускают, держат в напряжении, пока что-то не свершится, не вызреет там, внутри, в невидимом и не достигаемом для глаза тигле творчества.

Тема оказалась настолько трудна, что потребовала предварительного прояснения целого ряда позиций, касаемых трансцендентально-антропологического понимания поэзии, которое, в прямом смысле слова, родилось в ходе работы над творчеством Бродского. Такой ракурс стал для меня, с одной стороны, неожиданным, с другой, наверное, закономерным следствием размышлений над некоторыми философскими вопросами, в частности теми, которыми занималась и занимается феноменология и фундаментальная онтология, – осмыслением языка как дома бытия. В связи с этим, я должен сделать несколько замечаний (объём

их разросся до размеров целой статьи) пропевдического характера, задающих «frame» настоящего исследования.

Почему в качестве путеводной нити выбрана проблема хронотопа или времени-пространства в «Большой элегии Джонну Донну»? Дело в том, что разговор пойдёт о странствиях души, временно-пространственной конфигурации слова как обители бытия, где это странствование свершается, об обретении себя в этом странствовании, то есть об онтологическом понимании поэзии. Такая постановка вопроса, конечно, соотносится с вектором, заданным в отечественной культуре Михаилом Михайловичем Бахтиным.

Джон Донн, милостью Божьей поэт-метафизик, стоявший у истоков европейского барокко, священник англиканской церкви рубежа XVI-XVII веков, современник Френсиса Бэкона и Уильяма Шекспира, буквально воскрес из небытия в XX столетии, по-новому заблистал на культурном небосклоне Запада благодаря Томасу Стенсу Элиоту и Эрнесту Хемингуэю. В нашей стране эта заслуга во многом принадлежит Иосифу Бродскому (Анна Андреевна Ахматова, как никто, знавшая «из какого сора растут стихи», сказала автору «Большой элегии...»: «Вы не представляете себе, что Вы написали» [11, 180]).

Достаточно известно то пристрастие, с которым обращался к теме времени и пространства Джон Донн:

*Будь врач картографом, а картой – я,
Простёртой перед ним, тогда по ней
Он бы увидел как душа моя
На Юго-Запад мчится средь зыбей
Per fretum febris к гибели своей
Проливами на Запад, на погост [10, 12].*

Такое пристрастие обусловлено важностью данной темы для Донна в контексте осмысления проблемы конечности бытия человека, его взаимоотношения с дольным и горным мирами, включённости личности в структуру мироздания, раскрытия тождества микрокосма и макрокосма. В этом смысле, Бродский созвучен и контениален Донну (кстати, томик его стихов, бывший с Бродским в ссылке, – единственная книга, взятая им в вынужденную эмиграцию). Обстоятельства внешней и внутренней жизни определили творчество поэта, по его собственным словам, как путешествие Улисса, неизбежно совершающееся во времени и пространстве, «а» и «о» сопровождавшие, точнее, составлявшие его путь:

*Состоя из любви, грязных снов, страха
смерти, праха,
осылая хрупкость кости, уязвимость паха,
тело служит в виду океана цедающей семя
крайней плотью пространства: слезой
скулу серебра,
человек есть конец самого себя
и вдаётся во Время [3, 90].*

Безусловно, тема времени-пространства в поэтическом произведении исключает естественнонаучный подход, лежащий по своим целям и методам, совершенно в иной плоскости исследования. Это не географическое, не физическое время и пространство. Здесь ближе, если точнее сказать, трансцендентально-антропологическая точка зрения.

Поэзия, как мне видится, знает она об этом или нет, суть трансцендентально-антропологический феномен. Впрочем, знать сие или не знать – не её проблема, но философского осмысления поэзии. Трансцендентально-антропологическое понимание поэзии определяется существенным взаимопроникновением трёх аспектов: а) гносеологии; б) онтологии; в) методологии, абрис которых я попытаюсь изложить путём установления параллелей между взглядами Бродского и Канта, Гуссерля, Хайдеггера, Бахтина.

Познавательный аспект включает проблему конечности бытия человека, фундамирующую собой трансцендентальность хронотопа и созерцания, как ключевого акта в познании. Исходя из удобства аналитики, я начну с проблемы времени и пространства, затем перейду к созерцанию, и от него к конечности бытия человека, связующей в поэзии воедино гносеологическую, онтологическую и методологическую составляющие.

Итак, обратимся к Иммануилу Канту. В «Критике чистого разума» Кант рассматривает время и пространство как субъективные априорные формы чувственности, относящиеся к области трансцендентальной эстетики, которые, наряду с категориями рассудка и идеями разума, обосновывают способность человека к познанию. Время и пространство, понимаемые трансцендентально – не дискурсивные понятия, но созерцательные представления, дающие бытие сущего непосредственно в его целостности и частях (образ – Gestalt – посредством пространства) и во взаимосвязи и последовательности душевных состояний (посредством времени). Время и пространство, будучи априорными, то есть до-опытными, изначальными, дают возможность бытию проявиться, стать выразительным, и на этой почве обрести познавательный опыт. При этом, с одной стороны, время и пространство наделяются различными областями опыта, так что, несмотря на их принадлежность к сфере субъекта, они, на первый взгляд, не пересекаются. С другой стороны, и Кант это подчёркивает: «время есть априорное условие всех явлений вообще: оно есть непосредственное условие внутренних явлений (нашей души) и тем самым косвенно также условие внешних явлений» [12, 57]. То есть, время, в определённом смысле, изначальнее пространства. Трансцендентально время, будучи формой внутреннего чувства, пер-

вичнее пространства как формы внешнего чувства, и, если корректен такой пассаж, априорнее. Поэтому время, как универсальное чистое созерцание, становится базовой основой чистого познания. Эта специфика трансцендентального феномена времени в бытии человека, его изначальность в сравнении с пространством, и привела (через Канта к Бергсону и Гуссерлю, а от них к Хайдеггеру) в XX веке к идее временности как экзистенциальному измерению бытия человека.

Мартин Хайдеггер рассматривает бытие человека как заботу (Sorge), что пребывает в двух модусах, носящих характер бинарной, взаимодополнительной оппозиции: а) люди, некто (Das Man); б) присутствие, вот-бытие, здесь-бытие, сиюбытность (Dasein). Если в первой человек как бы растворён в повседневности, усреднённости, сиюминутности, но не сиюбытности, то во второй проявляется возможность обретения себя как целостности. Исходя из последнего, время понимается как такое бытие, в котором присутствие (Dasein) может быть собственной целостностью, что экзистенциально усиливает конфликт между временем и пространством.

Присутствие (Dasein) имеет пространственный характер (в этом попытка преодоления картезианского разделения на *res cogitans* и *res extensa*, сциентистски – пространство и мышление, религиозно – материя и дух), и, вместе с тем, определяется как временность. Будучи таковым, присутствие (Dasein) «никогда не налично (выделено мной – С.Ш.) в пространстве» [13, 368]. То есть присутствие (Dasein), несмотря на свою пространственность, не является частью пространства, как являются его материальные вещи, ибо присутствие (Dasein) всегда действие, акт, поступок, иными словами, экзистенция, как специфически человеческий способ бытия.

Бродский, при восьми классах среднего образования, не был ни профессиональным философом, ни профессиональным литератором в смысле наличия дипломов и проч., но он был профессионалом, мастером слова, мыслителем, что выстрадано им и подтверждено работой в слове. Я не знаю, знакомился ли он с работами Канта и Хайдеггера (Маркса, по его собственным словам, он читал в 14 лет, а выдающимися русскими прозаиками XX века считал писателя Андрея Платонова, поэта Марину Цветаеву и философа Льва Шестова). Дело не в этом (о, если бы одно только чтение решало все вопросы). Здесь гораздо важнее и изначальнее конгениальность видения, созвучие точек зрения.

В многочисленных интервью Бродский любил повторять: «Меня больше всего интересует, что происходит с человеком во времени. Что время делает с ним. Как оно меняет его пред-

ставление о ценностях. Как оно, в конечном счёте, уподобляет человека себе» [11, 193]. На вопрос же о пространстве отвечал категорично: «пространство человека себе не уподобляет» [11, 193], ибо жизнь, во всех её проявлениях — от простейших организмов до человека и поэзии как высшей формы существования языка — суть сгустки времени:

Время больше пространства. Пространство — вещь.

*Время же, в сущности, мысль о вещи.
Жизнь — форма времени. Карп и лещ —
сгустки его. И товар похлеще —
сгустки. Включая волну и твердь
суши. Включая смерть [3, 87].*

Время и пространство, понимаемые трансцендентально, выступают базовой основой познания. Кант разделял познание и мышление. Первое требует синтеза чувственности и рассудка, созерцания и мышления. При этом: «созерцание есть тот именно способ, каким познание непосредственно относится к ним (предметам — С.Ш.) и к которому как средству стремится всякое мышление» [12, 48]. Соединением созерцания и мышления, своего рода мостиком между ними, прокладывающим тропы категориям рассудка, являются трансцендентальные схемы, которые суть априорные определения времени, имеющие отношение к: а) временному ряду; б) содержанию времени; в) порядку времени; г) совокупному времени.

Эту идею использует Хайдеггер. Для него глава «О схематизме чистых рассудочных понятий» — принципиальнейшая часть всей «Критики чистого разума». Сущностная возможность онтологического синтеза или онтологического познания коренится в созерцании, точнее, в мыслящем созерцании или созерцающем мышлении. При этом, в силу важности для познания трансцендентальных схем, выводимых из времени, мышление, согласно Хайдеггеру, занимает служебное положение по отношению к созерцанию (его диспут с Кассирером в Давосе на данную тему — предмет отдельного исследования). А что же поэзия?

В Нобелевской речи Бродский выделяет три метода познания, находящиеся в распоряжении поэзии: а) аналитический — «написание стихов — дело серьёзное. Это абсолютно рациональный процесс» [11, 198]; б) интуитивный — «начиная стихотворение, поэт, как правило, не знает, чем оно кончится» [4, 53–54]; в) метод, которым пользовались библейские пророки — откровения — «порой пишущему стихотворение удаётся оказаться там, где до него никто не бывал, — и дальше может быть, чем он сам бы желал» [4, 54]. Из этих трёх методов поэзия отдаёт предпочтение интуиции и откровению. Тем самым, аналитический метод занимает важное, необходимое, но всё же служебное положение для поэзии. Интуиция в своём из-

начальном значении (позднелатинское *intuitio*) есть созерцание, видение, непосредственное усмотрение. Откровение также имеет отношение к видению, созерцанию. Так, Иисус Христос даёт Откровение своему любимому ученику Иоанну Богослову, «чтобы показать рабам Своим, чему надлежит быть вскоре» (Откр. 1, 1). Слово «видение» в глагольном и существительном вариантах — одно из наиболее встречаемых в Апокалипсисе. Поэт же говорит об откровении, когда в работе со словом и в слове удаётся нащупать, узреть неторные тропы, которые ведут к новым, доселе неизвестным, возможностям языка.

Таким образом, поэзия как способ познания — созерцательна, а не дискурсивна. Поэзия даёт образы бытия, видение этих образов, причём, эти образы всегда личностны, ибо внутренне пережиты, выстраданы, и даны сквозь призму сознания поэта:

*Ты видел все моря, весь дальний край.
И Ад ты зрел — в себе, а после — в яви.
Ты видел также явно светлый Рай
в печальнейшей — из всех страстей —
оправе.*

*Ты видел: жизнь, она как остров твой.
И с Океаном этим ты встречался:
со всех сторон лишь тьма, лишь тьма и вой.
Ты Бога облетел и вспять помчался [2, 234].*

Итак, в основе трансцендентального и поэтического познания в равной мере, но в различных ракурсах лежит созерцание. Возможность созерцания обусловлена априорными формами чувственности — временем и пространством. Однако, если для Канта идеал трансцендентальности времени и пространства лежит в чистой математике и чистом естествознании, то в случае поэзии речь идёт не об идеальном — геометрическом — пространстве, и не об идеальном — линейном — времени, но времени-пространстве поэзии, выразительном, фигурном, эстетическом в своей сути, — том времени-пространстве, которое творит поэзия как специфический вид бытия человека. Именно в этой точке я хотел бы обратиться к Бахтину.

Для Бахтина хронотоп — формально-содержательная категория, раскрывающая существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений, художественно освоенных в литературе: «В литературно-художественном хронотопе имеет место слияние пространственных и временных примет в осмысленном и конкретном целом. Время здесь сгущается, уплотняется, становится художественно-зримым; пространство же интенсифицируется, втягивается в движение времени, сюжета, истории. Приметы времени раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем» [1, 10]. Хронотоп определяет собой образ человека в литературе, и несёт существенно жанровое значение, ибо разно-

видности жанров литературы определяются разновидностью хронотопов. Ведущим началом в хронотопе, для Бахтина, является время.

Выскажу небольшое замечание относительно одной ремарки Бахтина. В работе «Формы времени и хронотопа в романе» Бахтин принимает кантовскую оценку форм пространства и времени для процесса познания, но в отличие от Канта понимает их не трансцендентально, но как формы самой реальной действительности. Я же настаиваю на их трансцендентальном характере, априорности, и позицию Бахтина вижу всё же кантовской. Как может время, понимаемое объективно, фундаментализировать созерцание как основу познавательной составляющей поэзии? Если жанры, по утверждению Бахтина, определяются хронотопом, то хронотоп, должен выступать их априорным условием, что возможно только находясь на трансцендентальной позиции. Хронотоп как время-пространство слова — это то, благодаря чему возможен тот или иной литературный жанр. В противном случае возникает риск впадения в наивный психологизм. Ибо что значит реальность? Трансцендентальность тоже реальна, но отлична от естественнонаучно понимаемой объективной действительности. Последняя точка зрения и привела *volens nolens* к элиминации субъекта в науке, философии и культуре. Феномен трансцендентализма указывает на специфичность бытия человека в этом мире — человек не вещь, не предмет, не часть мира, но особое измерение в нём. Трансцендентальность художественного хронотопа определяется трансцендентальностью, априорностью языка, ибо язык уже предзадан человеку для его становления как личности: «Человек растёт, слыша речь» [11, 128]. Личность поляризована в слове, где слово — орган социальной, душевной и духовной организации личности. И если мы хотим что-то понять в феномене личности, то неизбежно обращаемся к литературе, где данный феномен выражается, в силу неисчерпаемых возможностей самого языка, наиболее выпукло. И потому не поэзия подражает жизни, но жизнь подражает поэзии. Мне думается, что именно язык определяет способность человека к трансцендированию — неременному условию его личностного становления.

Когда собственным внутренним трудом, работой над собой, человек заслуживает себе выразительность своего взгляда, лица, лика, тем самым, он ткёт, или, лучше, возделывает своё личностное время-пространство — хронотоп. Поэтический хронотоп — время-пространство поэта именно как поэта суть личностное пространство, имеющее принципиально временное измерение, — время-пространство слова, в котором человек является не вовлечённым, но включённым в структуру мироздания, и где в слиянии внутреннего и внешнего миров

преодолевается сциентистский картезианский дуализм, экзистенциальная отчуждённость бытия человека. Перефразируя евангелическую истину, — пространство слова силою берётся. Поэт отверзает его усилием, актом творчества, обретая, тем самым, в нём свою обитель. Поэт спасает личностную природу слова, насыщает, напивает, обнажает то изначальное, что скрыто в его обыденном, безликом и безличном, повседневном употреблении:

*В них бьётся рванный пульс, в них слышен
костный хруст,
и заступ в них стучит; ровны и глуховаты,
затем что жизнь — одна, они из
смертных уст
звучат отчётливей, чем из надмирной
ваты* [6, 48].

Задача поэта — быть голосом Логоса. В этом смысле, поэзия не есть искусство рифмования, и не просто способ организации художественной речи путём ритмостроения. Поэзия суть умение видеть-узреть само бытие вещей, выводить на свет ритм этого бытия.

В основе трансцендентального подхода к времени-пространству и созерцанию лежит идея конечности бытия человека. Почему Платона и Канта называют двумя водоразделами в философии? Да, потому, что истина от Бога сталкивается с истиной от человека, богопознание сталкивается с самопознанием, горнее с дольным. Кант в этом вопросе особенно принципиален. Творить предметы, познавать их так, как они есть сами по себе (*Ding fur sich*), способен только бесконечный интеллект — Бог. Человек же — существо конечное, предметы его чувственно аффицируют, и познаёт он только то, что дано (*Ding an sich*) горизонту сознания.

Хайдеггер фундаментальную онтологию присутствия (*Dasein*) также выводит из конечности человеческого бытия. Трансцендентально-антропологический проект Хайдеггера ставит вопрос о смысле бытия, в первую очередь, как вопрос о смысле бытия человека, временность которого определяется такими экзистенциалами как страх, заброшенность, понимание, бытие-к-смерти и др. Экзистенциал понимания делает бытие человека выразительным, и поляризует его в языке, а в пределе — в поэзии. Данный ракурс приводит Хайдеггера к повороту (*Die Kehre*), где он обращается к языку, и в частности к поэтическому языку Гёльдерлина, Рильке и др. Хайдеггер любил слова Гёльдерлина — «достойно, но всё же поэтически человек проживает на этой земле» [13, 37]. Поэзия для Хайдеггера выступает несущей основой истории, и потому она не есть только явление, а равно, душа культуры, но: «Поэзия есть установление бытия посредством слова» [13, 42]. Тем самым, Хайдеггер формулирует одну из философских максим XX столетия: язык — дом, обитель бытия.

Тема конечности, хрупкости человеческой жизни проходит через всё творчество Бродского. Для меня одними из самых пронзительных, экзистенциально и аксиологически нагруженных в русской словесности, отверзающих собой трагизм этого мироощущения, являются слова:

*На чьё бы колесо сих вод ни лить,
оно всё тот же хлеб на свете мелет.
Ведь если можно с кем-то жизнь делить,
то кто же с нами нашу смерть разделит?*

[2, 235]

Конечность человеческой жизни связана с судьбой и топосом языка в бытии:

*...Жизнь, которой
как даренной вещи, не смотрят в пасть,
обнажает зубы при каждой встрече.
От всего человека вам остаётся часть
речи. Часть речи вообще. Часть речи*

[7, 143].

Откуда вытекает онтологическое предназначение поэта:

*Поэта дар — пытаться единить
края разрыва меж душой и телом.
Талант — игла. И только голос нить.
И только смерть всему шитью —*

пределом [5, 267].

Согласно Бродскому, поэзия помогает уточнить человеку время его существования, обрести себя как личность в своей уникальности и неповторимости, и поэтому поэзия не область литературы, не форма искусства, и, уж тем более, не отдых и развлечение, но наивысший, наиболее сфокусированный, энергичный, законченный вид семантической деятельности, который «представляет собой, грубо говоря, нашу видовую цель» [4, 48].

Поэтическое начало как экзистенциальная неуспокоенность присутствует в религии, поэзии, музыке, живописи, науке, философии. Поэты, Музыканты, Философы, Мыслители — все те, кто составляет эгрегор мировой культуры — суть индивидуальные миры, где у каждого собственное личностное время-пространство и собственное личностное видение мира. Поэтому чтение это не столько интеллектуальная, сколько духовная практика, в которой осуществляется возможность приобщения к этим мирам, и где, в конечном счёте, возникают условия и подступы со-творчества с ними.

Поэзия как способность видеть-узреть бытие вещей суть трансцендентально-антропологический феномен, где, словно в зерне, воедино соединено познание и бытие. Связующим звеном между ними выступает методология. Методология как *μεθοδος* — путь, *λογος* — речь, делать открытым, позволять видеть нечто в нём самом, — суть проговаривание пути, исходя из него самого, позволение видеть сам путь и то, что в этом пути открывается, исходя из него самого. Почему для методологического аспекта поэзии зарезервирован термин «феноменология»?

Феноменология не есть название научной дисциплины (наподобие биологии, теологии, филологии), имеющей нечто в качестве своего предметного поля, но она выступает, в первую очередь, как возможность познавать сами вещи, она — то методологическое как, посредством которого обретается видение искомого региона. Именно последнее обосновывает все трудности, связанные с этим термином. Фридрих Ницше отмечал, что читать текст как текст, не перемешивая его толкованиями, есть наиболее поздняя форма внутреннего опыта, — быть может, форма почти невозможная. Говоря о феноменологии, я, безусловно, во многом отталкиваюсь от Гуссерля и Хайдеггера. Мне сложно отрицать свои симпатии к этим двум ключевым фигурам на философском горизонте XX века. Невозможно, читая их, не поддаться той страстности силы вопрошания, умению видеть сами вещи, которыми пронизаны их работы. И хотя феноменология исходила из идеи беспредпосылочности (кстати, исходя из этого принципа, Хайдеггер отошёл от Гуссерля), я, на сегодняшний день, не беспредпосылочен, но зави́сим от этих мыслителей, и особенно от тех вопросов, поставленных ими в XX веке. Думаю, что именно феноменология, в границах, обозначенных Гуссерлем и Хайдеггером, позволит прояснить сокрытые в стихотворении пласты бытия, дающие онтологическое понимание поэзии как ускорителя сознания. Однако одного авторитета этих имён здесь недостаточно. Необходимо раскрыть сущностную корреляцию феноменологии и поэзии, ибо методология и предмет исследования должны быть конгениальны. В связи с этим, видится важным прояснить ряд ключевых аспектов, которые определяют не столько поэтичность феноменологии (хотя таковая, если чутко вслушиваться в то, что и как пишут Гуссерль и Хайдеггер, не исключается), сколько феноменологичность поэзии, а именно: а) принцип «к самим вещам!»; б) процедура *εποχη*; в) изначальный смысл феноменологии.

Феноменология в своих истоках задумывалась как радикальный эмпиризм, но не в ноевропейском смысле первичности чувственного опыта, а в смысле первичности самого опыта философствующего перед иными заимствованными точками зрения. Феноменология стремилась к анализу действительности, исходя из неё самой, а не из тех некритически воспринимаемых взглядов и систем предшествовавших философов. Это стремление к беспредпосылочности имело свою предысторию, и раскрывалось в целом в русле западноевропейской науки, начиная с Бэкона и Декарта, но особенно на рубеже XIX–XX веков (физика, биология, история, теология, наконец, сама философия), что вылилось в феноменологическую максиму — «к самим вещам (Sachen Selbst)!»

Поэзия также отталкивается от опыта — личного опыта, занимающегося поэзией, чей исток — фактичность. Дильтей, следуя Гёте, писал: «Материал всякого живого творения, сколько-нибудь значительного по размеру, заключается в пережитом, фактическом, и каждое такое творение, в конечном счёте, выражает лишь пережитое, преобразованное и обобщённое по мере чувств... Заслуга истории литературы наших дней — в том, что она повсюду доискивается материального основания... всегда и везде фактичность — вот самое сокровенное — сладкое и крепкое ядро любого поэтического произведения» [9, 383].

Мне видится интересным и показательным, что главный принцип или максима звучит «не к вещам!», но «к самим вещам (Sachen Selbst)!» Должны проявиться не столько вещи, но сами вещи со всем тем, что в них заложено, сокрыто, должно проявиться самое в вещах, самое само вещей, суть вещей — бытие вещей. Феноменологичность поэзии — в этом поэтическом стремлении к постижению и пониманию, видению бытия вещей. Как это возможно?

Радикальный эмпиризм феноменологии и поэзии в своём описании действительности, исходя из неё самой, предполагает включённость в это действо сознания философа и поэта. Мераб Мамардашвили утверждал, что познание законов мира есть элемент мира, законы которого познаются. Феноменология и поэзия в своей работе, актуализируя сознание, которое феноменологически и поэтически схватывает действительность, приводят к выключению естественного тезиса мира или естественной установки.

Что такое естественная установка? — «Я постоянно обретаю в качестве противоположающегося мне пространственно-временную действительность, которой принадлежу и сам, подобно всем другим обретающимся в ней и, равным образом, сопрягающимся с нею людьми» [8, 69]. Именно эту установку Гуссерль выключает, делая мир действительного и возможно-го опыта коррелятом сознания. Это выключение свершается благодаря феноменологической *εποχή*: «Весь мир — полагаемый в естественной установке... мы будем вводить в скобки» [8, 73–74]. В результате такой процедуры обретается новый бытийный регион — индивидуальное бытие — сознание: «твёрдо устремим свой взгляд на сферу сознания и станем изучать то, что мы имманентно обретаем в ней» [8, 75]. Я не знаю более сложной вещи, чем осуществление *εποχή*, позволяющей актуализировать и исследовать сферу сознания. *Εποχή* или «заклучение в скобки» — тягчайший труд, требующий каждый раз начинать познание заново, возвращаясь в исходную точку. Поэтому *εποχή* суть обретение изначального опыта философствования.

Поэтическая, если можно так сказать, *εποχή* покоится на двух взаимосвязанных вещах: актуализации сознания и диктате языка. Поэзия актуализирует сознание: «сознание есть некая незримая субстанция, до которой всякий, пришедший в этот мир, рано или поздно доживает, как до седых волос; проще сказать дорастает» [11, 240]. Актуализируя сознание, поэзия выступает его ускорителем и, тем самым, утверждает его приоритет перед социальной жизнью: «литература — это явление, в общем, не детерминируемое политическим климатом. Она — тот случай, когда сознание определяет бытие, а не наоборот» [11, 343]. Сознание поэта, создавая ту или иную поэтическую форму, руководствуется в своём творении только одним — диктатом языка: «кто-кто, а поэт всегда знает, что то, что в просторечии именуется голосом Музы, есть на самом деле диктат языка; что не язык является его инструментом, а он — средством языка к продолжению своего существования» [4, 52–53]. Поэзия как гигантский ускоритель сознания, повинувшись диктату языка, зная или нет, также совершает *εποχή*, которой не только преодолевается наивность естественнонаучного разделения мира на Я и не-Я, картезианский дуализм, экзистенциальная отчуждённость бытия человека, но и философски обосновывается тезис, что не поэзия подражает жизни, но жизнь — поэзии.

Между тем, хотелось бы указать на некоторые, видные мне на этот момент, различия *εποχή* в феноменологии и поэзии. Феноменологическая *εποχή* в своих ключевых трансцендентальном и эйдетическом аспектах — интеллектуальная, научная методологическая процедура, ведущая к познанию общего, устойчивого, инвариантного, априорного. *Εποχή* искусственна и служит, в случае Гуссерля, цели построения единственно строгой науки — трансцендентальной феноменологии, чьи истоки в интересности «жизненного мира» (*Lebenswelt*).

Поэтическая *εποχή* принципиально вне-научна. В отличие от дескриптивного характера феноменологии, поэзия даёт интуитивное, в изначальном смысле, непосредственное, прямое видение-узревание бытия сущего. Если в феноменологии *εποχή* носит интеллектуальный характер, то для поэзии *εποχή* скорее экзистенциальна, в том смысле, что поэзия есть некое состояние бытия, в котором человек не пребывает, но присутствует, ибо это тот акт, в котором осуществляется собирание человека в целостность.

Поэзия в силу индивидуальности, частности, но главное, в силу свойственного только ей видения мира пронизана *εποχή*. Поэтическая *εποχή*, выключая генеральный тезис естественной установки, создаёт некий индивидуальный, личностный мир, и, тем самым, индивидуальное, личностное видение мира. Это

личностное видение мира в поэтическом произведении не зависит от того выявляет ли поэт субъективность своего «Я», говоря от первого лица, или, описывая свои ощущения и переживания, или, наоборот, стремится максимально спрятать его за изображаемой им в слове действительности, то есть, от не совсем удачного деления поэзии на субъективистскую и объективистскую. Бродский говорил, что можно разделить хлеб, ложе, убеждения, даже возлюбленную, но не стихотворение Рильке, Цветаевой, Мандельштама, Ахматовой, Одена и др. Поэтическое произведение индивидуально, лично именно в своей целостности как форма, если угодно, как жанр. Парадокс в том, что, не смотря на то, что форма и жанр суть некое обобщение, «frame», чем фундаментальнее поэт вращается в каноны формы, жанра, чем он более «заражён нормальным классицизмом», тем сильнее проявляется его индивидуальность. И потому не только разделить, но и спутать стихотворения различных поэтов невозможно (есть, конечно, подражание, следование образцам, но это или ученичество, неизбежное и необходимое для каждого, или клише, которое по духу своему чуждо цели искусства – избегания повторения).

Если феноменологическая *εποχή* помогает решать научные задачи в сфере познания, то поэтическая *εποχή* – экзистенциальные в сфере не просто чувства (это было бы сужением темы), но эстетики, если последнюю понимать не только как учение о прекрасном, но выразительно, то есть онтологически. Поэзия эстетична, выразительна, личностна, ибо личностно всегда выразительна. Поэт в своём призвании обеспокоен только одним – процессом стихосложения, качеством создаваемого им материала, возможностью дать языку проявиться как можно более выразительно. Будучи личностным действием, поэзия ведёт к расширению и обретению трансцендентального горизонта слова. Поэзия не есть то, чему можно научить, или, что можно выучить, поэзия суть то, что должно быть ритмически и просодически пережито самостоятельно. Поэтому поэзию можно рассматривать как специфический вид бытия человека и познания действительности, но познания вне-научного, поэтического, стремящегося проникнуть в суть, в бытие вещей. Раскрытию этого важного тезиса, во многом определяющего интенцию исследования, служит третий аспект – изначальный смысл феноменологии.

Изначальный смысл феноменологии прояснён Мартином Хайдеггером в «Бытии и времени», а именно: «Феноменология значит... *αποφαινεσθαι τα φαινόμενα*: дать увидеть то, что себя кажет, из него самого так, как оно себя от самого себя кажет» [13, 34]. Феномен есть то последнее и изначальное, что после себя уже ничего не содержит и не скрывает, ибо он по-

казывает самого себя из самого себя. Этим феномен отличается от явления, которое указывает на нечто иное, чем оно само по себе есть. В то же время, феномен может быть затемнён, сокрыт. Феноменологическая работа и заключается в этом выведении феномена на свет, из потаённого в непотаённое. Непотаённое, как известно, по-гречески «*αληθεια*» – истина. В этом контексте феноменология предметно-содержательно выступает как онтология – наука о бытии сущего, ставящая фундаментальный вопрос о бытии, которое в первую очередь суть моё собственное бытие, сущностно определяемое способностью говорить. Исходя из этого, методически феноменология суть герменевтика – толкование, призванное раскрыть основополагающие структуры бытия сущего, через которые постигается его смысл.

Феноменологичность поэзии в том, что она также может рассматриваться как онтология, но во вне-научном смысле, – как говорение, из-речение бытия сущего. В этом проговаривании слово предстаёт как светотень бытия – «способ преломления света и тьмы» [11, 262]. Что значит раскрыть слово как светотень бытия? Это значит увидеть-узреть в нём то, что сокрыто от взора, вывести на свет, из потаённого в непотаённое. Это значит понять слово, срастись с ним, сжиться так, что оно становится твоей душой и плотью, дыханием и кровью. Это значит бодрствовать со словом, ибо слово по сути своей бодрствует, пробуждает и подаёт свой зов. Слово размыкает мир, делает его зримым, говорящим, живым, одушевлённым, выводит из потаённого в непотаённое. Вне слова бытие сущего слепо, глухо, немо. Более того, вне слова бытие мертво. Будучи проговариванием бытия сущего, поэзия герменевтична, ибо занимается истолкованием, пониманием слова как голоса Логоса. Понимание есть работа. Такая работа предполагает присутствие непонятого, потаённого. Понимание как работа предполагает обнаружение и установление зазора, пространства между понимаемым и непонятым, потаённым и непотаённым. Пространство между потаённым и непотаённым и есть пространство слова – светотень бытия. И если бытие должно быть не только познано, но и понято, то понимание есть снятое познание, ибо познание предполагает дуализм между субъектом и объектом, их противопоставление, понимание же этот дуализм снимает, понимание есть видение вещей изнутри и признание в них возможности выявлять свою инаковость.

Только соединяя в себе онтологию и герменевтику, поэзия выступает гигантским ускорителем сознания и методом собирания бытия человека в некую целостность, личность в её бытийственном разумении, предполагающая включённость человека в структуру мироздания, где он предстаёт не частью, но особым

измерением в нём. И потому в поэзии мир всегда разомкнут – он открыт для понимания, действия, поступка, акта.

Поэзия как трансцендентально-антропологический феномен представляет собой триединство: а) гносеологии в аспектах хронотопа и созерцания; б) онтологии в аспекте конечности бытия человека; в) методологии в аспектах максимы «к самим вещам!», поэтической *εποχή* и умения видеть-узреть само бытие вещей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Эпос и роман. СПб.: «Азбука», 2000 – 304с.
2. Бродский И.А. Большая элегия Джон Дону // Сочинения Иосифа Бродского. Том I. СПб.: Пушкинский фонд, 2001 – С.231-235
3. Бродский И.А. Колыбельная Трескового Мыса // Сочинения Иосифа Бродского. Том III. СПб.: Пушкинский фонд, 2001 – С.81-92
4. Бродский И.А. Лица необщим выраженьем. Нобелевская лекция // Сочинения Иосифа Бродского. Том VI. СПб., 2000 – С.44-54
5. Бродский И.А. Мои слова я думаю умрут // Сочинения Иосифа Бродского. Том I. СПб., 2001 – С.267
6. Бродский И.А. На столетие Анны Ахматовой // Сочинения Иосифа Бродского. Том IV. СПб., 2001 – С.48
7. Бродский И.А. Часть речи // Сочинения Иосифа Бродского. Том III. СПб., 2001 – С.125-144
8. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т.1. М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. – 336с.
9. Дильтей В. Собрание сочинений в 6 тт. Под ред. А.В.Михайлова и Н.С.Плотникова. Т.4: Герменевтика и теория литературы / Пер. с нем. под ред. В.В.Библихина и Н.С.Плотникова. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. – 531с.
10. Донн Джон. Песни и песенки. Элегии. Сатиры. СПб.: «Symposium», 2000. – 660с.
11. Иосиф Бродский. Большая книга интервью. М.: Захаров, 2000 – 702с.
12. Кант И. Критика чистого разума. М.: Мысль, 1994. – 591с.
13. Мартин Хайдеггер. Бытие и время. М.: Ad Marginem, 1997 – 451с.
14. Мартин Хайдеггер. Гёльдерлин и сущность поэзии // Логос №1. М.: Логос, 1991. – 190с.

Поэтический хронотоп фундирует собой жанр поэтического произведения, задёт поэтическое видение мира и определяет такую онтологическую структуру, в которой осуществляется обретение личностью своей целостности. Всё это даёт почву для анализа самого текста «Большой элегии Джону Донну», где обозначенные выше аспекты должны быть испытаны самим поэтическим текстом, обрести в нём свою жизнь.

А. П. АФОНОВ

ТВОРЧЕСТВО И СВОБОДА, КАК НЕОБХОДИМЫЕ УСЛОВИЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ ИНДИВИДА

Афонов Анатолий Петрович – кандидат философских наук, доцент кафедры философии Приазовского государственного технического университета

Исследуя соотношение места и роли деятельности, труда, производства, опыта и практики в механизме социализации, автор пришел к выводу, что процесс распремечивания и опредмечивания как диалектический процесс, не может быть осуществлен индивидом упрощенным и схематичным образом. Так или иначе, но в рассматриваемом нами механизме происходит соединение опыта прошлых и настоящих поколений с собственным, личным опытом.

Даже существование самых различных типов и видов опыта: как например, априорного, чувственного, понятийного или трансцендентного – предполагает акт творчества, за счет чего и происходит действие механизма социализации.

Еще Платон заметил, что творчество есть понятие широкое. Действительно, всякий переход одного предмета из небытия в бытие

основывается на известном творчестве, так что действительность в области всех искусств есть своего рода поэзия (т.е. творчество). Однако это творчество связано тем первообразом, который оно воспроизводит (т.е. социализирует – А.А.) [1, 715-716].

В творчестве как бы априорно отражается активность субъекта социализации. «Для субъекта мало быть человеком «по сущности», – писал В.П.Иванов, – необходимо им стать только «на деле», в практическом сообществе «единосущностных» субъектов, т.е. не только по формальной принадлежности к роду, но и по актуальным формам собственной активности» [2, 99]. Другими словами, творческая активность индивида направлена на утверждение самого себя, через различные виды или формы деятельности, как родового существа, как бытийной сущности. Эта творческая, деятель-

ная активность индивида тоже имеет свои механизмы и закономерности.

Этим как бы механизмом творческой деятельности, через которую естественно осуществляется процесс распремечивания в индивидуальном виде огромных социокультурных пластов материальной и духовной культуры цивилизации, является процесс интериоризации и экстериоризации.

Вообще, проблема творчества как философская проблема, носит многогранный, многоплановый характер. Те или иные авторы стремятся как бы выделить в творчестве «свой» аспект. Так, А.М.Коршунов в своей работе «Отражение и творчество», раскрывает гносеологический аспект, [3]. В.С.Библер – логический аспект [4], Г.А.Давыдова – социально-практический аспект [5].

Не вдаваясь в детальный анализ позиций этих и других авторов, скажу только одно, что социально-философский аспект творчества разработан не в полной мере и не в полном объеме.

Как правило, в литературе встречается упрощенное представление о творчестве как о деятельности человека по созиданию нового. Если этим определением ограничиться, то не поймем суть этого понятия и его роли в процессе социализации индивида. Творчество как процесс тесно связан с механизмом социализации индивида, т.е. распремечивания и опредмечивания сущности индивида. Уяснив пути достижения творчества, определим пути социализации индивида. «Чем больше человек осваивает окружающую действительность, тем более он как субъект выходит за ее пределы. Неизбежность этого выхода автоматически обуславливается существом самой его деятельности. Опредмечивая свою конечную сущность, он тем самым реализует сущностную устремленность к бесконечному. Эта устремленность (его активность – А.А.) есть природная определенность человеческого существования [6, 126], «порыв к иному бытию, иному миру, есть дерзновение на запредельную тайну» [7, 280]. Поэтому важно видеть различие между творчеством и субъективным произволом. Процесс творчества является отражением диалектики субъекта и объекта. Главную роль в деятельности субъекта творчество начинает играть тогда, когда субъект, на основе изучения истории, объекта, стремится их создать, с помощью мышления «знание о его будущем состоянии».

Разумеется, творчество субъекта в системе общественного производства, с одной стороны, ограничено степенью, характером и уровнем его (производства) развития, а с другой, – осваивая прошлый опыт, распремечивая его, индивид творит новые, более зрелые теории, концепции.

«Деятельность субъекта, – справедливо замечает В.М.Рагозин, – может иметь творческий характер, если она основана на освоении (распремечивании – А.А.) истории материальной и духовной культуры человечества, на знании истории изучаемого объекта, на знании и умелом использовании закона его самодвижения; на умении формально-логически и диалектически мыслить» [8, 385]. И далее, после того, как знание, сложившееся как способ решения научной проблемы, должно быть соотнесено с проблемами... развития способа производства, уточнено с учетом реальных противоречий... развития, подчинено решению данных противоречий. В том – суть и венец творчества» [8, 385].

Значимость творчества в социализации индивида состоит в том, что, основываясь на глубоким знании теории производства, индивид стремится преобразовать его в соответствии с этими знаниями, и, таким образом, как бы переориентирует свою производственную деятельность в лоно практики. Если в сфере производства (материального или духовного) деятельность субъекта оказывается действительно не практической, т.е. основанной на знании объективных законов производства, то в этом случае развитие самого производства будет осуществляться «такими методами и средствами, которые в объективный процесс не привнесут ничего субъективного [8, 386]. Поэтому творчество как важнейшее условие социализации и возможно только на основе знания законов производства или мира в целом. В противном случае, деятельность человека превращается в субъективный произвол.

Через западную социально-философскую литературу красной нитью проходит идея об отсутствии критериев творчества. В основе ее лежит неправомерное отождествление человеческой деятельности с конкретными ее формами реализации.

В этой связи, как нам представляется, основным критерием творчества является то, насколько субъективная деятельность индивида в системе производства, основывающаяся на знании его объективных законов функционирования и развития, способствует или обеспечивает в полном объеме процесс социализации в целом.

Итак, творчество как социально-философская категория отражает конкретно-исторический процесс субъективно-объективной деятельности индивида в направлении как опредмечивания своей деятельности, так и распремечивания чужой.

Творчество как процесс всегда носит активный характер, но эта активность изначально априорна (доопытна).

В истории философии за последние два века сложились три интерпретации творческой активности: первая принадлежит Гегелю, свя-

зававшего ее с опосредствующей деятельностью абсолютного духа, для которого все предметно-развернутое богатство человеческой культуры выступит лишь средством самосознания и самореализации. Вторая – К.Марксу, для которого творческая активность связана с предметно-материальной деятельностью, с практикой и их роли в процессе познания и преобразования мира; третья – принадлежит философам жизни, интуитивизма, которые творческую активность увязывали с непосредственной реализацией мировой воли (А.Шопенгауэр), идеи сверхчеловека (Ф.Ницше) и энтелихи (А.Бергсон).

В литературе последних десятилетий по проблемам творческой активности индивида и ее детерминант отсутствует социально-философский подход. И получилось, что источник творческой активности выносился за скобки и оставался практически невыясненным. Так, М.С.Каган рассматривает активность как «самопроизвольное внутреннее детерминированное порождение материальной или духовной энергии» [9, 43].

Но как появляются эти виды энергии и как они самопроизвольно зарождаются у субъекта, проявляясь в его деятельности – непонятно.

Другой автор, – В.А.Смирнов, – активность определяет как меру социальной деятельности [10, 25]. Но критерия этой меры – в работе нет.

Вопрос о природе творческой активности может быть позитивно решен в двух плоскостях или аспектах. Во-первых, в основании творческой активности индивида лежит диалектика субъективного и объективного, когда, как заметила К.А.Абульханова-Славская, – необходим учет объективных возможностей в системе изменчивости самой действительности, с другой – учет возможностей субъекта как определенного общественного существа [11, 104]. Во-вторых, творческая активность индивида как в сфере производства, так и вне его детерминирована механизмом социализации индивида, опредмечиванием и распредмечиванием сущности индивида в конкретно-исторических условиях.

Как в первом, так и во втором случае творческая активность изначально носит априорный (доопытный) характер. Чем больше индивид осваивает окружающий мир, тем стремительнее он как субъект вынужден выходить за ее и свои собственные пределы. Неизбежность этого выхода обусловлена природой самой человеческой деятельности как целесообразной.

Опредмечивая свою конечную сущность, индивид как бы реализует свои потенции к бесконечному распредмечиванию своей сущности, своей природы через процесс интериоризации и экстериоризации.

Если интериоризация означает постепенный перевод, преобразование внешних действий с объектами во внутренний план субъекта, то экстериоризация означает прямо противоположное.

Вообще, интериоризация воспроизводит в онтогенезе филогенетический процесс социализации индивида.

В системе общественного производства творческая активность индивида реализуется через систему потребностей и интересов, и в конечном счете, через отношения собственности. Если «интересы выступают выражением социальной сущности человека, его социального качества, побуждая или не побуждая индивида к действиям, то потребности переходят в интерес через этап мотивации. Поэтому, в интересе потребность осознается как цель, выступающая установкой субъекта» [12, 176-177].

Итак, творческая активность индивида является показателем социализированности индивида, показателем того, насколько он может реализовать свою сущность. Но реализовать эту сущность в рамках творчества без свободы невозможно. Почему? А потому, что свобода человека обеспечивает ему наибольшую интенсивность в поисковой, творческой активности в эффективной реализации своих способностей. Как среди экономистов, так и среди философов утвердилось точка зрения, что процесс социализации индивида немыслим вне подлинной свободы, в которой «скрыта тайна мира» (Н.Бердяев), а значит и тайна природы социализации.

Критикуя сложившееся в истории философии две статические концепции в понимании свободы как свободы выбора и как свободы воли, Н.А.Бердяев, во-первых, положил в основание всей своей философской теории не бытие, а свободу, а во-вторых, ее (свободу) определяет так: «Свобода есть моя независимость и определяемость моей личности изнутри и свобода есть моя творческая сила, не выбор между поставленным передо мной добром и злом, а мое созидание добра и зла» [13, 61]. И далее, «не свобода есть создание необходимости (Гегель), а необходимость есть создание свободы, известного направления свободы» [13, 57].

Приведенная мной точка зрения говорит о том, что для Н.Бердяева свобода как таковая есть уникальное явление, она изначально, если хотите, априорна. Применительно к материальной системе, она первична и алогична. Кроме того, интересна его позиция в понимании соотношения необходимости и свободы. С одной стороны, он как бы эти понятия разделяет, указывая, что объективированный мир – это мир необходимости, мир, в котором нет свободы. А с другой стороны, Н.Бердяев, прибегая к ана-

логии, указывает, что только определенная необходимость может создать и создает свободу или направление, пути ее возникновения. Вот эта противоречивость говорит о том, что это явление, называемой свободой, действительно носит сложный характер.

Но, так или иначе, у него свобода отражает личностный аспект, имманентно присущий самому индивиду. Вот эта «определяемость индивида изнутри», «независимость», «творческая сила», «мое созидание» – все вместе взятое и называется условиями социализации индивида.

Известно, что в своем «Капитале» К.Маркс раскрывал суть свободы в ее противопоставлении и через диалектическую связь с необходимостью как прямо противоположных явлений.

«Царство свободы начинается в действительности лишь там, где прекращается работа, диктуемая нуждой и внешней целесообразностью, следовательно, по природе вещей оно лежит по ту сторону сферы собственно материального производства. Как первобытный человек, чтобы удовлетворять свои потребности, чтобы сохранять и воспроизводить свою жизнь (т.е. социализировать себя – А.А.), должен бороться с природой, так должен бороться с природой и цивилизованный человек, должен во всех общественных формах и при всех возможных способах производства. С развитием человека расширяется это царство естественной необходимости, потому что расширяются его потребности, но в то же время расширяются и производительные силы, которые служат для их удовлетворения. Свобода в этой области может заключаться лишь в том, что коллективный человек, ассоциированные производители рационально регулируют этот свой обмен веществ с природой, ставят его под свой общий контроль, вместо того, чтобы он господствовал над ними как слепая сила; совершают его с наименьшей затратой сил и при условиях наиболее достойных их человеческой природы и адекватных ей. Но, тем не менее, это все же остается царством необходимости. По ту сторону его начинается развитие человеческих сил, которые являются самоцелью, истинное царство свободы, которое, однако, может расцвести лишь на этом царстве необходимости, как на своем базисе» [14, 386–387]. Какой здесь напрашивается вывод или выводы? С одной стороны, свобода как важнейшее условие социализации индивида, в сфере собственно материального производства, им не является, ибо она, свобода, трансцендентна по отношению к собственно-материальному производству, а с другой стороны, возникновение свободы как условия социализации индивида, обусловлено необходимостью как ее базисом. Чтобы и как бы мы ни говорили о позиции К.Маркса, но в одном случае он был прав абсолютно точно:

абсолютной свободы не может существовать никогда.

В контексте исследуемой проблемы, социализация индивида изначально детерминирована жесткими параметрами, необходимыми, по своей сути, для осваивания и усваивания всего того, что было сделано предшествующими поколениями людей. В этом смысле существует как бы не свободный процесс социализации индивида в системе материального производства, детерминированный внешней природой, потребностями человека и общества, существующим способом производства, предопределяющим процесс распределения. И получается, что творческая деятельность индивида в системе общественного производства, его творческая свобода ограничена рамками свободы. В понимании К.Маркса, только тогда свобода станет важнейшим и «ставшим» фактором цивилизации, когда будут созданы развитые производительные силы и производственные отношения, где развитие и саморазвитие индивида, а значит его социализация – станут самоцелью общества, в основании которой будут лежать подлинные творчество и свобода.

Как заметил С.Франк, существует и другая, более тонкая, но не менее жесткая детерминация космического порядка, т.е. социализация космическая. «Само устройство человеческой жизни ... есть выражение подчиненности человека силами космического порядка» (иррациональным, трансцендентным и т.д. – А.А.). Поэтому всякий умысел изменить эти общие условия, заменить их новыми, есть, по существу, ... попытка преобразования космических основ человеческого бытия» [15, 392]. И, таким образом, как бы существует космический план бытия как необходимое условие несвободной социализации индивида.

При осмыслении космического аспекта социализации индивида как достаточно жестко детерминированного процесса, возникает главный вопрос: эта жесткая детерминация «запрограммирована» для человека навечно и выход на свободный характер социализации индивида невозможен? Как мне представляется, это все же возможно. Реальное освобождение от жесткой космической зависимости «возможно только в порядке внутреннего, духовно-нравственного совершенствования человека, а никак не через какие-либо внезапные, механически действующие перемены внешнего порядка человеческой жизни» [15, 394].

Итак, выход на уровень свободной социализации, в процессе освоения космического бытия, достигим только теми индивидами, которые реализуют свою внутреннюю потребность в индивидуальном духовном развитии.

В противном случае, «при несовершенстве человеческой природы свобода не только не обеспечивает разумной и справедливой жиз-

ни», а, напротив, фактически превращается в свою негативную противоположность – свободу зла и неразумия» [15, 384].

Вывод напрашивается один: совершенствование человека, и, в первую очередь, его духовного развития является необходимой предпосылкой или условием реализации свободы, а значит – свободной социализации индивида.

Все это говорит о том, что свобода как важнейшее условие социализации индивида отражает диалектику объективного и субъективного, в которой определяющим является субъективное.

Свобода, – это всегда, как пишет К.Ясперс, «преодоление того внешнего, которое все-таки подчиняет меня себе. Свобода возникает там, где это другое уже не является мне чуждым, где, напротив, я узнаю себя в другом или где это внешнее необходимое становится моментом моего существования», свобода – это «вместе с тем и преодоление моего собственного произвола»; свобода возникает только с изменением человека, «идея свободы связана с истинной сущностью человека» [16, 24, 28 80]. Истинность социализации индивида, в конечном счете, познается в свободе и через свободу.

Но если социокультурные факторы не могут стать основой для позитивной социализации индивида, если по вине социума или по какой другой причине утрачиваются естественные связи между людьми, то в этой ситуации, – как пишет Э.Фромм, – «возникает сильная тенденция избавиться от такой свободы», и человек, в конечном счете, убегает от нее [17, 40].

Категория «свободы» как социально-философская категория отражает философский, диалектико-методологический способ взаимодействия субъекта и объекта через призму мировоззренческого отношения «человека к миру».

Важное место в современных социально-философских исследованиях занимает проблема субъекта свободы. Причем, основной тенденцией процесса социализации индивида в рамках свободы является противоречие между индивидуализацией и коммуникацией. Если в философии XVIII-XIX акцентировалось внимание на деперсонифицированных субъектах свободы социализации (класс, народ), то в современных философских исследованиях представления о субъекте свободы явно персонифицированы и индивидуально-актуализированы. Вообще, говоря, имеет место смещение акцента с объекта свободы на субъект свободы, а значит и социализации. Субъективный аспект свободы как важнейшее условие социализации ныне играет ведущую, доминирующую роль.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М., 1993.
2. Иванов В.П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – Киев: 1977.
3. Коршунов А.М. Отражение и творчество. – М., 1975.
4. Виблер В.С. Мышление и творчество. Введение в логику мысленного диалога. – М., 1975.

Кроме того, дихотомия («свобода-необходимость») «весьма специфическим образом отражает мировоззренческие принципы философии. И хотя отношение «человек-мир» реализуется через субъективную деятельность индивида, тем не менее от развитости отношения «свобода-необходимость» зависит суть самого отношения «человек-мир».

Свободная творческая деятельность индивида сегодня рассматривается как направленность действий человека (индивида) за пределы своего бытия, на нечто трансцендентное, сверхчувственное, составляющее приоритет философского знания.

Если «необходимость» является доминирующей в дихотомии «необходимость-свобода», то и в отношении «человек-мир» ведущим является мир по отношению к человеку.

В случае же, если свобода доминирует в дихотомии «необходимость-свобода», то и в отношении «человек-мир» ведущим является человек, причем на первый план выступает внутренний мир человека, его сознание и самосознание.

Итак, в рамках собственно-материального производства свобода как условие социализации индивида носит жестко ограниченный характер и основной дихотомией является «необходимость-свобода». В рамках же общественного производства в широком смысле слова на смену дихотомии «необходимость-свобода» приходит дихотомия «свобода-необходимость», практическим и теоретическим результатом которой является выход свободного субъекта общественного производства за его пределы. Этот «выход» или точнее возможности подобного «выхода» основывается на эмпирическом, рациональном и сверхчувственном, трансцендентном осмыслении человеком мира. Только в этом случае достигается действительная социализация индивида в сфере общественного производства, т.е. свободное существование человека начинается там, где действительно прекращается деятельность, диктуемая внешней необходимостью, где творческое развитие индивида становится сугубо целью и самоцелью всей системы социализированного производства социализированного общества. В нем потребность в активной творческой деятельности индивида становится решающим фактором свободы общества и индивида, их духовного и гуманистического роста. В этом процессе огромная роль принадлежит воспитанию и образованию как формам социализации индивида.

5. Давыдова Г.А. Творчество и диалектика. – М., 1976.
6. Художественная деятельность. Проблема субъекта и детерминации. – Киев: 1980.
7. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989.
8. Рагозин В.М. Логика научного миропонимания. К.Маркса и Ф.Энгельса. – Р. – на – Д., 1992.
9. Каган М.С. Проблема субъектно-объектных отношений в марксистско-ленинской философии. // Философские науки. – 1980. – №4.
10. Смирнов В.А. Социальная активность советских рабочих. – М., 1979.
11. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни. – М., 1977.
12. Яшук Т.И. Диалектика объективного и субъективного в общественном развитии. – Киев, 1989.
13. Бердяев Н.А. Самопознание. – М., 1991.
14. Маркс К. Капитал. Т.3. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т.25, ч. II.
15. Франк С. Ересь утопизма. ((Квинтэссенция: Философский альманах. – М., 1992.
16. Ясперс К. Истоки истории и ее цель. – М., 1991.
17. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.

М. І. РОМАНЕНКО

ПОСТКЛАСИЧНА ОСВІТНЯ ПАРАДИГМА: ВИТОКИ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Романенко Михайло Ілліч – ректор Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат філософських наук

Посткласичну освітню парадигму, що характеризує розвиток освіти протягом всього XX століття, важко охарактеризувати з точки зору змісту освіти, оскільки саме в XX столітті в цій сфері відбулися дуже радикальні зміни. Початок XX ст. відрізняється від кінця XX ст. за характеристиками освітніх систем значно більше, ніж кінець XIX ст. від початку XVIII ст. Тому узагальнена характеристика посткласичної освітньої парадигми має спиратися не стільки на аналіз конкретних форм і методів освітнього процесу, скільки на глобальні тенденції розвитку системи освіти.

В цьому відношенні посткласична освітня парадигма в найбільш загальному вигляді може бути охарактеризована як погранична. Вона за багатьма напрямками завершує ту глобальну духовно-освітню революцію, що розпочалася з епохи Відродження, і знаменує практичне виконання більшості освітніх завдань, що ставилися в ту епоху. З іншого боку, в рамках посткласичної освітньої парадигми формується новий проблемний порядок денний для глобальних освітніх змін і відповідно – нової глобальної духовно-освітньої парадигмальної революції XXI ст.

Найбільш значущою характеристикою філософсько-методологічної складової посткласичної освітньої парадигми слід вважати своєрідне «зрощування» філософських та педагогічних систем. В основі цього процесу лежать кілька глобальних тенденцій розвитку освітніх систем. По-перше, суттєве розширення ролі і значущості освіти в індустріальному (потім – інформаційному) суспільстві, зокрема як чинника соціалізації та світоглядної орієнтації особистості. Розширення світоглядних функцій освіти зробило

необхідним включення тих чи інших філософських принципів безпосередньо до педагогічної теорії та практики. По-друге, вихід на практичний рівень вирішення основних освітніх проблем вже не на рівні елітарної, а на рівні масової школи привів до появи величезної кількості різноманітних шкіл та напрямків у педагогічній теорії та практиці. По-третє, бурхливий соціальний та науково-технічний розвиток суспільства в XX ст. поставив нові освітні проблеми, які неможливо було вирішити традиційними методами. Експериментальний пошук у сфері освіти часто примушував до виходу за рамки класичної освітньої парадигми.

Ще одна характерна методологічна особливість посткласичної освітньої парадигми – це практична відсутність загальноконцептуальних обмежень для освітньої теорії та практики. Якщо раніше при всіх відмінностях педагогічні школи все ж концентрувалися навколо кількох основних філософсько-освітніх концепцій, то в XX ст. розмаїття і концепцій, і шкіл навіть не піддається строгій науковій класифікації. Причиною цього стало величезне прискорення соціального розвитку і ускладнення суспільства.

Реально цей безмежний плюралізм далеко не завжди був на користь людству. Одним з його продуктів були мізантропічні філософсько-освітні системи нацизму, апартеїду, комуністичного тоталітаризму. Проте в цілому плюралізм у освітній сфері відображав позитивний розвиток суспільства і прискорення розвитку самих освітніх систем на основі їх диференціації, виокремлення, синтезу тощо. В цьому відношенні посткласична освітня парадигма є основою чергової парадигмальної революції в

сфері освіти, яка ще більше розширить можливості технологічного урізноманітнення освітніх систем.

Таким чином, у рамках посткласичної освітньої парадигми вперше в історії людства в освітній сфері на перший план виходять не просто відособлені філософські та педагогічні теорії, пов'язані лише концептуально, а комплексні філософсько-освітні концепції, в переважній більшості випадків замкнуті на конкретну педагогічну практику. Глобальна освітня тенденція XX століття, що переходить і в XXI ст. – це формування взаємозв'язку філософсько-освітньої методології, педагогічної теорії та освітньої практики.

Незважаючи на величезне різноманіття філософсько-освітніх концепцій та педагогічної практики XX ст., вони групуються навколо вирішення кількох фундаментальних освітніх проблем. Виділення цієї проблематики і на її основі – основних напрямків освітньої теорії та практики знову ж таки здійснювалося на фундаменті кристалізації світоглядно-методологічних позицій як найвищого узагальнення ідей класичної педагогіки і всього освітнього досвіду людства. Тому в даному випадку мова йде про синтетичне філософсько-освітнє знання, що включає в себе як педагогічну теорію, так і філософські принципи.

Один з основних аспектів посткласичної освітньої парадигми пов'язаний з вирішенням проблеми взаємозв'язку інтересів суспільства та особистості в освітньому процесі. В цілому, на парадигмальному рівні, саме в посткласичних освітніх системах вдалося безпосередньо наблизитися до синтезу соціо- та біоцентричних підходів у педагогіці, подолавши їх багатовікове відчуження. Безперечно, основою цього стало формування сучасного ліберально-демократичного суспільства, де соціальні інститути максимально наближені до потреб особистості, а загальноприйняті норми сприяють її самоактуалізації.

Гуманоцентризм став основою широкомасштабних педагогічних експериментів. Практично весь новаторський рух в освітній сфері в рамках посткласичної освітньої парадигми проходив під гаслами розвертання школи до особистості дитини, врахування її нахилів, індивідуальних особливостей, бережного ставлення до особистості учня, подолання педагогічного авторитаризму. Ціла плеяда видатних педагогів-реформаторів XX століття: Л.Лейт, В.Гінс, П.Кергмер, Е.Кей, А.Фер'єр, М.Бубер, Р.Штейнер, М.Монтессорі і багато інших – присвятили своє життя розробці теорії вільного і всебічного розвитку дитини і реалізації її в конкретних освітніх проектах. Значною мірою завдяки їх зусиллям гуманістична педагогіка, особливо в другій половині XX ст., із сфери елітарного експерименту перейшла в масову школу.

Ці ж соціальні потреби зрештою привели і до синтезу біо- та соціоцентричних освітніх теорій. Представники жодної з цих течій не відмовлялися від своїх принципів, проте в XX ст. нарешті були створені передумови для збігу інтересів особистості та суспільства. Цивілізація розвиненої соціальної демократії і високих технологій в якості основного національного пріоритету висунула всебічний розвиток своїх громадян. Розкриття потенціалу особистості перестало бути справою лише купки ентузіастів-практиків, а перетворилося в одну з найважливіших складових державної політики. Це й сприяло синтезу гуманоцентричних та соціоцентричних ідей.

Іншою глобальною проблемою, вирішення якої значною мірою визначає зміст посткласичної освітньої парадигми, є проблема співвідношення раціонального та емоціонального в освітньому процесі. Головна тенденція тут – поступове подолання просвітницького раціоналізму за рахунок гармонізації навчання та виховання, зближення раціоналістичних та сенсуалістичних напрямів у педагогіці. Проте суттєві відмінності як у конкретній педагогічній практиці, так і в теорії продовжують залишатися. У XX ст. педагогіка поповнилася оригінальними концепціями як раціоналістичного, так і сенсуалістичного напрямку.

У традиційних освітніх системах головною рисою є паритетність ролі учня та вчителя в освітньому процесі, проте за останнім все ж визнається головна організаційна та управлінська роль. Багато педагогів, особливо реформаторів, поставили останню думку в основу своїх концепцій, які умовно можна об'єднати назвою «вільне навчання та виховання». Слід сказати, що у цієї течії були досить глибокі філософські основи у вигляді багатьох гуманістичних теорій XX ст. Наприклад, один з фундаторів екзистенціалізму та екзистенціальної педагогіки Ж.-П.Сартр в основу ідеалу духовної, вільно мислячої людини поклав принцип вільного, свідомого вибору особистості. В рамках такої концепції фактори зовнішнього педагогічного впливу цілком закономірно отримали другорядну роль, а на перше місце висунулася активність самої особистості, процес самовиховання.

В рамках посткласичної освітньої парадигми широке використання отримали спеціальні експериментальні проекти, особливо популярні якраз серед прихильників «вільного» навчання. В рамках Дельтон-плану Е.Паркхеста навчальні програми були розбиті на підряди, процес виконання яких був особистою справою учнів і спеціально не регламентувався. План П.Петерсена замість класних колективів використовував невеликі групи учнів, широко залучаючи до навчання їх батьків. Вінетка-план К.Уошборна ґрунтувався на використанні персональних програм з самонавчальними підручниками по кож-

ному розділу, при цьому навчалися учні самостійно, а вчитель лише виконував контролюючі функції. У школі Е.Коллінгса апробувався «метод проектів» У.Кілпатріка – учні самі проектували своє навчання, виходячи з того, що вважали за потрібне, а вчитель лише надавав їм своєрідну експертну допомогу.

Хоча ідеї «вільного навчання» в чистому вигляді досить рідко впроваджувалися в масовій школі, вони багато в чому визначили одну з головних рис посткласичної освітньої парадигми – орієнтацію на самонавчання, а не на пасивне отримання інформації на рівні не лише елітарної, а й масової школи. В кінці ХХ ст. ідея самонавчання отримала соціальний запит та технологічне обґрунтування в рамках так званого «інформаційного суспільства». «Інформаційний вибух», при якому інформація в провідних галузях науки повністю оновлюється кожні 3-4 роки, вимагає навчання людини впродовж усього життя.

Інформаційні технології дали й матеріальне забезпечення освітнім концепціям самонавчання – персональні комп'ютери, систему Інтернет, комп'ютерні навчальні програми, у тому числі й ігрового характеру. З поширенням комп'ютерних технологій великою популярністю почали користуватися ідеї програмного навчання, піонером системного застосування якої став американський дослідник Б.Скіннер. Персональні комп'ютери дозволили подолати ті труднощі індивідуального навчання, які заважали його розвитку в часи «гуттенбергівської ери». Після успішних експериментів американського педагога Г.Кроудера персональні навчальні програми отримали широкий доступ до масової загальноосвітньої школи.

Інформаційні технології поставили останній штрих у взаємовідносини вчителя і учня в рамках посткласичної освітньої парадигми, чітко окресливши тенденцію їх розвитку і на наступних етапах еволюції системи освіти. В умовах практично необмеженого доступу учня до інформації через персональний комп'ютер і глобальну інформаційну систему вчитель втрачає статус єдиного чи навіть основного джерела навчальної інформації і перетворюється майже виключно в організатора освітнього процесу. Активність, самостійність, самоактуалізація учня в процесі навчання стає пріоритетною ціллю і умовою успішної освіти і в цілому вільне навчання дійсно переміщується з периферії освітнього експерименту в центр сутнісних характеристик посткласичної освітньої парадигми.

Далеко не так однозначно в її рамках вирішена ще одна сутнісна проблема – співвідношення в освіті традиційних та модерністських підходів, цінностей та «позитивних» знань. Навіть в умовах наростання раціоналізму в суспільстві традиційні цінності гуманітарного характеру продовжували займати домінуючі позиції, виз-

начаючи в цілому гуманітарно-ціннісний характер класичної освітньої парадигми. Філософські та педагогічні напрями, що утверджували пріоритетність «позитивного» знання перед вихованням гуманітарної культури, знаходилися на периферії освітніх систем. Зовсім по-іншому склалася ситуація в ХХ ст. Бурхливий розвиток науки і техніки, масове розповсюдження математичних методів у сфері гуманітарних наук, швидкі як ціннісні, так і загальноструктурні зміни в суспільстві привели до становлення і широкого розповсюдження сциєнтистсько-позитивістських підходів у сфері філософії освіти та педагогіки. Дуже багато визначних педагогів, навіть тих, що віддавали пріоритет особистісно-гуманітарному розвитку людини, намагалися вибудувати навчально-виховний процес не на основі «абстрактних» цінностей, а виходячи з точно встановлених та верифікованих фактів – соціальних, психологічних, фізіологічних. В рамках «біхевіористських» підходів педагоги-експериментатори намагалися спрограмувати навчально-виховний процес і надати формуванню особистості науково обґрунтованого характеру.

Розповсюдження наукових методів у сфері освіти впродовж ХХ ст. мало велике позитивне значення, оскільки дозволило не лише науково обґрунтувати ті чи інші педагогічні концепції, а й технологізувати операціональний, практичний рівень педагогіки. Посткласична освітня парадигма – це перша в історії не просто наукова, а технологічна парадигма. Проте була і зворотна сторона цієї тенденції – спроба перетворити освіту в суто технологічний, математично виверений процес. Такий підхід до освіти ігнорував, по-перше, загальну теорію, а по-друге – значення ціннісних орієнтацій людини. Вже в 70-ті роки ХХ ст. позитивізм в педагогіці втратив передові позиції і в рамках т.з. «постбіхевіоральної революції» дійсно намітився синтез науково-математичних, поведінкових та загально-теоретичних і ціннісно орієнтованих підходів. Посткласична освітня парадигма не стала позитивістською, її скоріше можна назвати нетрадиціоналістською – в тому розумінні, що традиційна ціннісна орієнтація освіти відродилася на основі науково обґрунтованих педагогічних технологій.

В подібному ж напрямі розвивалося і протистояння прихильників прагматичного та загальнокультурного навчання. Прагматична педагогіка отримала величезне розповсюдження, оскільки дійсно допомагала подолати негативні риси класичної освіти, адаптувати її як до потреб розвитку дитини, так і до потреб суспільства. Посткласична освітня парадигма може бути охарактеризована як прагматична в істинному розумінні цього слова завдяки зближенню цих потреб. В кінці ХХ ст. прагматична освіта вже була немислима без загально-культурного розвитку людини, у зв'язку з чим навіть

найбільш утилітарно та технократично орієнтовані педагогічні школи взяли курс на розширення гуманітарного компоненту освіти.

Проведений аналіз педагогіко-концептуального змісту неокласичної освітньої парадигми є цілком достатнім для підтвердження її характеристики як пограничної, як такої, яка в основному завершила розвиток і синтез тих ідей, що були висунуті в епоху Відродження. Це ж стосується і функціонального імперативу посткласичної освітньої парадигми. В її рамках досягли реалізації ті функції освіти, які лише частково розвинулися на різних етапах Нової історії.

В першу чергу мова йде про розповсюдження системи організованого навчання та виховання на все суспільство. В рамках посткласичної освітньої парадигми досягнуто практично повної грамотності населення. Організована система освіти дійсно стала основним фактором соціалізації в суспільстві і фактично отримала монополію на підготовку професійних кадрів.

Науково обґрунтовані освітні та виховні технології дали можливість цілеспрямовано впливати на стан суспільства. В ХХ ст. система освіти, зокрема, стала і основним елементом маніпулятивного впливу на свідомість та поведінку людей. До кінця століття цей негативний аспект використання освіти дещо послабився і функціональна освіта поступово почала трансформуватися в спосіб моделювання соціокультурного середовища виходячи з загальносоціальних інтересів розвитку.

Проте найбільших функціональних змін освіти зазнала в зв'язку з бурхливим розвитком науки. Сама наука, вирішивши на основі розвитку освіти та технологічних потреб виробництва, в рамках науково-технічної та інформаційної революції перетворилася на основний ресурс економічного розвитку. Цей же статус поширився і на освіту, оскільки саме остання забезпечує науковий потенціал суспільства кінця ХХ ст.

Функціональні зміни в освітніх системах ХХ ст. дозволили вирішити проблему соціальної диференціації освіти. В рамках посткласичної освітньої парадигми вирішення цієї проблеми здійснювалося кількома напрямками. По-перше, створенням єдиної державно-громадської системи загальної середньої освіти, що не визнавала соціальних відмінностей учнів. Представники усіх соціальних груп отримали більш-менш рівні можливості для освіти. Цьому величезною мірою сприяла демократизація суспільства, повна ліквідація станової нерівності, утвердження пріоритетності громадянських прав людини. По-друге, постійним і швидким підняттям обов'язкових стандартів освіти. Упродовж ХХ ст. в цій сфері був здійснений величезний крок вперед – від обов'язкової початкової школи до обов'язкової 12-13 річної школи. По-третє, створенням практикою необмежених можливостей

для самоосвіти. Інформаційний вибух другої половини ХХ ст., створення комп'ютерних мереж, системи Internet, персональних освітніх програм, центрів комп'ютерної освіти тощо, дає можливість будь-якій людині без особливих проблем отримати пристойну освіту.

Натомість на перше місце виходять інші проблеми, які визначають різний освітній рівень людей. Все більшою стає проблема мотивації до отримання освіти, оскільки в умовах високих життєвих стандартів навіть за рахунок соціального забезпечення та низькокваліфікованої роботи значна частина населення не вважає необхідним отримувати хорошу освіту. Парадокс, але найрозвиненіші держави на рубежі III тисячоліття вимушені орієнтуватися на поновлення власних інтелектуальних ресурсів за рахунок спеціалістів середньо розвинених країн – тільки тому, що в останніх мотивація до вирішення матеріальних проблем за рахунок хорошої освіти значно вища.

Ще одна проблема, яка поки що маячить на горизонті – це інтелектуальна нерівність. Гонитва за суперновими технологіями породжує абсолютно нове явище в освіті – складається організована система відбору найобдарованіших дітей і створення для них соціальних освітніх центрів з унікальними навчальними можливостями. Отже зараз можна прогнозувати, що саме розвиток цієї освітньої сфери визначив основну проблему освіти в сфері її диференціації – проблему розриву між рівнем інтелектуальної еліти та решти суспільства. Наслідки цієї диференціації спрогнозувати важко.

Чи не найбільш рельєфно відмінність посткласичної освітньої парадигми від попередньої видно на тому її компоненті, який відноситься до системи освіти та її суб'єктів. Впродовж ХХ ст. саме в цій сфері відбулися зміни, що перевищують масштаби розвитку кількох попередніх тисячоліть. Організаційно-структурні реформи безперервно змінювали одна одну, вибудовуючи все більш досконалу систему освітніх закладів, принципів освіти, способів управління нею тощо. В результаті на кінець ХХ ст. сформувалася універсальна за характером задоволення освітніх потреб суспільства та диверсифікована система освіти. Вона поєднує загально-суспільні та приватні, світські та церковні, традиційні та експериментальні, загальноосвітні та спеціалізовані, автономні та інтегровані в освітні комплекси.

В рамках посткласичної парадигми свого реального втілення досягли ті принципи та пріоритети освіти, які до цього вимальовувалися лише як оптимальна теоретична конструкція: максимальна демократизація освіти на засадах доступності всіх людей, автономії освітніх закладів, наступності різних ступенів освіти, гуманоцентричної орієнтації навчально-виховного процесу; співробітництво освітніх структур різних

організаційних основ; терпимість ідеологічна, культурна, релігійна в освітньому процесі; полікультурність та плюралізм освіти; гуманізація освітнього процесу з упором на моральні цінності, всебічний розвиток людини, формування загальнопланетарної та екологічної свідомості, синтез потреб єдиних стандартів освіти та широкої диференціації освіти. Принципове значення має те, що вперше за всю історію людства в основі функціонування освітньої системи

лежать недержавні чи корпоративні інтереси, а система загальнолюдських цінностей.

В цілому посткласична освітня парадигма є рубежем між двома епохами в розвитку освіти. Вона завершує реалізацію ідеалів епохи Відродження і в той же час ставить комплекс нових проблем, вирішення яких буде знаменувати собою становлення нової освітньої парадигми, яка буде визначати освітні характеристики суспільства ХХІ ст.

Д. А. ЛОГАЧЕВ

ЭВОЛЮЦИЯ КОНФУЦИАНСКОЙ ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ В КИТАЕ

Логачев Дмитрий Александрович — аспирант кафедры философии Запорожского национального технического университета Украины

Учиться и своевременно претворять в жизнь, разве не в этом радость?

Конфуций

Взаимоотношения философских учений и образования в Китае носили весьма сложный и порой противоречивый характер. Взгляды философов на образование колебались от полного неприятия (Лао цзы, Шан ян), до превознесения его роли в обществе (Конфуций). Были созданы сотни философских школ, которые выдвигали различные педагогические теории.

Среди множества можно выделить основные течения, влияние которых на китайскую систему образования было решающим. Это конфуцианство, даосизм, легизм и моизм. Все они внесли свой вклад в китайскую педагогическую мысль, но решающее значение принадлежит учению Конфуция. История отвела конфуцианству особую роль. Именно оно стало основой дальневосточной цивилизации, включающей в себя, помимо Китая, также Корею и Японию. Официальное конфуцианство значительно отличалось от первоисточника. В нем нашли отражение идеи легистов и моистов о государственной машине, об утилитарности образования и воспитания, строго направленных на благо империи. Вкупе с даосизмом — народной религией Китая, они способствовали развитию рационализма. Отрицание религиозного поклонения божеству является важной стороной развития духа рационализма китайской нации. Этот рационализм проявляется во взаимоотношениях индивидуума и социальной общности, в идее принесения пользы обществу, наиболее ярко выраженной в конфуцианстве и даосизме.

Конфуцианство, даосизм, легизм и моизм вместе заложили тот фундамент, на котором и

сегодня стоит образование Китая и стран дальневосточного региона. Конфуцианство дало почитание образования и этику, легизм и моизм утилитарность знания, его применимость на практике, даосизм — духовное совершенствование личности. Все это способствовало тому, что сегодня Китай и другие дальневосточные страны добились больших успехов в экономике и социальном развитии, выйдя на лидирующие позиции в мире. Они смогли эффективно применить концепции китайских философов в экономике и политике благодаря тем философским учениям, что лежат в основе их систем образования. Ведь не даром Япония, Южная Корея и Тайвань именуют себя сторонниками «конфуцианского капитализма», а настольной книгой студентов экономических факультетов японских вузов является книга Сибурасавы Эйидзи «Лунь юй и бухгалтерский учет», ставшая учебником этики современного японского бизнеса.

Говоря об особенностях национального характера жителей региона, в первую очередь можно назвать доброту, культ знаний и чувство справедливости. Не только государство, но и само общество требовало от своих членов руководствоваться в своем поведении именно этими критериями ценности личности. Особую роль в этом ряду играло образование. Именно оно, по мысли Конфуция, должно было развивать эти качества и способствовать созданию совершенного человека. Кроме того, одним из основных конфуцианских тезисов было то, что государством должны управлять только образованные люди. Конфуций считал стремление к учению одной из важнейших добродетелей человека. Он так говорил о себе: «многие могут сравниться со мной своей добродетелью, но никто не сравниться со мной в любви к учению».

Под образованием, как общественным явлением, Конфуций понимал единство двух процессов воспитания и обучения. При этом воспитательная сторона у него превалировала, так как основная цель образования – это духовный рост личности, ее совершенствование в стремлении достичь идеала благородного человека – «цзюнь цзы», носителя высших моральных качеств. Среди нравственных характеристик цзюнь цзы, прежде всего, называются следующие три: уважение воли неба (судьбы); уважение правителя; уважение мудрых людей. Цзюнь цзы должен до конца постичь основные принципы конфуцианской нравственности [5, 165].

Наряду с моральным совершенством благородный человек обладал еще и культурой. Не просто набором знаний, но и нравственностью. Критерием благородного человека являются «ли» – правила благопристойности, помогающие ему избегать крайностей: «почтительность без ли превращается в суетливость, тщательность в робость, смелость в смутьянство...» (Конфуций). Отсюда огромное значение, которое Конфуций придавал любви к знанию. «Любовь к человечности без любви к обучению вырождается в тупость, любовь к мудрости без стремления учиться вырождается в то, что человек разбрасывается...».

Основными жизненными ориентирами благородного человека являются принципы – «жэнь», «вэнь», «хэ» и «дэ»:

- жэнь – человеколюбие, гуманность;
- вэнь – духовная культура, то, что приобретает человек в процессе обучения, духовная культура общества;
- хэ – свободное волеизъявление;
- дэ – благодать, достигнутое учебой и самосовершенствованием внутреннее состояние этически безупречной личности, возникшее в процессе строгого самоконтроля [5.209].

По мнению Конфуция, высшим эталоном благородного человека может стать настоящий ученый-интеллектуал – «жу», который в своей деятельности не должен руководствоваться соображениями сиюминутной политики. В беседе с одним царедворцем Конфуций назвал следующие качества присущие, по его мнению, настоящему ученому: независимость, целеустремленность, почтительность к старшим, неизменность своим принципам и перед лицом смерти и т.д. [4, 274]. Устанавливая для ученого статус независимого высоконравственного советника-профессионала высшей пробы, Конфуций связывал с ним надежды на претворение в жизнь и передачу потомкам, с помощью личного примера, всего самого ценного в своем учении.

Во времена Конфуция, как впрочем, и после, китайское общество имело строгую социальную структуру. Поэтому простолудины имели мало шансов получить образование, а так-

же участвовать в управлении страной. Провозгласив культ знаний, Конфуций теоретически никому не закрывал путь к самосовершенствованию и овладению знаниями. Он считал, что каждый человек от рождения обладает одинаковыми способностями к знанию, а остальное зависит от усилий и характера личности. «В пределах образования не может быть различия в происхождении».

Конфуцианство сыграло огромную роль в обеспечении устойчивости китайской империи. Речь идет о конфуцианском тезисе, согласно которому, те, кто принимает участие в управлении, должны быть образованными людьми. Провозглашение конфуцианства государственной идеологией, в правлении императора У ди (140–87 г.г. до н. э.), сопровождалось, как сообщают источники, широким развитием образования и разработкой системы экзаменов, которые должны были выдержать те, кто претендовал на занятие сколько-нибудь значительной чиновничьей должности. Конечно, у отпрысков благородных семей было больше возможностей подготовиться к такому экзамену. Но, тем не менее, со 2 в. до н. э. китайское чиновничество вербовалось на основе не столько происхождения, сколько определенных способностей. Это обеспечивало высокий, для древности и средневековья, уровень правящей элиты.

Закреплена государственная система образования и экзаменов, была при династии Тан (618–907 гг.). Она была существенно развита и уточнена. Расширился доступ к экзаменам для незнатных людей [6, 132]. Одним из важнейших изменений была передача права проведения государственных экзаменов от военного министерства и министерства чинов, министерству обрядов. Это объяснялось тем, что министерство обрядов было вотчиной конфуцианцев, и они не преминули воспользоваться случаем для укрепления своих позиций в чиновничьей среде. Последствия этого были очень серьезными. Если до этого конфуцианское образование будущих чиновников и сами экзамены были в основном связаны с министерством Чинов и рассматривались как вопрос о подготовке чиновников, то теперь речь шла о институционализации конфуцианской доктрины в министерстве Обрядов. И хотя в танской экзаменационной системе кроме конфуцианских классических сочинений были и полезные будущим чиновникам предметы: законы (мин-фа), каллиграфия (мин-шу) и математика (шинь суань), к концу правления династии Тан больше всего ценились кандидаты, имевшие познания в области конфуцианских классических сочинений, поэзии, истории и политике.

Две линии в развитии экзаменационной системе, наметившиеся при династии Тан, получили ясно выраженный характер в эпоху Сун (960–1279 гг.). Во-первых, все более интенсив-

но шла формализация образования будущих чиновников, от них уже не требовалось знания законов, политики и т.п., а экзаменовали только по древним классическим сочинениям и поэзии. Конфуцианское учение все более становилось единственным содержанием обучения и критерием образованности всех государственных чиновников. Было окончательно определено число древних конфуцианских книг, считавшихся классическими, которое в последующие века уже не менялось и расценивалось как каноны.

Вторая линия, получившая развитие при династии Сун – расширение круга экзаменуемых. К экзаменам допускался любой человек. Хотя этот «любой» должен был иметь среднего и свободное время для многолетнего постижения конфуцианской учености, т.е. быть достаточно богатым. Тем не менее, круг претендентов на чиновничьи посты резко расширился [6, 138].

В период правления династии Сун зарождается, а в последующие века продолжает бурно развиваться, среди широких слоев населения, пропаганда морально-теоретических норм конфуцианства. Появляется новый тип – «Энциклопедии для ежедневного пользования» (жи юэ лэ кю) и «Моральные энциклопедии» (шан шу), представляющие собой очень популярное изложение основ конфуцианского учения. Развитие их продолжалось при династии Юань и достигло высшего расцвета в эпоху Мин.

Основатель династии Мин – выходец из крестьянской среды Чжу Юаньчжан. Он был воспитан конфуцианскими наставниками и по воцелении на престол, решил сделать ставку в управлении страной на конфуцианство. По мысли Чжу Юаньчжана, добиться стабильности и благополучия Поднебесной можно было путем «воспитания народа», упрочения моральных устоев общества. Главное место в этой политике занимало конфуцианство. Одним из важнейших путей распространения его в широких слоях населения стала система школ и государственных экзаменов. По всей стране были созданы уездные, окружные и областные центры образования. Лучшие из учеников этих школ отбирались в Гоцзыцзянь – столичную школу. Выпускники Гоцзыцзянь были первыми кандидатами на сдачу государственных экзаменов. Увеличение доступа к чинам самых широких слоев населения привело к дальнейшему упрочению системы образования. Деятельность первого императора династии Мин сыграла значительную роль в истории страны. Многим его установлениям, в том числе и «воспитательным» была суждена долгая жизнь. Одна из причин, обусловивших долговечность его начинаний, заключается в упрощении смысла конфуцианских идей, превращенных в заповеди, что сделало их понятными для самых отсталых слоев населения [7, 34].

Разработка системы экзаменов, предназначенных для вербовки в ряды чиновничества способных людей, имела важнейшие последствия для судьбы китайской государственности и культуры. Она способствовала культурному объединению и сплочению страны, ибо все кто стремился принять участие в управлении, обязаны были пройти один и тот же курс обучения. Поскольку для способных людей эта система открывала путь к продвижению, они делались ревностными поборниками существующего порядка. В этом состояло глубокое отличие ситуации сложившейся в Китае, где, среди образованных слоев, социальный протест, направленный против основ существующего строя, был явлением – совершенно исключительным. От ситуации в Европе, где важным моментом, толкавшим лучшие умы на критику существующего строя, было сохранение, вплоть до 18-19 веков, аристократических привилегий, которые закрывали доступ к образованию широких слоев населения. Мало того, система выдвижения способных людей в Китае способствовала обеспечению поддержки существующего строя даже известной частью низов, считавших этот строй в основном справедливым и относивших его несовершенство на счет злоупотреблений отдельных чиновников.

Путь, пройденный конфуцианством в Китае, был труден и тернист. На нем встречались взлеты и падения: конфуцианство запрещалось и подвергалось гонениям (при императоре Цинь Шихуан ди) и становилась официальной идеологией (при императоре У ди), прежде чем занять устойчивое положение, став основой поведенческих норм китайского народа.

Процесс становления конфуцианского образования был неразрывно связан с развитием государства и, прежде всего императорской системы. «Социальным творцом» официального конфуцианства являлась бюрократия, она отбирала из учения Конфуция лишь те концепции и институты, которые должны были обеспечить стабильное функционирование системы императорского управления. Этот процесс не прерывался в новое и новейшее время. И естественно, что, радея о нуждах государства, бюрократия, прежде всего, беспокоилась о собственном благополучии. Бюрократы, сохранив чисто внешнюю гуманистическую направленность, необходимую для воздействия на общество, полностью приспособили конфуцианство для своих нужд, став его официальными интерпретаторами. Чиновничество присвоило себе статус цзюнь-цзы – «благородного мужа», преувеличив права и всячески уменьшив все, что было связано с нравственным содержанием этого образа и его обязанностями перед всем народом.

Естественно, пострадала и система образования. Учение Конфуция все больше выхола-

щивалось, превращалось в неизменные каноны, интеллектуальное развитие все больше подменялось автоматическим заучиванием официально установленных текстов. Ибо только такие знания, могли обеспечить сдачу государственных экзаменов и последующий карьерный рост. Но, тем не менее, в этом были и положительные стороны. Народ, хоть и в сокращенной форме, знакомился с учением Конфуция. Огромную роль в этом сыграл трактат «Ли Цзы» (собрание правил). Поскольку зафиксированные там правила являлись эталоном поведенческих норм, его текст, в течение многих веков, вплоть до XX, заучивался наизусть и не только образованной частью населения [3,81].

Окончательно сформировавшись в конце XIV века при династии Мин, система образования, основанная на конфуцианстве, просуществовала почти без изменений до начала XX века.

Китайская цивилизация в своем развитии сделала ставку на древность, на стабильность и порядок, основанные на почитании старших младшими на всех уровнях тогдашнего общества и во всех видах социальных отношений. Именно на защиту стабильности и было направлено конфуцианство. Основные идеи Конфуция призывали соизмерять настоящие поступки людей с идеалами, представленными древними «совершенномудрыми героями». На это же была направлена имперская система образования, основанная на догматизированных конфуцианских теориях.

Однако, сохранение стабильности и порядка империи было оплачено ценой отказа от научного прогресса. Когда в начале XIX века Китай столкнулся с развитыми европейскими державами, со всей очевидностью выявилась отсталость китайской науки.

Один из китайских мыслителей новейшего времени – Янь Фу, исследуя различия между Китаем и Западом, пришел к выводу о том, что оно коренится в сфере идей, в области духовных ценностей. Он отмечал разное направленность западной и китайской цивилизаций: идеалы одной – активность и экспансия, стремление к прогрессу, другой – постоянные заботы о сохранении социальной стабильности, старание любой ценой избежать социальных конфликтов. Последняя из названных стратегий, персонифицированная в символах китайской культуры с «совершенномудрыми правителями», привела в итоге к деградации общества [1,26]. Под натиском западных держав Китайская империя рухнула, и в стране воцарились междоусобицы. Созданная китайская республика, подверглась агрессии со стороны японской империи. После окончания борьбы за независимость Китай был, ввергнут в хаос гражданской войны. И только в середине XX века, после прихода к власти в стране коммунистов

во главе с Мао Цзэдуном, ситуация стабилизировалась.

Все эти годы развитие китайского образования не прекращалось. Были заимствованы многие западные научные достижения. И хотя, постоянные социальные потрясения не позволяли науке и образованию Китая набрать силу, тем не менее, они сохранились.

Хотя система образования в Китае претерпела глубокие изменения, но влияние конфуцианства на нее оставалось. Оно заключалось не в заучивании канонических текстов, на смену им пришли труды классиков марксизма-ленинизма, а в тех морально-этических нормах самосовершенствования личности. Это и не удивительно, ведь за тысячелетие внедрения конфуцианских канонов в сознание китайского народа они вошли в его «плоть и кровь».

Однако, в период «великой пролетарской культурной революции» это привело к компании под лозунгом «Критика Конфуция и Линь Бяо». Несмотря на кажущиеся успехи, «культурная революция» охватила лишь города, слабо затронув сельскую глубинку. Стремление лидеров жесткой административно-командной системы как можно скорее воспитать новую личность, образно именуемую «листом чистой белой бумаги», наталкивалось на глухое сопротивление масс, особенно в крестьянской среде. Воспитание молодежи в духе доносительства на родителей, пренебрежительного отношения к старшим, давало весьма слабые результаты. Организаторы «культурной революции» понимали, что формирование новой личности не возможно без пересмотра национальных стереотипов поведения [5, 243].

Ставка на вовлечение в компанию широких народных масс, сделала необходимой критику педагогических воззрений Конфуция. Подвергалось сомнению и отрицалось его известное суждение: «В обучении не может быть различий по происхождению». Утверждалось, что Конфуций выражал интересы «умирающей рабовладельческой аристократии», не включал рабов в понятие «народ», вследствие чего его нельзя было считать всенародным просветителем.

Смерть Мао Цзэдуна, явилась переломным этапом в отношении к традициям и, прежде всего к конфуцианству. Однако, поскольку критика конфуцианства была тесно связана с борьбой за власть, то переориентация в его толковании и оценке не могли произойти мгновенно. Более того, пришедшая к власти в Китае «банда четырех» (Цзян Цин, Ван Хуньвень, Яо Вэньхуань и Чжан Чунцяо) усилили критику Конфуция. Всячески критиковались такие национальные традиции как культ грамотности и образованности [5, 293].

«Культурная революция» и компания «Критики Линь Бяо» привела страну к широкомасштабному кризису, в том числе и в области об-

разования. Китаю потребовалась передышка, поэтому, «банда четырех» была смещена со всех постов и предана суду, а к власти пришел Дэн Сяопин.

Дэн Сяопин выдвинул новую концепцию развития китайского общества – «сяокан», или «общество малого благоденствия», – термина, позаимствованного из сочинений Конфуция. Одной из характеристик этой стратегии является значительное увеличение затрат на образование.

Однако воплощение принципа «сяокан» было бы не возможно без реинтеграции ценностных ориентиров императорского конфуцианства в современные условия. Но в то же время неизменными остаются такие традиционные раннеконфуцианские ценности как культ знаний и забота о престарелых.

Изучение философских основ китайского образования необходимо для того, чтобы понять ход развития педагогической мысли в Китае. Наряду с современными дидактическими методиками и техническими средствами обучения, философские концепции, более чем двухтысячелетней давности, продолжают использоваться в системе образования Китая. Естественно, они претерпели определенные изменения и подверглись модернизации в со-

ответствии с требованиями времени. Однако, не смотря на все преобразования, идеи древних философов, в особенности Конфуция, сохранили тот стержень, вокруг которого формировались духовные ценности китайской нации.

Для современной философской мысли Украины, несомненный интерес представит изучение влияния философских концепций на жизнь современного китайского общества. А также того воспитательного эффекта, который оказывали такие концепции на китайский народ.

Конечно, бездумное заимствование конфуцианских философских моделей не даст положительного результата. Ведь украинское общество развивалось в другой культурной традиции. Но, рассмотрение того, как в современном обществе применяются традиционные философско-этические концепции, будет весьма полезно. В век засилья западной масс культуры, особенно важно сохранить свою самобытность, историческое самосознание общества. Примером того, как это успешно осуществляется, является Китай, активно использующий в политической, экономической и образовательной деятельности, учения своих великих мыслителей древности и, в первую очередь, Конфуция.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Крушинский А.А. Творчество Янь Фу и проблема перевода. – М.: Наука, 1989.
2. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М.: Наука, 1981.
3. Переломов Л.С. Слово Конфуция. – М.: ТПО «Фабула», 1992.
4. Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. – М.: Наука, 1993.
5. Переломов Л.С. Конфуций: «Лунь юй». – М.: Восточная литература, 1998.
6. Проблема человека в традиционных китайских учениях: сб. ст. АН СССР, Инст. Востоковедения; отв. ред. Григорьева Т.П. – М.: Наука, 1983.
7. Рубин В.А. Идеология и культура древнего Китая: четыре силуэта. – М.: Наука, 1970.

А. Ф. ЗАХАРЧУК

ИРРАЦИОНАЛИЗМ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ

О. ШПЕНГЛЕРА

Захарчук Алексей Феликсович – ассистент кафедры философии Национальной горной академии Украины

Изучение иррациональных моментов в политической концепции Шпенглера, целесообразно будет рассмотреть в контексте его более широкой историософской концепции. Сам Шпенглер характеризуя свой труд, отмечает: «Даже политико-социальный анализ последних десятилетий XIX века оказался неосуществимым без привлечения, в конце концов, всех великих проблем бытия в их полном объеме». [4, 183].

Политико-социальный процесс Шпенглер рассматривает в контексте выдвинутой им те-

ории локальных культур, которых по Шпенглеру в мировой истории их было восемь: – это египетская, вавилонская, китайская, индийская культура, культура античности, арабско-византийская культура, мексиканская (майя), западная (с XIX века) культура. Все культуры, по мнению Шпенглера, «живые существа высшего ранга, которые проходят все этапы эволюции любого живого организма – детство, юность, возмужалость, старость». Культура у Шпенглера – это сложившийся в веках исторический индивидуум, историко-культурная целостность,

которая определяет характер данного общества. Их существование в разные времена на самых отдаленных территориях планеты для Шпенглера свидетельство не единого мирового исторического процесса (напротив! Оно неоспоримо свидетельствует, по Шпенглеру, о бессмысленности самого этого понятия, истории как процесса), а единства проявлений жизни во вселенной во всем ее многообразии. То есть, возникновение и развитие культуры (общества) связывается у Шпенглера не с идеей поступательного развития, прогресса, а с идеей о множестве завершенных, разобренных в пространстве и во времени цивилизаций («культур»), равноценных по предельной полноте осуществленных в них возможностей и достигнутому совершенству выражения, языка форм. [2, 18–19]. Из этого можно сделать вывод, что возникновение и развитие культуры происходит не в силу внешних, объективных факторов, а благодаря некому универсальному принципу, который имманентно присущ жизни как явлению. Возникает вопрос, какова сущность этого универсального принципа, что он из себя представляет?

Жизнь культуры, по мнению Шпенглера, есть история «души» культуры. Каждая культура при этом «обнаруживает глубоко символическую и почти мистическую связь с пространством, в котором и через которое она ищет самоосуществления». [3, 37–38]. То есть процессы внутри культуры, если конкретизировать, социально-политическая жизнь, осуществляется через «почти мистическое» взаимодействие с пространством, которое, надо понимать, есть окружающая действительность. Надо ли понимать эти мысли Шпенглера так, что принципы, на основе которых культуры возникают и живут, не поддаются рациональному осмыслению. Если проследить дальнейший ход мыслей Шпенглера, следует признать, что это так: «Культуры совершенно не детерминируются внешними факторами, их судьба – саморазвертывание души, «идеи», что придает всем ее элементам характер символов, имеющих особый смысл. Эти самообразующие «идеи», отличающие одну культуру от другой, не подлежат познанию, но только чувствованию. [3, 38]. Таким образом, с одной стороны, чтобы понять как возникла, развивалась и что собственно собой представляет та или иная культура, следует ее рассматривать не только и не столько с рациональных позиций, ее необходимо «прочувствовать», воспринять ее субъективно, иррационально. С другой же стороны, изучать ее с не рациональных позиций следует потому, что она по своей природе иррациональна. То есть по логике Шпенглера, чтобы, к примеру, понять почему Римская империя пришла в упадок и прекратила свое существование, следует прочувствовать «душу» римской (античной) куль-

туры, а не заниматься изучением политических, социальных, экономических и др. реалий того времени.

Подтверждением этой иррациональной сущности культуры выступает у Шпенглера понятие символа. Шпенглер выделяет некоторые образы-символы, которые являются как бы первоэлементами разных культур, определяющие смысловое значение всех проявлений культурной жизни. Таковы, например, «дорога», таящая в себе неведомую даль (Египет); статуарность «тела» (античность); щемящее чувство от бесконечного «пространства» (Западная Европа). «Прасимвол спрятанный так же в форме государства не может быть понятийно изложен. Каждый отдельный символ, говоря о себе, обращается к внутреннему ощущению, а не к разуму». [3, 38]. Символ трактуется Шпенглером как некая граница действительности, которая обозначает что-то такое, что не может быть сообщено путем смысла. Таким образом, государство, как и вся культура у Шпенглера имеют своей основой отчетливо иррациональную сущность.

Предложенные Шпенглером образы-символы – это чаще всего, воплощение переживания, связанных с впечатлениями от произведений искусства, и в этом своем значении они точны и выразительны. Но когда Шпенглер делает их основой объяснения всех культурных, политических и других явлений долгой эпохи (культуры живут 1200–1500 лет), то это уже выглядит вульгарным субъективизмом.

Гибель культур, в понимании Шпенглера, связана с утратой духовности, с утратой надрациональных духовных элементов, которые и составляют сущность каждой культуры. «Город вытесняет деревню, народ превращается в массу, человек теряет связь с природой, с культурным творчеством, ему свойственны утрата религиозности, благоговения перед культурными традициями». [3, с.38]. Тут шпенглеровское понимание утраты духовности, видимо, надо понимать несколько шире нежели просто утрата обществом определенных моральных ценностей, тут скорее речь идет об утрате «души» как метафизической субстанции, иррационального начала. На этом этапе «умирания» культуры превращается в цивилизацию, которую Шпенглер в целом понимал как «труп» культуры. Цивилизация – это понятие мертвой «протяженности» бездушного интеллекта, с одной стороны, а с другой – взгляд, что берет начало у Ф.Ницше в концепции «массовой культуры»: Сначала Бог был духом, потом он стал человеком, а теперь уже он сам «дурно пахнет» превращаясь в толпу. Цивилизация – это господство четвертого состояния – массы, которая принципиально отбрасывает культуру с ее органичными формами. Масса не знает своего прошлого и не владеет будущим. Масса это ко-

нец, радикальное ничто. Однако и на этапе цивилизации, жизнь общества по Шпенглеру также определяется не рациональными факторами, а «инстинктами, жадой денег, холодным умом» [3, 38]. (Холодный ум Шпенглер также понимает как моральную категорию).

В связи общей пессимистической и даже апокалипсической трактовкой Шпенглером логики исторического процесса, вызывает интерес его специфическое осознание прошлых политических эпох, их периодов и стадий. В «Западноевропейской культуре» период «цивилизации» он начинает с 1800 года. Ее первая стадия – «Европейская цивилизация» (1800–2000 гг.) – включает систему держав до первой мировой войны, социализм и империализм. Вторая стадия – «цезаризм» (2000–2200 гг.) – включает растущий натурализм политических форм, распадение народных организмов на аморфную человеческую массу, ее поглощение империей, приобретающей примитивно-деспотический характер. Третья стадия (после 2200 г.) – это распад имперского механизма, который становится добычей молодых народов или чужеземных завоевателей, постепенное торжество примитивных форм [1, 137–138].

Можно, конечно, спорить со Шпенглером относительно долгосрочности прогнозов, но виденье им краткосрочного характера социализма и империализма, наступление стадии «цезаризма» с его примитивно-деспотическим характером и некоторые другие позиции, несомненно, должны быть отнесены к вполне научной диагностике болезней европейской цивилизации.

Как уже отмечалось, Шпенглер так же выступал и против самой концепции всемирно-исторического процесса. Практически, движущей силой любых процессов у Шпенглера выступает идея судьбы, которую он и понимает как иррациональную независимую от объективных фактов действительности неумолимую силу. «Судьба не подлежит «познанию», описанию, определению, а лишь чувствованию и внутреннему переживанию». «Настоящая история отягчена судьбой, но лишена законов. Физиологический такт, с помощью которого по одному лицу прочитывается целая жизнь, а по картине какой-либо эпохи исход целых народов, притом произвольно и без «системы», остается бесконечно далеким от всякого рода «причин» и «следствий». Таким образом, в обоих возможных мирообразованиях, в истории и природе, царит судьба или казуальность». [4, 274].

Идея судьбы у Шпенглера носит не просто определяющий, а тотальный характер, в своих взглядах он практически доходит до отрицания возможности разума влиять на действительность. Судьба определяет у Шпенглера не только жизнь общества, но даже научную деятельность: «Судьбой было то, что открытие кисло-

рода, Нептуна, гравитации, спектрального анализа случилось именно таким-то образом и в такое-то время. Судьбой было то, что теория флогистона, волновая теория света, кинетическая теория газа, будучи толкованием некоего рода данных, вообще появилась на свет, и не иначе как сокровеннейшие убеждения отдельных умов, хотя в равной степени могли появиться и другие – «правильные» или ложные теории». [4, 275]. Подобные воззрения Шпенглера можно вообще интерпретировать как элементы агностицизма. По его логике выходит, что человек может познавать окружающий мир и интерпретировать различные явления в своем сознании не благодаря разуму, а только лишь благодаря механизму судьбы, которая и делает сам процесс познания возможным для человека, но при этом абсолютно от него не зависит. Надо полагать, что если бы судьбе было угодно, научное открытие мог бы сделать и необразованный человек без каких-либо интеллектуальных способностей.

В свете этих идей, легко себе представить трактовку Шпенглера политического процесса и политических явлений. Так, большое внимание в своей политической концепции, Шпенглер уделяет проблеме империализма. Учитывая исторические реалии, в которых Шпенглер создавал свое учение, а, как известно, на начало XX века приходится расцвет империализма как политической формы существования государства, практически весь мир был разделен между крупнейшими европейскими империями, как, впрочем, и сама Европа. Многим мыслителям в то время представлялось, что дальнейший политический прогресс просто невозможен. К ним относился и Шпенглер, считавший империализм высшей, хотя и не конечной стадией развития политической системы.

Шпенглер характеризует империализм как негативное, но неизбежное явление, прежде всего потому, что он у него отождествляется в большей степени с цивилизацией или же с поздним этапом существования культуры, незадолго до ее гибели. «Империализм, окостеневшие останки которого вроде египетской, китайской, римской империй, индийского мира, мира ислама могут сохраняться еще столетиями и тысячелетиями, оставаясь зажатými в кулаки то одного, то другого завоевателя, – мертвые тела, аморфные, обездушенные человеческие массы, потребленный материал какой-то великой истории, – как типичного символа развязки». [4, 270].

Саму суть империализма Шпенглер определил через парадигму – «расширение – это все». Движущие же факторы этого расширения иррациональны по своей природе. «Экспансивная тенденция – это рок, нечто демоническое и чудовищное, увлекающее позднего человека стадии мировых народов, заставляющее его

служить себе и истощающее его, все равно, хочет он этого или нет, знает ли он об этом или нет. Здесь нет выбора. Здесь даже сознательная воля отдельного человека или целых классов и народов ничего не решает» [4, 271]. То есть, опять таки, империализм – это судьба, которую не в состоянии изменить даже целое общество. В связи с этим возникает вопрос о целесообразности существования каких-либо наук и общественных наук в частности. Из рассуждений Шпенглера можно понять, что методы, имеющие в своей основе рациональное зерно, абсолютно не действенны, так как нет причинно-следственных связей между явлениями, а есть, как известно судьба.

«Прагматическая трактовка была бы не чем иным, как неким дубликатом замаскированного естествознания». [4, 232]. О рациональных методах Шпенглер отзывается как о поверхностных, замечая, что явления должны изучаться гораздо глубже. «Кто, не ограничиваясь областью политических фактов, обстоятельно изучил бы последние и глубочайшие математические идеи греков, арабов, индусов, западноевропейцев, смысл их раннего орнамента, их архитектурные, метафизические, драматические, лирические перформы, полноту и направления их великих искусств, частности их художественной техники, не говоря уже об осознании решающего значения всех этих факторов для проблемы форм истории. Даже трезвейшие факты политики, рассмотренные в этой перспективе, принимают символический и прямо-таки метафизический характер» [4, 233]. То есть, к примеру, Шпенглер утверждает, что есть прямая связь между египетской административной системой, античным монетным делом, аналитической геометрией, Суэцким каналом, китайским книгопечатанием и т. д. Эту связь Шпенг-

лер называет «морфологическим сродством», имея в виду «внутренне связующий язык форм всех культурных сфер» [4, 232]. Собственно, обоснованию этой связи, связи всего со всем, в большей степени и посвящена работа Шпенглера. Понятно, что сам механизм, обеспечивающий возможность этой связи не имеет рациональных оснований, а носит «метафизический» характер.

Учитывая общую «метафизическую» позицию Шпенглера по отношению к окружающей действительности, возникает вопрос о практическом значении его концепции. Зачем нужно изучать все эти метафизические связи между явлениями? Ведь даже если они действительно имеют место быть, понять их закономерности невозможно. К тому же всеми мировыми процессами руководит слепая судьба, которая вообще не имеет никакой закономерности. То есть, исходя из логики Шпенглера, методологии изучения действительности просто не может быть. Из работ Шпенглера так же остается неясным, как идея судьбы соотносится с идеей детерминизма.

Видимо учение Шпенглера следует понимать не как систему, предназначенную для исследований причин, благодаря которым могут происходить и существовать конкретные факты и явления, а как доказательство невозможности рационального познания мира и процессов в нем происходящих. В этом плане конечно можно критиковать Шпенглера за чрезмерный субъективизм, однако же, полностью отрицать из-за этого значение работ Шпенглера тоже было бы не правильно. Это, прежде всего, касается его оценок политических реалий прошлого и настоящего, а так же прогнозов относительно будущего, как таковых, безотносительно их причинной интерпретации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Завьялов А.С. Протототалитаризм в свете сочинений Ф. Ницше и О. Шпенглера. // Вопросы германской истории: Межвузовский сборник научных трудов. – Д.: ДДУ, 1997. С. 133 – 139.
2. Тавризян Г.М. О.Шпенглер, И. Хейзинга: две концепции кризиса культуры. – М., 1988. – 345 с.
3. Философия XX век. – М., 1997. – 187 с.
4. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993. – 663 с.

М. П. Бойко

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Бойко Микола Петрович – доцент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат філософських наук

Важливим і пріоритетним напрямком розвитку вищої школи в Україні є обґрунтування духовних цінностей, витікаючих з вивчення матеріалів вітчизняної Історії України і культури, визначенням логіки історичного розвитку сусп-

ільства. Таке відповідальне завдання покладається державою на професійного і високоосвіченого викладача. Основна увага при викладанні основ гуманітарних дисциплін, повинна бути зосереджена на підготовці нового по-

коління молоді-студентів, необхідно виховувати їх свідомість нового відношення до джерел національної історії, філософії, культури.

Важливо звернути увагу на формування гуманістичного світогляду нового покоління педагогів і науковців, підняттям їх загальної культури, професійної кваліфікації та соціального рівня до належного місця, які б розкрили їх творчі спроможності.

В курсі вивчення «Історії України» та «Української та Зарубіжної культури», необхідно звернути увагу на поглиблене вивчення праць класиків національної культури і історії, зокрема науково методичних розробок Пантелеймона Куліша з питань минувшини України, який відомий не тільки як поет, літературний критик, перекладач, але як і історик. Вирішуючи це питання, Куліш звертається до історичних матеріалів до філософської інтерпретації своєї точки зору. Він пише історичні праці, використовуючи джерела архівів, оповідань, наукових досліджень, трактує деякі місця історичних подій з позицій моральних оцінок в їх значенні виховання українців на подіях минувшини, які можуть звертати на себе увагу, як певних етапів складання самосвідомості. Він вивчає проблему, чому нескладно розвивалися стосунки з поляками та українцями, і які на те були історичні причини. Трагічність стосунків слов'янських народів: поляків та українців були фактором нерозвинутості суспільно-економічних відносин, які розмежовували їх інтереси, Куліш доводив, що польська шляхта завжди вважала українців за «не людей», тобто колоніальним народом, які повинні бути використані для потреб в укріпленні держави Речі Посполитої, далі він рекомендував: «Головна наша мета – узнати самих себе. Ознайомившись друг з другом, навчившись всьому хорошему, усьому життєвому друг від друга, затвердитися в основних своїх поняттях про народ і його потребах. Ми нікуди не рвемося без озирання; ми терпеливо зносимо негаразди реального нашого положення, із любові до тієї великої справи, якою ми зайняті, ми повинні впевнені, що викарбовуючи в свою користь сучасне, ми кожен день робимо своє невиявлене майбутнє» [1, 70]. Тут Куліш виділяє основну доміную національного характеру українців – терплячість, бо терпіти, це значить розуміти причину негараздів, тих обставин, які домінують певним «фатумом», який обмежує і направляє історичний час в потік необхідності. Більше того, «терплячість», не тільки риса характеру, вона ще виступає основою міжнаціонального порозуміння, для формування фундаменту політичної, економічної, ідейної згоди між народами. Самі об'єктивні обставини розуміються ним, як певний необхідний процес направляючий розвиток подій, де людська суб'єктивність виступає додатком «історичної необхідності». Людина завжди має обмеженість

вільного вибору, а її свобода проявляється як протидія певним закономірностям суспільно-політичних умов, а самосвідомість це визріваюча необхідність, яка стає формостверджуючим початком підняття свідомості до національного осмислення ролі національного суб'єкту, до національно виважених розмірів, в межах світового процесу.

Проблема «долі» народу піднімається у Куліша, до принципових положень національного осмислення свого розвитку «свободи вибору», вона реалізується в межах державної підтримки і політичного курсу, стає фактором суспільної свідомості. Чи залежить «доля» нації від самої діяльності нації, або ж вона є результатом зовнішніх обставин, які анулюють «національний» вибір, а сама ідея національної державності стає примусом з боку обставин, або волі інших держав. Куліш доводить, що «доля» українців невідривна від європейського впливу, але коли пробуджується в українців їх самосвідомість, коли «свобода» стає реалізацією їх інтересів, це набуло фактору іншого відношення Європи до України, справила свою систему прагматичного відношення до тих держав, які політично обґрунтовують інтереси вигідних для Європи.

Він на прикладі поляків, розкриває ганебність такого «Європейського» сусідства для України: «Доля ваша була вже, і довго була в ваших руках. Наша доля в повній мірі ніколи від нас не залежала. Доживши до ідеї самосвідомості, ми вперше відчули себе творцями нашого майбуття. Дайте нам затвердитися в цій основі, не відволікайте нас з неї політичними системами. Ви самі принизили себе до теперішнього стану, самі й повертайтеся, а ми вам не помічники» [1, 72]. Куліш робить акцент на те, що слов'янська єдність між українцями, поляками, росіянами до тих пір не можлива, доки не будуть вирішені питання ідейно-політичного, релігійного протистояння, це ті проблеми без яких добровільне єднання не можливе. Він докоряє полякам, що вони ревнисто тримаються римо-католицької віри, яка є по суті «войовничою» релігією, розділяючою слов'янське братерство. Куліш не обмежувався темою, що українці і поляки належать до спільної сім'ї, маючи давні історичні зв'язки, а самі поляки ніколи б не посягали на українські землі, тим більше на їх свободу, якби не негативний вплив католицизму і сама політика релігійної ідеологізації Східно-Руських земель, під гаслами «хрестового» походу проти «іновірців». Ці походи проти східних слов'ян, починаючи з XIII століття, вели до руйнування української східно-руської культури, знищенню як релігійного опонента православної церкви, самі поляки стали союзниками західноєвропейської політики, спрямованої на приєднання Східної Європи в єдиний геополітичний простір, крім того польські політики мали

свої цілі: «У всі часи нашого політичного існування, не було жодної події, щоб ми, Українці, намагалися засобами виховання і релігії, зробити Поляка Українцем, тоді ж як ви панове Поляки, з давніх часів і недавнього часу не перестаєте дбати про те, щоб Русь була Польщею, будь за що» [1, 73]. Чому ж не може бути згоди між поляками та українцями? Куліш стверджує на різні ідейні орієнтири цих народів. Поляки довгий час стверджували державні пріоритети, йдучи на різні політичні союзи, шукаючи своєї користі, намагаючись створити велику державу. Ідейно-релігійний союз з Римом, дав їм підтримку усю Західну Європу, специфічну «індульгенцію» в проведенні європейської політики, забезпечували союзницьку підтримку коронованих монархів Європи і папи римського. Польща знаходилася в духовному просторі Заходу, необхідним активним буфером католицького «місіонерства», але фактичну державність полякам дав союз з Великим князівством Литовським, завдяки чому поляки прибрали землі східнослов'янських народів: росіян, білорусів, українців. Поляки занедбали своє почуття слов'янської єдності, а їх ідея державності отримала колоніальне забарвлення. Ціль будь-що створити велику королівську державу, мало і позитивні риси для поляків, так Польща стримувала геополітичні впливи і захвати з боку таких держав, як Турецької імперії, Кримського ханства, Московського царства українських земель, які економічно і культурно були значно відсталіші від Польщі. Завдяки полякам, українці зберегли цивілізовані риси своєї культури, але це було постійним випробуванням права на своє культурне волевиявлення. «Державопримат» поляка, принижував національну гідність українця. Почуття «свободи», був виявом соціальної і духовної непокори українців і проявлявся в скептичному відношенні до держави як організації, де принижується сама ініціатива народу, українець, який державність польську не сприймав у глибині душі, а вона не стала внутрішнім поштовхом, де можливе національне відродження. Сама психологія поляка стала ворожою «волелюбивій» душі українця, вияв анархічності протидіяла почуттю богошанувальника і державникаполяка. Далі Куліш зазначає, що: «Я польське і Я українське розійшлися на протязі століть, на таку відстань, що Поляк, при усьому старанні, не може увійти в натуру Українця, а українець, при всих привадах, увійти в натуру польську не бажає» [1, 75]. Як показує історичний досвід ідея української державності не поступалася польській або російській, але «державність» українців мала народний характер і будувалася на принципах воєнної демократії часів козацтва. Куліш говорить, що взаємовідносини на державному рівні з поляками не можуть бути рівноправними, бо на протязі взаємовідносин з українцями, польська шляхта по-

чувала себе господарем на українських землях, крупні магнати давно монополізували право на землеволодіння, ставши військовими правителями окремих і значних територій України, а українське населення стало їх економічним придатком. В таких умовах, коли гордість українців занедбана, а поляки стали не братами, а ворогами, в українців формувалася нова психологія, із «раба» він зростав до «борця», його національний інтерес виявлявся через самопожертву заради народної справи. Тут досить вірно підкреслював Михайло Драгоманов, стверджуючи що Куліш стояв на позиціях політичних і культурних пріоритетах співвідношення двох народів: «Пан Куліш відповідає, що поляки не можуть чисто сердечно відноситися до українського народу, тому, що поляки потрібніші поміщикам, а українцям не має сенсу допомагати полякам. "Ви самі по собі, ми самі по собі. Ми вас не гонимо, поки ви нас не притісняєте, але бажаємо діяти у себе вдома по особистому розумінню, тобто для себе для блага своєї землі» [2, 28]. Відрізнення українців від поляків, було ідейним устремлінням Куліша довести, що українці мають право створити систему національного управління і державного апарату, але перепорою виступає Речь Посполита, яка ніколи не відмовлялася від українських земель, навіть ігнорувала сам факт, що взагалі існує українське населення, ніби ці землі завжди були «пустими» малонаселеними. Вислів у «вічне володіння», лише зазначало, що ці землі не визнавалися польською державою, як етнічні території українців, що вони належали колишній Київській Русі. Тут давно склався осередок давньої культури, але чи можна стверджувати, що поляки взагалі вважали українців-населенням, якщо так, то які повинні бути між ними стосунки? Самі поляки знали національну психологію українців; господарська відсутність загального інтересу до колективного спілкування, ніби вони «були самі по собі», вони вели господарську діяльність одноосібно, дбали про особисті інтереси, мало цікавилися діяльністю сусідів. Вища діяльність для українця, це земля, а праця на ній зумовлює складання специфічного типу економічних стосунків. Історія так склалася, що земля часто відбиралася завойовниками і панували на ній поміщики іноземці, тому для місцевого населення, праця стала засобом посилення політики експлуатації і обезземелювання селян, встановлення умов кабальної праці на панських землях. Тому українець скептично і пасивно сприймав таке становище, або змушений стати рабом таких обставин, усвідомлюючи глибоке соціально-економічне положення. Період національної бездержавності зумовили формування специфічного світогляду українців; романтичної любові до природи, її обоження, бо доля українця вирішувалася не тільки обставинами, але й «вищими силами». Право українсь-

кого народу на самооборону є вищою формою боротьби, зазначав Куліш, його історичні розвідки направлені на вивчення характеру національної боротьби, починаючи з XIII століття і на сучасному етапі. Він виявляє перспективу національного самоствердження через моральні якості, які формує боротьба. Період Запорізької Січі, він вважав яскравим виявом зародження національної свідомості, з виявом рис організованого колективізму українців, так про козаків Куліш писав: «які б не були зроблені злочинства в містах, запорозькому братству ні до чого не було діла; зате суворо каралися порушення, велися в межах запорізького присуду. За крадіжку незначної речі призначалася смертна кара, за вбивство товариша, злочинця закопували в землю разом з вбитим. Пянство між запорожцями не вважалося порушенням. Але в походах проти неприятелів, під загрозою смертної кари, додержувалася тверезість. Загрозливе становище запорізького Коша вимагало суворої дисципліни [3, 486]. Християнська віра для запорожців була організуючим джерелом самосвідомості, саме християнство – душі давало змогу відчувати належним до великого «раціонального» устроєного порядку, де кожна частка буття займає належне місце, а українець відчував себе частиною європейської цивілізації. Завдяки християнській вірі, українці запозичили месіанські цінності загальнолюдської культури, а український месіанізм мав і державний пріоритет. Водночас «державний» інтерес, не мав широкої політичної підтримки мас, але і тип «імперіалістичної» державності, теж не став фактором демократичного (республіканського) державобудівництва. Українське державобудівництво було обмежено рис самодержавства, колоніалізму, було справою суто демократичною і відповідало інтересам здорового глузду: «Величезні імперії уявляються недоторканими завдяки їх територіальній величезності. В повсякденному житті теж іде своєю чередою: булочники продають хліб, книжники друкуються, газети виходять, проходять одруження, померлих ховають. Тут іще діє твердий глузд. Але не занадто уважно спостерігаючи на це дійство, людина надіється, що усе розумне, стає, звичайно зупинить правителів із їх нерозумними ідеями. Безглузді плани отримують між тим наглядність здійсненого, навіть розумного» [5, 142]. Українська історія була самовиявом національних рис: героїчна особистість концентрувала колективну свідомість, але нерозумність обставин приводило до вияву волюнтаристських рішень, зокрема українські гетьмани починаючи з Богдана Хмельницького приймали політичні рішення під тиском держав: Туреччини, Польщі, Росії, Австро-Угорщини – з однієї сторони, з іншої такий тиск більше консолідував верхню еліту з інтересами народу, це дало поштовх створенню основ національної єдності і державної іде-

ології. Прикладом цього виступає діяльність козацької республіки, яка зблизила політичні і духовні інтереси українців, Куліш зазначав, що козацька республіка мала зародок державності з елементами централізму і свободним виявом творчих сил: «...козаки в своїх якостях люди самоправні, по характеру свого промислу відчайдушні, по своєму кочовому побуту безвідповідальні, робилися верховодами тих справ, котрі вимагали удару саблею, наїздів, грабежів, підпалів, і що найгірше – вони робилися ідеалом вільного лицарства класу, котрий завжди і крізь поклявся силі відчайдушності і вдачі» [6, 2-3]. Куліша цікавить не тільки фактичні сторони вияву стержневих рис народу, він намагається показати структуру специфічних особливостей «душі» українців, де проходить вся гама відтінків характерів і варіацій, дійств. Образ козаків уособлювався у формі патріотизму для тих верств, які звикли в них бачити героїв-визволителів, захисників православ'я і України. Але Куліш звертає увагу на той факт, що козацтво, є і трагедія народу, який змушений оборонятися і заради цього вони міняли стратегію, примірялися з поляками, татарами, росіянами, саме козаки повсякчас бачили лише зло в стосунках з іноземцями, заважали культурній інтеграції з культурними здобутками цих народів. Інтуїтивно козаки розуміли, що наміри «великих» сусідів не завжди були благами, а діяльність козаків була картою в політичних інтригах. Куліш ставить важливе питання «чи благом було приєднання України до політики Москви, і які повинні бути даліші кроки, коли були ліквідовані залишки національної державності? Не заперечуючи позитивну діяльність окремих російських царів, при яких досягнення Росії, стали і благом для України, зокрема епоха Просвітництва. Куліш звертає на кроки колонізаторської політики самодержавства, які стимулювали процес національного відродження, роблячи висновок, про те, що «русифікація» це був не тільки шлях політичного підходу до України: «Москва протягом кількох століть формувала в національних окраїнах свої керівні прошарки. З цією метою відряджалися урядовці, військові, які на місцях добирали бюрократичний апарат. Відтворювалося середовище, де панувало зневажливе ставлення до тубільців, їхньої мови й культури; зовсім не припускалася думка про можливе національне відродження окраїн» [7, 120]. Русифікаторська політика царизму подавляла внутрішній опір опозиційних сил, усіляко намагався зробити українське населення «своїм» полем, яке підсилювало економічний і інтелектуальний потенціал імперії. Образ «України в могили», можливо самий зрозумілий, який виводив Куліш на тілі «духовного здоров'я» суспільства, бо громадян майже не було, крізь одні «раби». Сам Куліш уболівав за розвиток українського суспільства, вважаючи для України тра-

гедією те, що відсутні соціальні корені в створенні «третього» стану: «... у мене теж заболіло серце за нашу Малоросію. Що за бідна країна! Вона могла би бути вкрита розами, а ростуть на ній одні реп'яхи. Як підняти із занепаду її моральні сили, коли не дозволяється існувати жодному письменнику? Шевченко гине здавна на засланнях, я повинен покинути велике підприємництво. Зупинити свої ні з ким поділяючи вивчене і зробитися журнальним робітником» [2, 121-122]. Куліш поставив діагноз тодішній Україні, звертаючи увагу на те що:

а) відбувається занепад духовного життя, тобто, коли не виявляються політичні ініціативи народу, при умовах існуючої культурної дискримінації – не можуть визріти сили, які б рухали Україною;

б) він ставить питання «національного» оновлення морально-ціннісного змісту будь-якої боротьби, де б людина стала цілею визвольного руху, а кожна особистість, яку історія вивела на передній шлях боротьби, є складною цілісною натурою.

Обґрунтовуючи теоретичні і філософські положення національного оновлення, Куліш звертає увагу на те, що українці існуючи в територіально-культурному просторі Європи, успадкували звичаї, традиції сусідніх народів. Тут логічно виникає питання: чи можливо вироблення національної ідеї, без урахування того, що «національне» не існує як даність, скоріш це певна історична перспектива? Національне самотвердження необхідний компонент політичної перспективи, це виділяє Україну із геополітичних впливів суперкраїн, які вбачали в ній необхідний елемент своєї міцності. Російське суспільство ревнісно слідкувало за зближенням України з Європою, роблячи цьому різні перешкоди. Саме «російськість» українців – це політична доктрина і практика прилучення до великодержавних інтересів монархічної Росії, при цій «російськості», мала вплив в популяризації російських духових вартостей серед українців, але «монархізм», азіатського «московського» типу не зміг прижитися в ментальності демократичних «європейських» українців. Українці не заражені ідеями «монархізму», Куліш зазначав, що демократичні традиції були започатковані з минулого в стародавній Греції і Риму, Візантії і Київської Русі, і закономірно приживалися на Україні. Демократизм росіян теж вийшов з європейської традиції і тісно пов'язувався з демократичними рисами відродження в ідеях кирило-мефодіївців: «...історичні умови на Україні склалися таким чином, що більша кількість українців формувалася не в одній, а в двох паралельно впливаючих культурах, і в цій факті необхідно бачити не недолік, а скоріш гідність» [5, 180]. Благотворність впливу російської на українську культуру розширювало спроможність розкрити її серед народів Російської імперії,

вона мала статут «слав'янської «культури і стояла в рівень з кращими зразками російських досягнень, але не відносилося до рівня державної. Цією перевагою користувалася лише російська культура, звідки був її пріоритет в багатонародній, різноплеменній Росії. При цьому Куліш зазначав, що «імперіалістичний» культурний тиск на українську культуру зумовлювався тим обставинами, що виховувалося почуття належності бути не громадянином держави, а підданим імператора і належності до бюрократичної машини. В першу чергу стоїть проблема територіального простору, кому він належить, як впливає на культурний розвиток нації, класу, бо не буває нації без визначення території? Територіальна власність є кардинальним питанням національного становлення, вона є фактором самосвідомості і вихідною домінантою національного мислення, бо як підкреслював російський мислитель Іван Ільїн: «народ втрачає територію, коли залишає її лежати в «пустелі». Народ втрачає територію, коли в ньому згасає воля до володіння нею. Народ втрачає територію, коли він відмовляється духовно, господарськи і стратегічно безсилля для її утримання» [4, 82]. Розуміння цієї «пустелі» визначається Кулішем, як підґрунтя розвитку національної культури є етнокультура, але вона не детермінує державної потреби, а виступає передумовою створення культурного середовища для формування самих ознак національної культури. Він звертає увагу, що українські митці частіше залишають ґрунтовні здобутки своєї культури, можливо не спіймають її в силу різних причин, а втілюються в «чужеземщину» самі стають «чужими» для своїх. Прикладом цього служить відмова від своєї мови і згода з тим, що вона є «примітивною», «мужицькою», «хлопоманською», хоча мова виступає індикатором національної ментальності і мислення, це завжди відокремлювало її від «чужих» впливів, які теж будуються на інтересах других держав. У Куліша є гірка іронія з того, що «мова московщини» завжди вважалася, як загальнослав'янська і тендеційно пов'язувалася з мовою старо-слав'янської доби Київської Русі, тому тут існує не пріоритетний вибір мови, а певна мода на російську мову, культуру, яку започаткували українці. Куліш доводив, що українська культура, тоді має національний характер, коли спирається на народні джерела, а російська або європейська особливість розвитку вбирала особливості української культури також. Але російська культура, її ментальність теж поширювалися на українців, вони синтезували в собі досягнене, зокрема православна релігія росіян збереглася, як цілісна державна форма, і тісніше була пов'язана з християнськими традиціями Київської Русі. Центром руського православ'я завжди визнавався Київ, як «столиця» руської духовності, і був своєрідним центром слав'янсь-

кого братства, сформував геополітичну лінію об'єднаних східних слов'ян: росіян, українців, білорусів. Закономірно, що у всі віки Росія, тянулася до столиці «першодуховності», це було закономірно, як зазначав з цього положення російський філософ Олександр Панарін: «Я насмілюсь, вимовити крамольну ідею про необхідність Росії «приєднатися» до України, для того, щоб придбати свою духовну прабатьківщину Київ, і завдяки цьому, заново прилучитися до загальної писемницької традиції, яка знищувалася то лівими, то правими западниками (вчора більшовиками, сьогодні лібералами), то націоналістами» [10, 153]. Про надмірні кроки політизації культуропоступу, і при не врахуванні сучасних реалій, підкреслював Куліш, мають негативні наслідки відчуваться і зараз. Україна в XIX столітті, вступила в суперництво з набираючими сили цивілізаційними державами; з одного боку Україна політично, економічно і духовно була часткою російської держави, а з іншої, російський традиціоналізм був тісно пов'язаний з історичними формами азіатської (східної) традиції північного слав'янства з центром – Москва. На думку Куліша і діячів кирило-мефодієвського товариства, сама Україна стала експериментальною територією, де викорінювалися досягнення героїчної «свободи», а в XVIII сторіччі, минула українська державність стала «нонсенсом» в понятті самодержавства. Народний демократизм українців став «міною» повільної дії, визрівши до чинника майбутньої національно-визвольної боротьби. Це було актуально, бо в рядах консервативної і демократичної інтелігенції вважалося, що Україна була невід'ємною частиною держави – Київська Русь, а з переміщенням столиці з Києва до Москви в часи об'єднання земель нового Московського царства, ставилася ціль розширитися до меж великої держави Київської Русі. Тому в сфері політичних інтересів було приєднання Києва і України. Україна була недостаючою гілкою в західній політиці Росії, з її приєднанням до Росії, стало початком укріплення економічної, політичної і духовної системи царизму, але не врахувався фактор, що Україна стала внутрішнім «опозиціонером» щодо великодержавного шовінізму, тому не дивно, що це бентежило і бентежить російських політиків і діячів до цих пір: «Ми присутні при бурхливому і незвичайно загрозливому для нас процесові: зародження нової української свідомості, по суті нової нації. Вона ще не народилася остаточно, і її доля ще не визначилася. Вбити її неможливо, але необхідно працювати над тим, щоб її самосвідомість

затвердила себе, як особлива сфера російської самосвідомості» [8, 458]. Підміна важливих елементів української свідомості на російську, є абсолютно недоречною, різний менталітет цих народів уособлював собою різні форми виявлення; романтично-ліричний світогляд українців не міг органічно співвідноситися з державно-прагматичним ствердженням ідеї «світової» Великої Росії. «Велика» Росія, не тотожна поняттю «святої» Русі, бо ж Київська Русь стала центром єднання слов'ян на демократичних засадах. На Русі цінувалася особистість, її духовний рівень став взірцем «слав'янської» мудрості. Особистість українця формувалася на духовних засадах, де в його характері уживалися язичницький міфологізм і християнський богоцентризм, які стали задатками демократичного світобачення. Язичництво виражало інтереси народних верств і було природною вірою, а християнство виродилося в державно-централістську ідеологію і стало в ранг елітарної релігії, виражало інтереси київських князів і московських царів. Чим більше християнство витісняло залишки народної релігії, тим більше держава брала верх над православною церквою. Духовний пріоритет суспільства гальмувався державою і отримав продовження в функціонуванні в структурах державної бюрократії: «...великоруська філософія, спізнавши потреби громадянської єдності, визнала, що на жертву їй треба віддати особистість, що це умова всілякої загальної справи, й довірила народу волю на рішення своїх підручників, віддаючи осв'ячення успіху вищому виразові мудрості, і таким шляхом прийшла у свій час до формули: «Бог да царь во всем», формули, що визначає остаточний триумф панування загальності «общинності» над особистістю [9, 321–322]. Інтелігентські кола російської демократії ставили проблему демократизації суспільних відносин, в першу чергу через проблему знищення кріпосного права, добиватися прав людини, виборення прав на свободу слова, друку, совісті. Тема демократизації поширювалася на політичне рішення національної самостійності, бо в умовах російського самодержавства ця тема була заборонена.

Підводячи резюме, слід зазначити, що історичні розробки Куліша необхідно розглядати всесторонньо і критично, так як він не завжди був послідовний в своїх висновках. Дана науково-методична розробка допоможе викладачам і студентам розібратися в складному розвитку України XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Куліш П. Полякам об украинцах СПб. 1862.
2. Драгоманов М. «Основа» и поляки С-Петербургские ведомости 1867.
3. Куліш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси СПб. 1974.
4. Ильин И. За национальную Россию М. Слово 1991. № 8.
5. Брехт В. Чтение на несколько минут Инос. литер. М. 1998. №12.

6. Кулиш П. Предшественники казацкого батьки СПб. 1874.
7. Рушенко М. Західники мимоволі Сучасність 2000. №5.
8. Федотов Г. Будет ли существовать Россия? Альма-Матер 1992. №7-9.
9. Костомаров М. Дві руські народності // Основа 1861. №31.
10. Панарин А. Похищение России. Москва 1997. №1.

СОЦІОЛОГІЯ

Н. А. ВАСИЛЬЄВА

ДИХОТОМІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПОВЕДІНКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕТОДОЛОГІЧНОГО КОНСТРУЮВАННЯ ТЕОРІЇ ДИТЯЧОЇ АДАПТАЦІЇ

Васильєва Наталя Анатоліївна – викладач кафедри галузевої соціології Дніпропетровського національного університету

Проблема соціальної адаптації є однією з ключових у соціології і її вивчення ніколи не витратить актуальності через неоднорідність та динамічність суспільства.

В українському суспільстві з біфуркаційною траєкторією розвитку, тобто з таким типом розвитку, який називають нестабільним, маючи на увазі можливість швидкого переходу системи у якісно новий стан, аналіз соціальної адаптації дає змогу визначити напрямки й зміст індивідуальної змінюваності особистості у співвідношенні з динамікою соціального середовища.

На даному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної соціологічної науки існує велика кількість визначень адаптації у соціумі та їх модифікацій. Аналіз наукових доробок цієї проблеми свідчить про полісемантичність даного поняття, визначення якого, як правило, не виходить за межі конкретних наук.

Інтерпретація адаптації в природничих науках зводиться до форми відношення організмів до зовнішнього середовища яке зумовлює виживання достатньої кількості індивідів для виживання виду або ж до «врівноваження» в процесі взаємодії організму з середовищем. Ми звернулися до методологічних аспектів адаптації в природничих науках тому, що трансляція такого підходу в соціологію є дуже важливою. Зокрема, в умовах суспільного перелому принципово науковим є питання стосовно «відтворення» суб'єкта адаптації (у даному випадку це може бути соціальна група зі зміненим статусом, наприклад).

Важливим результатом природничих концепцій є, на наш погляд, те, що еволюція як природних, так і соціальних систем визнана з точки зору пристосування, тобто вона має розвивати ознаки та риси, відповідні середовищу, у якому функціонують дані системи.

Аналогічні методологічні аспекти при теоретичній структуризації даного поняття можна відмітити і в соціальних науках. Поняття соціальної адаптації є одним з найпопулярніших у соціології: соціальна адаптація широко викори-

стовується в якості самостійного об'єкта дослідження, а також застосовується як показник виміру різних соціальних фактів. На основі отриманих даних з проблем адаптації аналізуються найактуальніші суспільні проблеми, включаючи прогнозування та оцінку успішності різноманітних соціальних програм щодо певних груп населення. Тому важливим є вивчення даного явища з соціологічної точки зору, тим паче, що сутність соціальної адаптації виражається багатогранно.

В дослідженні проблем соціальної адаптації можна виділити умовно три основних напрямки. Перший напрямок, в основному, пов'язаний з психоаналітичними концепціями взаємодії особистості й соціального середовища (З.Фрейд, Е.Еріксон). Соціальна адаптація у даному випадку розглядається як результат, що виражається в гомеостатичній рівновазі особистості вимогами зовнішнього середовища. Слід відмітити, що ступінь адаптованості особистості в рамках даного підходу визначається характером її емоційного самопочуття.

Другий напрямок дослідження соціальної адаптації пов'язаний з гуманістичною традицією в гуманітарних дисциплінах. Соціальна адаптація інтерпретується як оптимальна взаємодія особистості і середовища. При цьому у адаптанта розвивається необхідні для даного процесу якості.

Третій підхід (когнітивний) передбачає реалізацію процесу соціальної адаптації через пошук можливостей зменшення когнітивного дисонансу, який, в свою чергу, визваний розходженням між установками індивіда та інформацією, отриманою у соціумі.

Таким чином, ми можемо на основі аналізу основних підходів до вивчення соціальної адаптації, вивести певний інтегративний підхід, що енциклопедично ідображає риси всіх методологічних підходів.

Адаптація соціальна – приведення індивідуальної та групової поведінки у відповідність до домінуючої у даній групі чи суспільстві сис-

теми норм і цінностей. Здійснюється у процесі соціалізації, а також за допомогою механізмів соціального контролю. [5, 7].

Соціальна адаптація у соціології розглядається і як процес, стан, і як результат даного процесу. Найчастіше цим терміном позначають ті процеси, які приводять соціальну систему у стан відповідності до середовища. [3, 39]. Рівень вказаної відповідності детермінується здатністю суб'єкта здійснювати адаптацію, тобто адаптивність. Полюси даного поняття визначаються через критерії реактивності адаптації, тобто швидкість реагування на зміну середовища, поступовість та наполегливість при досягненні адекватності з даним середовищем.

Чи не найактуальнішим напрямком наукової діяльності є теоретичне конструювання та практична реалізація соціально-адекватної адаптації майбутнього нашої країни – дітей. Найяскравіше можна проаналізувати дані зміни на прикладі дитячої субадаптації. Теорії соціальної адаптації акцентують увагу на пристосуванні дитини до соціального середовища шляхом засвоєння заданих норм, цінностей і зводяться, на наш погляд, до певного рівня конформістських теорій. Недооцінюється власна активність та варіабельність поведінки на всіх етапах її розвитку. Тобто, ефективність соціальної адаптації дитини у біфуркаційному суспільстві повинна стати, на наш погляд, основним структурним елементом будь-якої адаптаційної моделі та відобразити готовність підростаючого покоління до самостійної творчої діяльності, постановки та вирішення нових задач, яких не було у попередніх покоління. Тому соціальні інститути адаптації мають особливу функцію у даний період: не адаптувати дитину до сталої системи інституцій, а переорієнтувати власну діяльність у напрямку розвитку дитинства в сучасній Україні.

Засвоєння норм нового середовища та зміненого суб'єкта адаптації не може проходити без вивчення активної діяльності дитини (спілкування, гри, навчання та ін.). На наш погляд, саме у протиріччях, породжених власною активністю дитини й знаходиться, власне, її адаптивний потенціал. Немає необхідності спеціально доводити, що істинним об'єктом соціальної адаптації у даному випадку є не лише окрема дитина, але система «дитина – дорослий». У соціології найчастіше розрізняють 2 основні форми взаємодії між дітьми та дорослими у процесі реалізації адаптивного потенціалу:

1) стихійно-практична, яка виникає не лише на етапі раннього дитинства, але й є пролонгованою протягом всього дитинства;

2) цілеспрямована, спеціально організована дорослим, при формуванні певних задач та управлінні певними процесами, наприклад, шкільним навчанням. [1, 32].

Даний підхід нівелює цінність вкладу самої дитини у процес адаптації. Адже дитяча адап-

тація проходить через призму двох соціальних систем: суспільства в цілому та соціальної групи дорослих, з якими спілкується дитина. І ці системи розглядаються у соціології як активні суб'єкти. [5, 7], тому й виступають як соціально-домінанта, що спричиняє просте пристосування дитини у процесі соціальної адаптації.

Тобто, можна зазначити про реалізацію адаптивного потенціалу через пасивну форму адаптації. Пасивні адаптації найчастіше спостерігаються в умовах невизначеності, коли вектор власного розвитку ще не знайшов відображення в свідомості адаптанта і, в той же час, ентропія соціального середовища досить висока (це може бути як окреме середовище дорослих, так і суспільство в цілому). При такій спрямованості дитячої адаптації існують прояви самообмеження дитини в індивідуальних потребах (від матеріальних до морально-етичних). Така стратегія має непостійний характер, так як можливості самообмежень мають свої ліміти.

У соціологічній науці існує і різко полярний підхід до вивчення соціальної адаптації, який можна спроектувати на дитяче середовище. Представники активної адаптації підкреслюють, що активний характер адаптивної діяльності не визначається механічним переважанням сил, а активність соціального середовища є стимулом більш активної діяльності адаптантів у даному середовищі. [3, 69].

У той же час вибір гіперактивної чи дуже активної моделі адаптації також пов'язаний з адаптивним ризиком, що може проявитися, наприклад, у високому рівні адаптивної навантаженості та виснаженні адаптивних резервів адаптанта (особливо, якщо мова йде про фізіологічно та соціально вразливий дитячий організм). Тому ми підкреслюємо необхідність врахування раціонального співіснування активних та пасивних резервів адаптанта в умовах сучасного українського соціуму при вивченні процесуальних та результативних моментів соціальної адаптації дітей.

Таким чином, ми можемо дати власне визначення дитячої соціальної адаптації як стадіального процесу сприйняття норм та цінностей двох соціально невід'ємних площин (система відносин та власне соціум) та вироблення власного нормативно-регулятивного механізму діяльності у даних системах, що є результатом процесу адаптації. При цьому необхідною умовою є забезпечення можливості повноцінного соціального розвитку суб'єкта адаптації (дітей), через дихотомічну полярність індивідуальних відмінностей активності поведінки (активність-пасивність). Поетапне включення в активну адаптивну діяльність різноманітних за своєю сутністю суб'єктів попереджає хаос у соціальній матриці «дитина-дорослий-соціум», а також дає можливість адаптанту усвідомити на якому із етапів максимально можлива та потрібна ак-

тивність. Лише при забезпеченні даних умов реалізація приведених теоретичних доробок має найвищий рівень ефективності і є передумовою для переходу суспільства з біфуркаційним ха-

рактером розвитку в помірно-біфуркаційний, а далі – в стабільний за рахунок адекватно адаптивної когорти нового покоління України, орієнтованого на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурменская Г.В. Возрастно-психологическое консультирование. / М. МГУ. – 1990. – 150 с.
2. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільства нестабільності. –К.: Інститут соціології НАН України, 1996.–100 с.
3. Корель Л. Социология адаптаций. / М:1997 – 307 с.
4. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности. –Саратов.: СТУ, 1991. – 79с.
5. Энциклопедический социологический словарь. / Под общ. ред. Осипова Г.В. – М.: РАН. – 1995. – 939с.

Н. В. ОКСЕНЕНКО

ФЕНОМЕН КОММУНИКАЦИИ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬЕ

*Оксененко Наталья Васильевна – аспирантка кафедры отраслевой социологии
Днепропетровского национального университета*

Происходящие в Украине политические, экономические и социальные изменения побуждают нас более пристально взглянуть на особенности формирования и развития украинской семьи, на происходящие в эти годы изменения в её жизнедеятельности. Социальное неблагополучие в стране самым непосредственным образом связано с негативными явлениями в развитии украинской семьи, находящейся в эпицентре трансформационных процессов. Действительно, как число разводов, так и их частота остаются сравнительно высокими, увеличивается доля внебрачных рождений, значительную часть браков, особенно среди молодёжи, составляют так называемые «консенсусные», то есть незарегистрированные браки. Вызывает беспокойство тот факт, что украинские семьи стали малодетными, а многие семьи вообще бездетными (по данным медицинских исследований 1,2 млн. супружеских пар не могут иметь детей по медицинским показателям [6, 72]). В настоящее время государство заинтересовано в том, чтобы получить в будущем здоровых (физически и психически) членов общества. Именно семье как первому социальному окружению ребёнка, которое влияет на его дальнейшую жизнь, необходимо уделять внимание. Вместе с тем мы видим, что сегодня в нашей стране отношения семьи и государства строятся преимущественно по принципу независимости и невмешательства. Психологически отношение государства к семье воспринимается членами семьи как отстранённость и равнодушие. Поэтому проблемным, на наш взгляд, является реализация Постановления Верховной Рады Украины «О Концепции государственной семейной политики» от 17 сентября 1999года, в котором указано: «Сегод-

ня ответственность за содержание и воспитание детей возложена на родителей в значительно большей мере, чем на государство. Увеличивается роль семьи в жизнеобеспечении и воспитании детей, их оздоровлении и лечении, получении образования и специальности» [8, 1]. Но могут ли родители обеспечить детей всем необходимым? Следует также отметить, что в качестве одной из серьёзнейших проблем выделяют нарушение, деформацию такой важной сферы жизнедеятельности современной семьи как взаимоотношения между родителями и детьми, что приводит к изменениям во взаимопонимании, затруднениям в передаче социального опыта, усвоении норм, образцов поведения – то есть к осложнениям в семейной социализации в целом [9; 12].

Всё чаще в последнее время вышеуказанные негативные тенденции трактуют как кризис семьи. Однако так ли это? Действительно ли все эти негативные явления в семье вызваны кризисным развитием экономики и непосредственно связаны с экономическими реформами переходного периода? Были ли эти явления внезапными, обвальными? Хорошо известно, что семья – это достаточно устойчивый социальный институт, функции которого не меняются мгновенно, а возникающие изменения распространяются постепенно от поколения к поколению, захватывая одни социальные группы вслед за другими. Поэтому для того, чтобы понять, что сегодня происходит с семьями, почему и как изменяется характер взаимоотношений между родителями и детьми, какие тенденции наблюдаются в этой сфере жизнедеятельности современной украинской семьи, нужно обратиться к рассмотрению этих проблем в историческом аспекте.

Исследованием вопросов взаимопонимания в семьях занимались многие учёные (М.Мид, П.Сорокин, Э.Тоффлер и другие), но наиболее полно данная проблема проанализирована выдающимся немецким мыслителем Юргеном Хабермасом. Изучив формы взаимопонимания в человеческом обществе и прежде всего в родственных группах на протяжении истории, учёный выделил четыре основные формы, которые можно обозначить, как архаическую, традиционную, раннюю современную и современную [13, 192]. Развитие форм взаимопонимания происходит в процессе медиатизации жизненного мира.

Жизненный мир, по Ю.Хабермасу, включает в себя такие основные компоненты, как культуру, систему социальных институтов и личность, что соответствует трём подмирам – объективному, социальному и субъективному. Медиатизация появляется вместе с компонентами жизненного мира и воздействует на них. Структурная трансформация общества в целом изменяет жизненный мир. Частью структурной дифференциации жизненного мира является, по мнению Ю.Хабермаса, отделение закона от морали. Это отражает, во-первых, растущую независимость составной части жизненного мира – системы социальных институтов – по отношению к культуре и личности, во-вторых, растущую независимость законных правил для объяснения норм [13, 174]. Системные механизмы в современных обществах (государственный аппарат, управляющие средства) в определённом смысле подавляют социальную интеграцию, то есть они вмешиваются в её формы и посредством этого «медиатизируют» жизненный мир. Жизненный мир становится всё более рациональным. Чем более сложными становятся социальные системы, тем более провинциальными становятся их жизненные миры [13, 183]. Контексты жизненного мира, в которых запечатляются процессы достижения понимания, обесцениваются с появлением управляющих средств взаимодействия. Таким образом, в процесс управления взаимодействиями между людьми включаются различные средства, которые выступают как посредники коммуникации, но в то же время они обезличивают человеческие отношения. Эта «медиатизация» приводит к увеличению разрыва между системной интеграцией (которая представлена как система законных социальных институтов) и социальной интеграцией (сфера норм морали), то есть между действием, ориентированным на успех и управляемым расчётом пользы, и действием, ориентированным на взаимопонимание. Изменение форм взаимопонимания связано с тем, что коммуникативное действие содержит в себе определённый потенциал рациональности. В процессе «расковыпания» потенциала рациональности происходит изменение форм взаимопонимания.

Форма взаимопонимания, по Хабермасу, представляет собой компромисс между общими структурами коммуникативного действия и репродуктивными принуждениями, то есть материальным воспроизводством [13, 187]. В племенных обществах, организованных через родство, система укоренена ритуально, то есть в практике, которая интерпретируется мифическими нарративами и сама стабилизирует свою нормативную законность. В обществах, организованных вокруг государства, появляется необходимость в узаконивании. Власть законов должна быть гарантирована как правильная и надлежащая. Религиозные и метафизические мировоззрения (в отличие от ритуальных) имеют форму доктрин (догм), которые могут работать интеллектуально и которые объясняют и оправдывают существующий политический порядок. Таким образом, Хабермас считает, что с появлением языка и грамматической речи возникает разрыв между телеологическими, нормативными, экспрессивными и когнитивными аспектами социального действия.

Рассматривая формы взаимопонимания, Хабермас говорит, что для архаической характерна путаница отношений нормативной законности и эффективности. Обряды и ритуалы институционализируют социальную солидарность. Традиционная форма взаимного понимания уже отличает эффективность от нормативной законности. Здесь наблюдается различие между светской и сакральной сферами. Для третьей формы взаимопонимания характерным является то, что сакральная сфера постепенно утрачивает своё первоначальное значение, и всё больше приобретает черты рациональности. Социальной практикой управляют религиозная этика осуждения, рациональный естественный закон и гражданская религия. Для светской сферы в данной форме взаимопонимания характерно следующее. Относительно коммуникации имеем нормативно регулируемое коммуникативное действие с аргументативным управлением достоверных утверждений, а целевая деятельность организована посредством легитимной власти. Что же касается современной формы взаимного понимания, то тут происходит различие специфических законных утверждений на уровне дискурса. Сакральная сфера здесь уже не служит цели социальной интеграции и даже если она остаётся, то всё равно не управляет социальной практикой. Светская область разделяется следующим образом. Для коммуникации характерно не связанное нормативно с институционализованной критикой коммуникативное действие, а целевая активность проявляется как этически нейтральное целерациональное действие (утилизация научных технологий).

Таким образом, мы видим, что если для архаической формы взаимопонимания сакраль-

ная сфера институционализирует социальную практику и предоставляет ресурсы для взаимопонимания, то современная форма взаимопонимания возлагает управление на светскую сферу. Отделение компонентов жизненного мира друг от друга осуществляется путём систематических ограничений коммуникации. Искажение закрепляется в формальных условиях коммуникативного действия таким образом, что соотношение объективного, социального и субъективного миров предпрещается для участников типичным образом. С секуляризацией буржуазной культуры культурные значимые сферы (наука, искусство, мораль, закон) отделяются одна от другой и развиваются в соответствии со стандартами внутренней логики. Хабермас делает вывод о том, что культура теряет как раз те формальные свойства, которые давали ей право выполнять идеологические функции. Например, наука, по мнению учёного, в конечном итоге остаётся связанной только с целевой деятельностью.

В связи со всем вышесказанным следует отметить, что серьёзная конкуренция в сфере профессиональной, экономической деятельности в современных развитых обществах приводит к тому, что взаимопонимание, эмоциональное понимание, основанное на моральных нормах, изымается из сферы профессиональных отношений. Если в примитивных обществах обряды инициации и соответствующая система правил гарантировали безпроблемное вхождение подрастающего поколения в общество взрослых, то индустриальное общество, по мнению антропологов, напротив, выработало систему сегрегации поколений, которая усиливается ростом требований к школьному обучению и профессиональному становлению, собирая подростков в большие школьные комплексы и особые места досуга [4, 160]. Всё это порождает целый ряд серьёзных проблем, которые ложатся тяжёлым бременем на современную семью.

Почему семья теряет издавна присущие ей функции? На этот вопрос можно дать различные ответы: потеря сплочённости, разрыв семейных связей, нет потребности вести большое хозяйство, традиционный способ жизни неуместен в современном обществе, среди общности людей, ведущих индивидуалистический способ жизни. Не с этим ли связаны уменьшение количества детей в семьях, увеличение числа разводов, увеличение неудовлетворённости собственной жизнью и т. д. Но, несмотря на уменьшение рождаемости в нашей стране, дети, их воспитание остались теми проблемами, которые являются тормозом на пути прогрессивного развития украинского общества. Что мы знаем о том, как осуществляется воспитание детей в семье в настоящем украинском обществе, что может объединять поколе-

ния между собой? Основные функции семьи, её образ жизни, семейные роли, внутрисемейные отношения, семейная мораль вступили в полосу обновления. Проблемы, касающиеся семьи, связаны с так называемыми модернизационными переменами в области семейных отношений.

Изучению проблем развития семьи в советском обществе уделялось достаточно много внимания. Однако, как отмечает С.И.Голод, основной акцент в отечественной литературе делался на отношениях между семьёй и обществом (М.Мацковский, А.Харчев, Н.Шимин, Н.Юркевич и др.). Например, А.Г.Харчев так и пишет, что «наиболее надёжным...источником суждения об общесоциальных тенденциях в сфере брака и семьи является не изучение и описание отдельных семейных групп, а анализ статистических и документальных данных относительно положения женщин в обществе, уровня материальной и культурной жизни людей, динамика браков, разводов, рождений» [10, 31]. Наоборот, изучение внутреннего механизма функционирования семьи и взаимодействия её элементов, то есть изучение внутренних закономерностей оставалось в тени [3, 90].

Официальная политика в отношении семьи в СССР, отмечает российский демограф А.Г.-Вишневский, никогда не была последовательной. Всё определяла социально-политическая конъюнктура. Иногда на первый план выходило морализирование в патриархально-семейном духе, и тогда появлялись запреты аборт, ограничение разводов, непризнание незарегистрированных браков, вмешательство «общественности» в семейные дела и многое другое, что хорошо вписывалось в традиционную систему представлений об идеальной, добропорядочной, по деревенским меркам XIX века, семье и методах социального контроля над нею. Иногда, напротив, традиционная семейная мораль грубо попиралась, а принципы частной семейной жизни становились объектом откровенного глумления [2, 15].

Возможно, задумывается российская исследовательница С.Ф.Валиева, кризис современной семьи – это следствие той продолжительной стагнации, в которой пребывала семья в годы тоталитаризма, когда семья и общество, семейное и общественное воспитание противопоставлялись. Последнее, безусловно, признавалось приоритетным: «...если, детские сады, интернаты, ...школы полного дня усиленно насаждались как альтернатива «нерадивому воспитателю» – семье, которому поручать детей просто небезопасно» [1, 74–76]. В значительной мере, продолжает свои размышления Валиева, государством была достигнута цель воспитания – формирование поколения людей, которые соответствуют обществу закрытого типа. Семья, призванная выполнять в опреде-

лённой степени роль посредника между обществом и его членами, всё меньше выполняет эту функцию, перестаёт быть для своих членов психологическим убежищем от социальных потрясений [1, 79–80].

Трудно сказать, пишет А.Г.Вишневский, чего в действительности хотели советские политики и идеологи, но старая патриархальная семья с присущими ей ценностями разрушалась: характерная многодетная, многопоколенная крестьянская семья дробилась и вытеснялась нуклеарной малодетной семьёй городского типа [2, 15]. Учёный отмечает что, в бывших республиках СССР как позднего советского, так и постсоветского времени налицо все признаки модернистских изменений, свойственных западным странам второй половины XX века [2, 17]. Несмотря на все трудности и противоречия, советская городская семья развивалась конвергентно с европейской и североамериканской, приобретая и все их проблемы [2, 18].

Вот лишь некоторые из них. Американский исследователь Отто Поллак констатирует тот факт, что сегодня родители не могут соревноваться с государственными службами образования, здоровья, социального обеспечения, потому что не имеют навыков поведения и знаний, которые необходимы в современном мире. Государственные службы навязывают семье новых посредников, которые, в свою очередь, создают сложности, ощущения неадекватности и чувство вины. Эксперты в сферах здоровья, благополучия, образования приносят с правительственными службами стандарты, которые семья не может поддержать, хотя и имеет желание [14, 225–245]. Родители вынуждены отдавать детей на попечение государственных служб (школы, больницы и т. д.), потому что так подрастающему поколению будет легче приспособливаться к жизни в новом обществе. И скорее дети учатся не у родителей, а у своих сверстников, братьев и сестёр. Раньше считалось, что именно родители приучают детей к стандартам поведения – сегодня это не так: не только родители и другие взрослые оказывают большое влияние на детей. Сегодня встаёт вопрос: каким образом дети и родители взаимодействуют и понимают друг друга? Учитывая, согласно с М.Мид, что не только старшее поколение осуществляет влияние на младшее, но и наоборот [5], важно выяснить, какое влияние осуществляют дети на родителей, и как в связи с этим строятся процессы коммуникации, что представляет собой структура связей и отношений в семье между родителями и детьми.

На современном этапе развития общества, как мы уже отмечали, ведутся многочисленные дискуссии в отношении упадка семьи и уменьшения её роли в воспитании подрастающего поколения. Однако выдвигаются различные предположения. Некоторые учёные говорят, что

упадок семьи – это миф, семья всего-навсего изменяется. Например, такие социологи как М.С.Мацковский и А.Г.Харчев считают одним из основных результатов индустриализации и урбанизации то, что брачно-семейная жизнь приобрела более личностный характер. Произошло снижение роли внешних факторов в обеспечении устойчивости брака и соответственно возросло значение его «внутреннего содержания» [11, 6]. Они также делают ударение на том, что происходит так называемая «редукция функции» семьи, то есть она превращается в общность, главное назначение которой состоит в налаживании интимной жизни людей, в создании обстановки, которая могла бы служить своего рода «антиподом» и «психологическим противовесом» социальному отчуждению. И с увеличением интенсивности и насыщенности социальной жизни ценность данной функции семьи, по их мнению, будет расти [11, 6–7].

Другие исследователи считают, что семья как социальный институт действительно пришла в упадок: она потеряла свои функции, власть над своими членами. Так, американский учёный Д.Попеное утверждает, что со времён многофункционального целого семья сохранила только две функции: выращивание детей и обеспечение членов семьи заботой и общением [7, 65–73]. Однако Попеное обеспокоен тем, что существует опасность передачи этих функций другим институтам – в случае их передачи другим институтам вряд ли они будут выполнены также хорошо, поскольку семья обладает лучшими возможностями для выполнения этих функций.

Уже упоминавшийся американский исследователь Отто Поллак считает, что влияние государства на семью представляет собой влияние широкомасштабной организации на маломасштабную, влияние стандартизации на автономию, влияние профессионала на мирского человека. Описывая внедрение государства в семейную жизнь, учёный подчёркивает, что функция, которая действительно отбирается у семьи другими институтами, это не образование, воспитание, забота о здоровье, ведение домашнего хозяйства, а скорее автономия установления собственных стандартов [14, 226]. Конечно, такое ограничение существовало всегда, например, ограничение со стороны религии, но оно было значительно меньше. Сегодня же существует меньшая автономия семьи из-за наличия культурного лага между новыми стандартами жизни и семейными возможностями их реализации. Учёный также подчёркивает, что бюрократия современной жизни приводит к тому, что семья становится чуть ли не единственным местом, где люди могут снять напряжение и усталость. То есть эмоциональное взаимопонимание, основанное на моральных нормах, переводится в сферу межличностных, дружеских, семейных

отношений, но и там существуют определённые проблемы. Наличие патологий, например, у одного члена семьи может привести к возникновению патологий у другого члена семьи и т.д. То есть семья рассматривается как своеобразная система взаимоотношений, в которой её члены оказывают влияние друг на друга. Семья в перспективе, считает О.Поллак, будет рассматриваться как место убежища от потерь и деперсонализации общественной жизни [14]. Таким образом, функции взаимопонимания, психологической взаимопомощи и взаимоподдержки будут превалировать. Однако, чтобы это произошло, необходима действительная кооперация членов семьи, как мужа и жены, так родителей и детей.

Культура в современном мире адресует семье терапевтическую роль. Именно семья призвана формировать чувство «Я» и самоидентификацию человека. Но как происходит соци-

ализация детей сегодня? Считается, что семья утрачивает свои позиции в сфере воспитания детей. Но есть ли альтернативы? Сегодня большинство других факторов, агентов, институтов социализации не заинтересовано материально и морально брать на себя такую ответственность, а «безродительство», как известно, приводит к социальному сиротству, безнадзорности и т. п. Именно поэтому рассмотрение семейной коммуникации в контексте социализационных процессов представляет особую актуальность в наши дни.

Таким образом, приведённые данные подтверждают актуальность изучения коммуникативных процессов в семье. Существующие проблемы повышают значение именно научных, теоретически обоснованных исследований, направленных на изучение повседневных социальных практик, повседневной жизни в семье.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Валиева С.Ф. Социализационная функция семьи в контексте её развития и реализации в современных условиях. Дис. на соиск. учён. ст. к. с. н. – М., 1999. – 150с.
2. Вишневский А.Г. Демографическая модернизация России и её противоречия// Мир России. – 1999. № 4. Том 8. – с.5-21.
3. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – Санкт-Петербург, ТООТК «Петрополис», 1998. – 272с.
4. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие)/ Пер. С франц. – М.: Педагогика, 1991. – 176с.
5. Мид М. Культура и преемственность. Исследование конфликта между поколениями// Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988. – с.322-361.
6. Молодь України за соціальний прогрес і злагоду у суспільстві. Збірник матеріалів Конгресу української молоді. – К., 1997. – 160с.
7. Попеное Д. Упадок американской семьи (1960-1990)// Вестник Московского университета. Сер.18.Социология и политология. –1996, №3. – с.65-73
8. Постанова Верховної Ради України Про концепцію державної сімейної політики. – К. 17 вересня 1999 року №1063-ХІУ. – 9с.
9. Про становище сімей в Україні. – К.: НВФ. «Студцентр», 1999. – 232с.
10. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1979. – 367с.
11. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и её проблемы (Социально-демографическое исследование). – М. «Статистика», 1978. – 224с.
12. Якубова Ю.М. Батьків не обирають... – К., 1997. – с.49-76.
13. Intermediate reflections: system and lifeworld// Habermas J. The theory of communicative action. Vol.2. – Oxford: Polity Press, 1987. – с.113-197.
14. Otto Pollak. The Outlook for the American Family// Social Problems Today. Dilemmas and Dissensus./ Ed. by Clifton D. Bryant. – J.B.Lippincort company. Philadelphia-New York-Toronto, 1971, p.225-245.

В.Е. ПОЛЯКОВ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ НАЗВАНИЙ УЛИЦ ЕКАТЕРИНОСЛАВА, ОДЕССЫ, СИМФЕРОПОЛЯ

Поляков Владимир Евгеньевич – директор средней общеобразовательной школы №37 (г. Симферополь)

Много лет занимаясь исторической эволюцией топонимов Симферополя всегда с огромным интересом собирал крупицы сведений об аналогичных процессах в других городах, чтобы в сравнении выявить закономерности, от-

бросить случайное. Выбор для сравнительного анализа именно Одессы и Екатеринослава предопределен тем, что эти города юга Украины долгие годы, десятилетия, века развивались по одному и тому алгоритму, более того с их ста-

новлением связан узкий круг исторических деятелей определенной эпохи: Екатерина ??, Г.И. – Потемкин, В.В.Каховский, М.С.Воронцов.

Практически идентичен и период формального рождения указанных городов: Симферополь – 1784 год; Екатеринослав – 1787 год; Одесса – 1794 год. Но если Симферополь и Одесса возникли на базе ранее существовавших крупных для своего времени городов Ак-Мечеть и Хаджибей, что не могло не отразиться на их судьбе, то старт Екатеринослава в архитектурном и административно-экономическом плане начинался едва ли не с чистого листа.

К сожалению, автор не обладает исчерпывающей информации по всему массиву дореволюционных топонимов Одессы и Екатеринослава, но даже то, чем он владеет позволяет приступить к задуманному анализу.

Бесспорный факт, что предтечей топонимов – названий улиц города, были дромонимы – названия дорог, ведущих к рядом лежащим населенным пунктам или указывающим направления к соседним крупным городам.

Табл. 1

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
ул. Московская	ул. Московская	ул. Московская
ул. Херсонская	ул. Херсонская	
ул. Балтская	ул. Елизаветградская	ул. Бахчисарайская
ул. Тираспольская	ул. Харьковская	ул. Севастопольская
ул. Николаевская	ул. Новомосковское шоссе	ул. Феодосийская
		ул. Перекопская

Комментарий: Обращает на себя внимание тот факт, что везде присутствует улица, указывающая направление на Москву.

Характерная примета всех городов с православным населением – это наименование улиц агонимами – названиями располагавшихся на них храмов.

Табл. 2

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
ул. Троицкая	ул. Троицкая	ул. Троицкая
ул. Софиевская		ул. Софийская
ул. Ольгиевская	ул. Воскресенская	ул. Александра Невского
ул. Преображенская	ул. Надеждинская	ул. Петропавловская
ул. Успенская	ул. Первозванная	ул. Спасская

Комментарий: Как мы видим, спектр свя-тых, в честь которых возводились указанные храмы достаточно разнообразен, но повторения есть: ул. Троицкая, ул. Софийская.

На примере истории возникновения топонимов Симферополя по архивным изысканиям удалось сделать вывод о том, что официально-наименованию улиц предшествовало устное, народное номинирование, которое как правило было абсолютно точным, так как опиралось на очевидное наличие ярких внешних примет, выделяющих улицу из ряда подобных. Одним из таких признаков вероятно является функциональное значение данной улицы.

Табл. 3

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
ул. Базарная	ул. Базарная	ул. Базарная
ул. Гостиная	ул. Гостиная	ул. Гостиная
ул. Торговая	ул. Торговая	ул. Торговая
ул. Земская	-	ул. Земская
ул. Гимназическая	-	пер. Гимназический
пер. Банный	-	ул. Банная
ул. Театральная	-	ул. Театральная
ул. Церковная	-	ул. Церковная
ул. Почтовая	-	ул. Почтовая
ул. Водопроводная	-	ул. Водопроводная
-	ул. Провиантская	ул. Провиантская
ул. Госпитальная	-	ул. Госпитальная
-	ул. Шоссейная	ул. Шоссейная
ул. Шарлатанская	-	ул. Миллионная
ул. Танкерная	ул. Фабричная	ул. Мясная
пер. Шампанский	ул. Керосиная	ул. Малобазарная
пер. Бисквитный	ул. Гимнастическая	ул. Школьная
пер. Ваннй	-	-
пер. Газовый	-	-
ул. Гаванная	-	-
ул. Старопорто-франковская	-	-
ул. Привозная	-	-

Комментарий: Очевидна абсолютная идентичность в таких названиях, как ул. Базарная. ул. Гостиная, ул. Торговая и, вероятно, по всем остальным выделенным в данном перечне улицам. Но есть и самобытные, свойственные только данному городу названия. Таким реликтом является ул. Старопортофранковская. Это название несомненный памятник истории так как именно с получением статуса порта-франко и было связано экономическое процветание Одессы в XIX веке. Примечательно, что этот топоним возник естественным путем, как отличительная черта границы зоны порта-франко, а не в честь данного события.

Требуют комментария поставленные в один ряд улицы Шарлатанская и ул. Миллионная. Это улицы с откровенно дурной репутацией и не

случайно, как только, находившиеся на ней все четыре дома терпимости были закрыты, то по настоянию жителей улицы ее переименовали, дав совершенно нейтральное название, в данном случае: ул. Подгорная.

Рассмотрим блок названий связанных с профессиональной деятельностью жителей города.

Табл. 4.

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
ул. Полицейская	ул. Полицейская	ул. Полицейская
ул. Торговая	ул. Торговая	ул. Торговая
ул. Кузнечная	-	ул. Кузнечная
ул. Ремесленная	-	ул. Ремесленная
пер. Аптекарский	пер. Аптекарский	-
пер. Каретный	-	пер. Каретный
ул. Бурлачья балка	ул. Литейная	пер. Бондарный
ул. Ямская	ул. Железная	пер. Жандармский
пер. Ватманский	-	пер. Извозчик
ул. Портняжья	-	пер. Колесный
ул. Рыбачья	-	пер. Чиновничий
ул. Градоначальническая	-	ул. Архитекторская
-	-	ул. Инженерная
-	-	ул. Интендантская
-	-	ул. Губернаторская
-	-	ул. Кондукторская

Комментарий: Особый интерес вызывает название пер. Ватманский. Современным людям оно ассоциируется разве, что с листом ватмана. Возникает ассоциация о том, что возможно там находилась фабрика по производству ватмана или проживал человек с подобной фамилией, но в действительности мы имеем дело с реликтовым названием профессии. Оказывается после того, как в Одессе появился трамвай, ватманами называли – вагонновожатых, точно так, как это было принято в Германии. А вот в Симферополе прижился другой термин – ул. Кондукторская.

Самый распространенный способ номинирования улиц по наличию на них ярко выраженных ориентиров

Комментарий: В данном случае обращает на себя внимание различность ориентиров: например, четко выраженная в Одессе морская терминология: Гаванная, Канатная, Доковская, Морская, Черноморская, Якорная. А вот в Симферополе большое наличие названий на крымскотатарском языке: ул. Кантарная – Ве-

Табл. 5

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
ул. Садовая	ул. Садовая	ул. Садовая
ул. Ипподромная	ул. Скаковая	ул. Скаковая
пер. Колодезный	ул. Колодезная	ул. Колодезная
ул. Тюремная	-	ул. Тюремная
-	ул. Трамвайная	ул. Трамвайная
ул. Новая	-	ул. Новая
ул. Манежная	ул. Управская	ул. Фонтанная
ул. Мясоедовская	ул. Клубная	ул. Вокзальная
ул. Гаванная	ул. Фабричная	пер. Сенной
ул. Канатная	-	пер. Дровяной
ул. Карантинная	-	пер. Больничный
ул. Бассейная	-	ул. Кантарная
ул. Мастерская	-	ул. Салгирная
ул. Виноградная	-	ул. Набережная
ул. Доковая	-	пер. Ночлежный
ул. Морская	-	ул. Речная
ул. Черноморская	-	ул. Кладбищенская
ул. Якорная	-	ул. Приютская
ул. Комитетская	-	ул. Заставная
ул. Столбовая	-	пер. Архивный
ул. Ботаническая	-	пер. Багажный
-	-	пер. Мечетный
-	-	пер. Минаретный
-	-	ул. Кадизкерская

совая; ул. Кадизкерская – место нахождения судьи.

Неизменный атрибут любого города – это наличие в названиях улиц военной терминологии.

Табл. 6

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
пер. Казарменный	пер. Казарменный	ул. Казарменная
-	ул. Лагерная	ул. Лагерная
спуск Военный	ул. Военная	-
-	ул. Козачья	ул. Армейская
-	-	ул. Эскадронная
-	-	ул. Комендантская
-	-	ул. Артиллерийская

Комментарий: В те годы каждый полк имел имя собственное, по-видимому, связанное с местом формирования. Так в Симферополе квартировался 51-й Литовский пехотный полк, примечательно, что название улицы Литовской восходит к этому периоду. А вот в Екатеринос-

лавле оказывается стояли Симферопольский, Феодосийский, Керчь-Еникалейский и Павлодарский полки.

Но наибольшее число совпадений, вероятно, будет связано с принципом наименования по рельефу местности и расположению улицы.

Табл. 7

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
бульвар Внешний	-	ул. Внешняя
ул. Прямая	-	ул. Прямая
ул. Крайняя	-	ул. Крайняя
ул. Круглая	-	пер. Круглый
-	ул. Проточная	ул. Проточная
-	ул. Подгорная	ул. Подгорная
ул. Долгая	-	пер. Кривой
-	ул. Нагорная	ул. Нагорная
пер. Высокий	-	пер. Высокий
ул. Степовая	-	ул. Степная
-	ул. Большая	пер. Большой
ул. Окружная	ул. Крутогорная	ул. Прорезная
пер. Тупиковый	ул. Сквозная	пер. Узкий
ул. Выездная	ул. Широкая	ул. Дальняя
ул. Балковская	ул. Полевая	пер. Обходной
ул. Кордонная	-	ул. Продольная
ул. Косвенная	-	пер. Глухой
ул. Клиновья	-	пер. Ломанный
пер. Обрывистый	-	-
пер. Овражный	-	-
пер. Треугольный	-	-

Особый интерес вызывают названия улиц, которые несут в себе информацию о сословных принадлежностях жителей

Табл. 8.

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
-	ул. Дворянская	ул. Дворянская
ул. Княжеская	ул. Новодворянская	ул. Мещанская
-	ул. Стародворянская	ул. Крестьянская
-	ул. Архирейская	ул. Султанская
-	-	пер. Ханский
-	-	пер. Карабайский

Комментарий: И вновь мы видим органичное влияние старой Ак-Мечети, преемником которой стал Симферополь.

В современной топонимике в абсолютном большинстве названия улиц сформированы от фамилий или партийных псевдонимов людей, Специалисты давно и единодушно признали этот способ номинации самым неудачным, са-

мый конъюнктурным. Едва ли не абсолютное число улиц, названных в честь тех или иных людей, переставали нести функцию отличительного знака. К сожалению, процесс этот начался не сегодня. Рассмотрим как он проходил до революции в городах юга Украины.

Табл. 9

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
ул. Екатеринская	ул. Екатеринская	ул. Екатеринская
ул. Пушкинская	ул. Пушкинская	ул. Пушкинская
Александровский проспект	ул. Александровская	-
-	ул. Гоголевская	ул. Гоголевская
бульвар Николаевский	-	ул. Николаевская
Потемкинская лестница	-	ул. Потемкинская
ул. Жуковского	ул. Жуковского	-
ул. Маразлиевская	ул. Яковлевская	ул. Лазаревская
ул. Новосельского	-	ул. Иванова
ул. Ришельевская	-	-
ул. Дерибасовская	-	-
ул. Дюковская	-	-
ул. Бажакина	ул. Кудашевская	ул. Аксаковская
ул. Прохоровская	ул. Ульяновская	ул. графа Толстого
ул. Коблевская	ул. Чечеливская	ул. Суворовская
ул. Пишионовская	пер. Некрасова	ул. Долгоруковская
ул. Белинского	-	ул. Марковская
ул. Петра Великого	-	ул. Воронцовская
ул. Ланжерона	-	пер. Фабра
пер. Пироговский	-	ул. Мюльгаузенская
проезд. Сабанеевский	-	ул. Бетлинговская
спуск Левашовский	-	ул. Арендская
ул. Елисаветинская	-	ул. Шаховская
-	-	ул. Шестериковская
-	-	ул. Серова
-	-	бульвар Крым-Гирея

Комментарий: Примечательно, что в Одессе наибольшее число улиц названы в честь царственных особ: Александровская, Екатерининская, Елизаветинская, Николаевская, Петра Великого. Подобный приоритет не случаен, так

как Одесса долгие десятилетия была некоронованной столицей Новороссии и обласкана вниманием всех без исключения императоров включая и Павла I, который, как известно, не благоволил к Екатеринославу и Симферополю, последнему по его указу, даже было возвращено название Ак-Мечеть.

В особый блок выделены названия улиц, который на первый взгляд объединены совершенно неизъяснимо. Объединяет же всех этих людей то, что в свое время Г.Т.Маразли и Н.А. – Новосельский были городскими головами Одессы; Яковлев – Екатеринослава, Лазарев и Иванов – Симферополя. По воспоминаниям современников, вклад этих людей в развитие этих городов огромен и очень жаль, что все эти имена уже забыты. Примечательно, что в Симферополе старожилы и краеведы, зная о том, что современная улица Ленина ранее называлась Лазаревская, абсолютно уверены, что свое название она получила в честь прославленного флотоводца.

И в завершении о названиях улиц, которые несут в себе информацию о национальной принадлежности его жителей.

Говоря об Одессе Александр Сергеевич Пушкин писал:

*«Здесь ходит гордый славянин,
Француз, испанец, армянин,
И грек, и молдован тяжелый,
И сын египетской земли...»*

Табл. 10.

Одесса	Екатеринослав	Симферополь
ул. Еврейская	-	пер. Еврейский
ул. Греческая	-	ул. Греческая
-	ул. Казанская	ул. Казанская
ул. Арнаутская	ул. Волошская	ул. Армянская
ул. Итальянская	ул. Таборная	ул. Жидовская
ул. Колонистская	-	ул. Караимская
ул. Малороссийская	-	пер. Курбетский
ул. Польская	-	ул. Русская
бульвар Французский	-	ул. Татарская
-	-	ул. Турецкая
-	-	пер. Цыганский
-	-	ул. Эстонская

ЛИТЕРАТУРА:

1. Саркисян К.С. Ставницер М.Ф. Улицы рассказывают: очерки. – Изд. 6-е, испр. и доп. – Одесса: Маяк, 1979. – 263 с.
2. Де-Рибас А.М. Старая Одесса: исторические очерки и воспоминания. – Одесса: ассоциация культурного развития Одессы, 1990. – 377 с.
3. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. – Иерусалим, 1996. – 204 с.
4. Вулиці і площі Дніпропетровська /Бріккер Б.Я.; Кузьміна О.В.; Тралло І.Н.; Шевченко Г.І. – Дніпропетровськ.: Промінь. 1967. – 150 с.
5. Поляков В.Е. Улицы Симферополя. – Симферополь: Таврида, 1994. – 142 с.

Комментарий: ул. Колонистская в Одессе восходит своим названием к обширной болгарской колонии, а вот пер. Курбетский в Симферополе в переводе с крымскотатарского – Цыганский.

Выводы:

Как мы видим, во всех трех городах процесс формирования городской топонимии проходил по одним и тем же законам. Примечательно, что при использовании имен или фамилий номинаторы использовали не родительный падеж, как это происходит сейчас, а употребляли форму притяжательного прилагательного, тем самым, отвечая на вопрос: Какая улица, а не «В честь кого?», как это происходит сейчас.

Абсолютное число названий улиц было мотивированным и появление их не было случайным. Вот почему все они являются памятниками истории, памятниками языка, памятниками культуры.

Многие названия совершенно уникальны и неповторимы это улицы Дерибассовская, Старопортофранковская, пер. Бисквитный, ул. Шампанская, Французский бульвар – все это характерно только для Одессы и словно является ее визитной карточкой. Ул. Салгирная, ул. Кадискерская, бульвар Крым-Гирея – для Симферополя. Ул. Философская, ул. Волошская, ул. Чечилевская – для Екатеринослава.

Автор сознательно не оговаривает в своей работе какие из вышеназванных годонимов, благодаря усилиям краеведов, специалистов, патриотов своих городов уже возвращены из небытия и вновь являются украшением наших городов, а какие по-прежнему обречены на забвение – это отдельная трудная тема к которой мы неизбежно все же придем.

ПОЛІТОЛОГІЯ

ПОДЛЕСНАЯ Л. С.

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ

Подлесная Людмила Станиславовна — доцент кафедры истории и украиноведения Национальной металлургической академии Украины (Днепропетровск), кандидат исторических наук

Неизвестные ранее человечеству проблемы, связанные с новыми глобальными трансформациями, сегодня особенно актуальны для Украины. Без глубокого осмысления этих проблем, без осознания важности и сложности процесса адаптации и интеграции Украины в современный мир, возможность создания украинской государственности будет если не утрачена, то надолго отодвинута. Так или иначе, это может обернуться национальной катастрофой.

Значение и понимание проблем глобализации, места и роли Украины в новом глобальном мире позволит также разобраться в наших внутренних проблемах. У большинства населения, в том числе и у молодежи, нет должного понимания проблем национальной безопасности, такой ее важной составляющей, как экономическая безопасность, которая напрямую связана с глобализационными процессами.

Знание тенденций глобалистики дает возможность понять, почему экономический потенциал Украины ныне не способен обеспечить необходимым образом суверенитет и обороноспособность страны, защиту ее национальных интересов, почему не остановлен спад производства, снижается жизненный уровень, растет безработица и т.д.

Наконец, как показывает мировой опыт второй половины XX в., никакие специфические условия, особенности национального развития, кризисные состояния и внутренние трансформации не могут ни отменить, ни отложить неминуемое действие объективных законов глобального развития. Поэтому лозунг «Учиться глобализации», ставший общечеловеческим лозунгом на XXI в. [1, 72], должен стать и нашим лозунгом.

Глобализация мирового развития началась не на пустом месте и не в одночасье. Исторически мир глобализируется и интегрируется на протяжении всего периода своего развития. Правда, до XVI в. об этом только инстинктивно догадывались.

Сегодня специалисты отмечают три волны глобализации. Третья, современная волна, которая приходится на конец 80-х гг. XX в., «накрыла» посттоталитарные страны. Тогда, в ходе «перестройки» появился и приобрел право на существование термин «общечеловеческие ценности».

Что можно и нужно было понимать под «общечеловеческими ценностями»? Чем это понятие оказалось в реальности?

Теоретически и логически его можно рассматривать как соблюдение «общечеловеческих интересов». Но известно, что не только каждый отдельный человек не в состоянии в своей повседневной жизни руководствоваться общечеловеческими интересами. Любая организация — от правительственной до преступной — так или иначе исходит из собственных интересов.

Поэтому «общечеловеческие ценности» предполагают не только соблюдение этих интересов, но и сохранение возможностей полноценного существования каждой отдельной человеческой личности. Наиболее фундаментальные «общечеловеческие ценности» стоят выше интересов как таковых, выше любых осознаваемых или декларируемых интересов не только отдельных людей, но и тех или иных социальных групп.

Общечеловеческие ценности тесно связаны с породившими их духовными источниками, поэтому их содержание в глубине своей постигается интуитивно, не всегда и во всем может быть выражено рационально. Во многом они соотносимы с нравственным законом, который присущ только человеческой природе и который, как и Истина, един с полнотой реализации человечности. Но есть много путей выражения Истины и соблюдения нравственного закона, что связано с разными культурами и разными человеческими выборами. А полнота человечности есть явление как бы надчеловеческое, внушающее нечто трансцендентное отдельному человеку, ибо эта полнота никогда

не достигается в нашем эмпирическом бытии [2, 11].

По сути, проблема состоит не в выборе общечеловеческих ценностей (хотя угроза антропологической катастрофы, носящей глобальный характер, порождена, скорее всего, какими-то коренными ошибками человечества в выборе ценностных ориентиров), не в них самих, а в том, насколько адекватно они воплощены в человеческих культурах и в способности планетарного взаимодействия культур.

Что касается реальности, то термин «общечеловеческие ценности» стал в некотором роде «визитной карточкой» периода «перестройки». В нем сконцентрировались принципиальные стремления перестройки сознания, необходимой, как тогда представлялось, для выхода из духовного тупика, означающего невозможность оздоровления экономической и политической жизни общества и обрекающего нас на антропологическую катастрофу. Понятие это возникло как антитеза проповедовавшимся многие десятилетия идеям «классовой морали», «классовых интересов».

Декларация «общечеловеческих ценностей» должна была противостоять такой деградации общества, стала исходным ориентиром предстоящих перемен социальной жизни и общественных отношений. Но произошло это без учета того, что общечеловеческие ценности не конструируются искусственно в историческом процессе, а открываются в нем, встраиваясь в культуру [2, 10].

Сегодня уже очевидно и то, что они, эти ценности, так и остались сферой декларации и являются чаще ширмой для проведения совсем другой политической позиции. Эта позиция направлена на укрепление положения отдельных государств как элиты [3, 202]. Главная же ценность — человек — так и не нашел себе в этом понятии места.

Поэтому лозунг «общечеловеческих ценностей» есть лозунг глобализации и в практической плоскости его можно рассматривать как форму распространения ценностей либеральной демократии, как средство формирования глобалистского сознания. Иначе говоря, формировать общечеловеческие ценности — значит учить и учиться глобализации. Опыт последней четверти XX столетия показал, что страны, которые не поняли или пренебрегли законами и закономерностями глобальной интеграции и новыми «глобальными правилами игры» заплатили слишком большую цену.

Глобализация развития — это объективная закономерность, это общемировой процесс, которого никто не избежит, она стала важным реальным аспектом современной мировой системы, одной из наиболее влиятельных сил, определяющих дальнейший ход развития нашей планеты.

Что касается понятия «глобализация», то ее интерпретация варьируется у разных авторов очень широко. С этим в какой-то мере связана различная реакция на процессы глобализации, в которой одни усматривают серьезную угрозу мировой экономической системе, национальным экономикам [4], а другие видят средство дальнейшего прогресса мировой экономики.

Несомненно, глобализация содержит как позитивные, так и негативные аспекты.

К преимуществам глобализации можно отнести обострение международной конкуренции, неминуемо влияющей на развитие человеческих ресурсов и стимулирующей рост производства на национальном и международном уровнях. В процессе глобализации могут создаваться условия для взаимовыгодной торговли, экономии на масштабах производства, повышения производительности труда в результате рационализации производства на глобальном уровне. Проведенные международными организациями аналитические исследования показали, что глобализация открывает новые широкие перспективы для развития науки и для миллионов людей в мире. Рост товарообмена, появление новых технологий, иностранных инвестиций, развитие информационных сетей и Internet стимулируют экономический рост во всех странах, что способствует расширению занятости, снижению уровня бедности и росту благосостояния, а в целом — прогрессу человечества и создают мощный потенциал качественно нового развития, соответствующего будущей информационно-интеллектуальной эре.

Однако на деле более реальными оказались негативные последствия, издержки и потенциальные проблемы, опасные для человечества, для Украины.

Угрозу конфликтов на региональном, национальном и интернациональном уровнях порождает несправедливое распределение благ. Глобальная экономическая система не может считаться здоровой и не имеет перспективы, если сегодня общее богатство 225 самых богатых людей мира приравнивается годовому доходу 47 % человечества, 1 % населения планеты владеет 40 % ее богатств, а 1,3 млрд. чел. имеет доход менее 1 доллара в день. В странах Восточной Европы и СНГ зафиксировано одно из самых больших значений в истории такого показателя, как коэффициент Джини.

Интеграционные процессы, рост взаимозависимости и повышение степени открытости национальных экономик усиливает их уязвимость (азиатский и российский кризисы 1997–1999 гг.), ведет к утечке капиталов, квалифицированной рабочей силы и интеллекта наций в передовые страны.

Все более небезопасным для государств наций и отдельных регионов мира становятся

глобализация СМИ и создание гигантских мультимедиа империй. Высокие технологии, которыми обладают развитые страны, в первую очередь США, дают им возможность не только манипулировать информацией и общественным сознанием, но и навязывать свои идеологические, культурные ценности, разрушительно действующие на национальные культуры и традиционные ценности. В этом плане культура молодого украинского государства оказалась одной из наиболее уязвимых. Главным и едва ли не единственным национальным признаком, к примеру, украинского телевидения, является перевод с английского на украинский язык.

Утверждение ценностей современной либеральной демократии привело к нарастанию конфликтных процессов, росту масштабов миграции населения. Сегодня в мире 23 млн. беженцев [5, 89], а это не только проблемы занятости, но и рост преступности, распространение опасных заболеваний, подъем расистских настроений.

Построенный по либеральным рецептам (откинувшим ценности классического либерализма) глобальный мир оказался расколотым [6, 256]. В остальных странах беднеют люди, растут преступные организации, криминализируется власть, формируются олигархические кланы. Государства теряют суверенитет, граждане — права человека. Усиливается теневая экономика. Экономическая свобода и экономическая демократия становятся пустыми фразами.

Глобальный эгоизм стран-лидеров, стран «золотого миллиарда» заменил международный принцип невмешательства во внутренние дела других стран принципом «гуманитарного вмешательства». МВФ и Всемирный банк (глубоко антидемократические организации) предоставляют займы разным странам только при условии выполнения ими требований «Вашингтонского консенсуса» (пакет полулегальных соглашений, заключенных в 80-е гг. между Министерством финансов США, МВФ и Всемирным банком). Эти условия столь жестки, что уже разрушена экономика десятков стран мира. Нет ни одного примера, когда бы результатом «реформ по МВФ» явилось процветание. Украина, к сожалению, не стала исключением. Вырвавшись из объятий одного «старшего брата», она оказалась в объятиях теперь другого «глобального старшего брата».

Глобализация, ставшая главным законом развития, несет одним странам возможности, другим — большие опасности. Украина оказалась среди тех наций и стран, которые по тем или иным причинам не включились в процессы модернизации интеллектуально-информационного типа и не обеспечили себе высокого уровня международной конкурентоспособности в процессе развития. Начиная создавать свою государственность фактически с самого нача-

ла, Украина имела уникальный случай и обязана была учесть не только позитивный, но и негативный опыт мирового социально-экономического развития.

Однако Украина приняла западную «помощь» и навязанный ей через международные финансовые институты нынешний курс реформ, результаты которого не могут внушать оптимизма.

Если Украина стартовала в реформы, находясь в первой десятке наиболее развитых стран мира, то сегодня она занимает место далеко за сотым. Экономика страны дезинтегрирована, за годы реформ потеряно 74% экономического потенциала, произошла по сути деиндустриализация, теневая экономика составляет уже более 60%, на 92% утрачен свой внутренний рынок. Не лучше обстоят дела в социальной и культурной сферах.

Глобализация, как глубоко заинтересованная коммерческая игра со стороны сильнейших стран, как новая идеология стран «золотого миллиарда», «эры денег» привела к коренным социально-экономическим и политическим переменам в украинском обществе, кризису традиционных институтов социализации молодого поколения, разрушению механизма преемственности поколений, отчуждению молодежи от политики и культуры, смене ценностных ориентаций [7, 31]. В этих условиях возникновение и распространение «глобальной культуры», означающей на практике глобализацию западной культуры или вестернизацию (теперь «вестернизацией» некоторые называют вообще глобализацию), небезопасно для украинской культуры. Именно культура дает людям ощущение идентичности, прошлого, судьбы, достоинства. Это все то, что так нужно украинскому обществу для выхода из нынешнего состояния.

Небезопасным это является не только для Украины, но и для других наций-государств. Протест против тех форм, в которых «глобализация» навязывается человечеству, вылился в антиглобалистское движение. Сегодня в борьбе против «глобализации по МВФ и ТНК» участвуют сотни тысяч и даже миллионы людей. «Антиглобалистами» эти люди себя не называют, а именуют «новым антикорпоративным движением», «новым антикапиталистическим движением», но чаще всего — «движением за глобальную демократию» (ДГТ), которое вбирает в себя не менее 120 разных групп и организаций. Единого центра или руководства нет, участники отдельно договариваются через Internet о координации действий на каждой массовой акции. Между разными группами могут быть значительные расхождения во взглядах и разные представления о тактике. Антиглобализм сегодня сильно отличается от выступлений конца 60-х гг., преимущественно студенческих, с примесью контркультуры.

Среди наиболее мощных и известных организаций в ДГТ – АТТАК (расшифровывается как «Действие за налог Тобина в помощь гражданам»), «Глобальное действие людей», «Сеть прямого действия» (преимущественно университетское движение, выступающее, в частности, против коммерциализации образования), «Антикапиталистический блок», «Вернем себе улицу», «Белые халаты» и др.

Ближайшие цели – скорейшая дестабилизация деятельности отдельных корпораций и принадлежащих им СМИ, война против ВМФ, ВТО, бойкот и разоблачение «мирового рынка», реальная поддержка сопротивления в «третьем мире». Предельная задача – переход к более справедливой модели общественного устройства. Результатами антиглобального движения и примером решения собственных проблем в условиях глобализации могут служить следующие факты. В Аргентине за три года 20 активных антиглобалистов создали систему, в которой 120 тыс. трудяг живут вообще без денег, просто обмениваются товарами собственного производства. В джунглях Мексики на контролируемой армией сапатистов территории, несмотря на все усилия местных властей и давление США, потомки майя строят свой загадочный социализм.

К слову сказать, призрак антиглобализма появился именно здесь, на юге Мексики. Пос-

ле вступления в силу 1 января 1994 г. Договора о Североамериканской зоне свободной торговли (НАФТА), когда мексиканские рабочие разом потеряли 26% заработка, вспыхнуло вооруженное восстание, поднятое Сапатистской армией национального освобождения. Здесь же летом 1996 г. состоялась первая всемирная встреча против «глобализации».

Можно по-разному относиться к антиглобалистам, можно не соглашаться с их методами борьбы и даже целями. Но нельзя не знать об антиглобализме и не считаться с реальностью его существования. Пока что на «антиглобалистскую» тему реагируют с недоумением и странной осторожностью.

Антиглобализм в «первом мире» кипит на улицах и проводит конференции. Антиглобализм в «третьем мире» действует в партизанском лесу с автоматом. Украина, как и Россия, экономически, технологически, информационно зависла между двумя мирами, и где она окажется завтра – самый важный для ее жителей вопрос.

Хочется надеяться, что, несмотря на необратимый характер отдельных процессов, украинское общество на всех уровнях сможет консолидироваться, проявить государственную солидарность и, используя мощный потенциал науки, вырваться из глухого угла, в котором сегодня оказалась.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Вілоус, Д.Г.Лук'яненко та ін. – К., 2001.
2. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990.
3. Сичева Т.Г., Чорна Н.В., Міносян А.С. Інформаційне суспільство і нові обрії осмислення // Інтелігенція і влада. Зб. наук. праць. – Вип. 1(2). Ч. II. – Одеса, 2002.
4. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. – М., 1999.
5. Шепелев М.А. Кризис глобализации и перспективы мирового геоэкономического процесса и их политические последствия // Гран?. 2001. № 1(15).
6. Шепелев М.А. Либеральные истоки современного глобализма // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. Зб. наук. праць. – Дн-вськ, 2001.
7. Мирян А.М. Формування творчої особистості молоді – основа національно-громадського виховання // Інтелігенція і влада. Зб. наук. праць. – Вип. 1(2). Ч. II. – Одеса, 2002.

М. А. ШЕПЕЛЕВ

ДИХОТОМИЯ «ГЕОПОЛИТИЗМА» И «ГЛОБАЛИЗМА» В КОНТЕКСТЕ НЕОТОТАЛИТАРНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ МИРОВОГО ПОРЯДКА

Шепелев Максимилиан Альбертович – преподаватель кафедры политологии Днепрпетровского национального университета, кандидат философских наук

«Земля – единственное на свете, что имеет ценность, потому что она – единственное, что вечно»...

М. Митчелл («Унесенные ветром»)

«Глобальное открытое общество означает беспрепятственный, не стесненный протекционистскими мерами естественный рыночный отбор, при котором не народы сами по себе, а

безликий механизм рынка определяет, кому хозяйничать на тех или иных территориях». Отмечая такие тенденции, видный российский философ и политолог А.С.Панарин подчеркивает, что «воспеваемый либеральными адептами открытого общества глобальный мир стал на глазах превращаться в систему глобально-го геноцида» [1, 54].

Порожденный веком Просвещения привычный образ прогресса, осуществляемого человечеством на основе коллективного согласия относительно горизонтов общественного развития, оказался в настоящее время существенно поколеблен. Вместо идеалов гражданского общества и рациональных начал утверждается примат анонимных, стихийных сил, действующих независимо от человеческой воли. Это состояние оказывается на деле преддверием новой волны социального конструктивизма – становления глобальной системы управления человеческим универсумом, унифицированным посредством рынка.

Складывающийся мировоззренческий комплекс, хотя привычно и опирается на классическую политэкономия, является тем не менее полным извращением идей Адама Смита. Им «невидимая рука рынка» мыслилась, по сути, властью Провидения, исполнением человеком воли Божьей (даже не осознавая ее), то есть Его дланью, выстраивающей мир. А основой экономики оказывался у него синтез общественной морали и естественного желания человека улучшить свое существование. Применяемый же ныне с точностью чуть ли не наоборот принцип безликой «невидимой руки», выстраивающей собственную, никому до конца не ведомую версию дольного мира, утверждает как раз диктат своеволия и антиобщественных интересов, слишком часто прямо попирающих законы справедливости. Тем самым деятельно-пассивная метафизика современного либерализма оказывается по своей сути во многом ближе безличному восточному фатализму, нежели личностно ориентированному мировоззрению, признающему достоинство человека, основанное на его прямой ответственности за происходящее.

На пороге XXI века появляются и активизируются факторы, благоприятствующие усилению тоталитарных тенденций общественного развития. В.П.Пугачев относит к ним следующие факторы:

- бурное развитие поведенческих (бихевиоральных) наук, используемых для разработки эффективных методов и технологий управления политическим (в том числе электоральным) поведением граждан;

- коммуникационная революция, открывающая новые технические возможности управления массовым сознанием и политическим поведением людей;

- глобализация мирового развития, создающая возможность беспрепятственного использования финансово-экономических и научно-информационных ресурсов для установления контроля со стороны единственной сверхдержавы или блоков ряда постиндустриальных государств над целыми регионами или даже (в перспективе) миром;

- обострение экологической и сырьевой проблем и как следствие усиление стремления к установлению контроля над дефицитными мировыми ресурсами (отражением этой тенденции является, в частности, «экологический фашизм»);

- устранение в результате перехода к монополярности мира существовавшего в эпоху противоборства двух мировых политических блоков механизма сдержек антигуманной политики (вспомним, что соревнование социализма и капитализма оценивалось в основном на шкале гуманных ценностей: свободы и социальной защищенности личности, уважения прав человека, высоты жизненного стандарта и т.д.);

- ослабление рабочего и демократического движения, ограничивающего авторитарные и тоталитарные тенденции правящей элиты в ряде государств мира» [2, 6–7]. Отсюда российский политолог делает вывод о том, что «накануне третьего тысячелетия новые, современные формы тоталитаризма представляют все большую угрозу для свободы и демократии» [2, 7].

Тоталитаризм имеет, несомненно, модернистское происхождение, что подтверждается хотя бы его идеалом в виде общества, организованного как единая фабрика. Концентрационный лагерь как новация тоталитаризма также порожден модернистским проектом, пронизанным интенцией подчинения живого неживому, витального – рациональному. Тоталитаризм представляет собой воплощение Танатоса – механизм укрощения жизни на планете, вариант технократической научной организации, реализуемой посредством репрессивных практик Модерна. Он означает навязывание обществу умозрительных доктрин и проектов, подмену народного опыта и здравого смысла догматикой всепобеждающего учения, посягательство на культурное разнообразие. Он отрицает партиципативную демократию самостоятельных гражданских коллективов, но вполне совместим с представительной демократией изолированных индивидов-атомов, «свободно» выбирающих, кому передоверить решение своих дел. Не случайно концепция тоталитарного государства – Левиафана была идеально обоснована Т.Гоббсом, который считается классиком либерализма.

Важнейшими предпосылками тоталитаризма как доведенной до крайности и распространенной на сознание формы социального контроля являются нарастание рационализма в общественном сознании и организации, а также рост степени организованности различных сфер общественной жизни. Сегодня мы наблюдаем нарастание рационализма и реальных возможностей по управлению различными общественными процессами, а развитые страны далеко обошли нацистскую Германию или сталинский СССР по уровню общественной орга-

низации. Причем традиционные политические, прежде всего государственные, организации пополнились такими новыми, всепроникающими институтами, как, например, налоговые службы. Появились многообразные, часто сплывшие с властью группы давления.

Сформированный в ходе информационно-телекоммуникационной революции новый тип коммуникационного единства придал новую силу старому соблазну тотальной власти над миром и стал отправной точкой процесса формирования глобальной субкультуры. Информационно-телекоммуникационная революция резко усилила такую важнейшую предпосылку тоталитаризма, как средства контроля над личностью. Глобальная информатизация и компьютеризация, спутниковая связь, кабельные радио и телевидение делают технически возможными не только систематическую идеологическую индоктринацию, но и управление индивидуальным и групповым, массовым сознанием и поведением, электронный контроль за жизнью, образом мыслей людей.

Все это дополняется разрушением преимущественно стихийных и неконтролируемых властями или организованными группами традиционных общинных, церковных, семейных, родственных, соседских и т.п. коммуникаций, ограничивающих возможности манипулятивного воздействия на сознание. Главным качеством «массового человека» является интеллектуальное иждивенчество, стремление жить по готовым рецептам, а следовательно – политическая жизнь по авторитету. Формируется новый социальный тип – «постчеловек», которому другие люди не нужны и для которого само бытие в реальном мире становится помехой. Радикализация потребительской утопии, требующей немедленного удовлетворения всех прихотей «эмансипированной» личности, породила ответную радикализацию технической искусственности – фантомный мир, в котором все возможно. Это мир киберпанков, транссексуалов, гомосексуалистов и пр. Такие сдвиги являются свидетельством торжества либерально-техницистской картины мира и прелюдией глобального неототалитаризма.

Тенденции становления глобального неототалитарного порядка предопределили парадигмальный кризис классической геополитической науки Модерна, принявший форму столкновения двух конкурирующих интеллектуальных парадигм – глобалистской и собственно геополитической.

Глобализация мировой экономики, политики и культуры, во многом с подачи американских ученых, стала в конце 90-х годов XX века доминирующей темой международных исследований, и такая ситуация, похоже, сохранится в ближайшие 10–20 лет. Работы в рамках этого направления выделены в отдельную категорию

в классификации, установленной Международной ассоциацией политической науки.

Осенью 1999 года состоялся XVIII Всемирный конгресс МАПН, приуроченный к ее 50-летию. Его темой была: «Мировой капитализм, управление и община: идем ли мы к корпоративному тысячелетию?». Смещая акцент с понятия «глобализация» на понятие «мировой капитализм» и особенно акцентируя на корпоративном аспекте изменений, Квебекский конгресс призван был выявить организационное и ценностно-ориентированное понятие процесса глобализации. Конгресс обратился к вопросам: как влияет «корпоративный поворот» на существующие формы государства и общины; как будет происходить переход от системы, основанной на национальном хозяйстве и конкуренции, ко все более растущей системе интеграции мирового капитализма и регионально-корпоративного, и политически координируемых рынков; как это влияет на традиционные модели демократического правления и на личность граждан.

Аналогичные процессы, происходящие в философии истории и культуры, социальной культурологии, социологии, социальной экологии, международного права, мировой экономики, свидетельствуют о том, что глобализация приобретает центральное значение в современных научных дискуссиях и исследованиях во всех социальных и гуманитарных науках. Происходит интенсивный процесс становления глобалистики как науки, изучающей глобальный мир как динамично развивающуюся целостность.

Можно выделить три измерения глобализации:

- как объективной тенденции мирового экономического, социального, культурного и политического развития;
- как цели, выдвигаемой политическими элитами ряда крупных развитых государств;
- как методологии анализа экономического, социального, культурного и политического развития отдельных государств и международных отношений, а также выработки соответствующей стратегии на уровне их субъектов (государств, корпораций, международных организаций и т.д.).

Термин «глобализация», эпизодически появлявшийся с конца 60-х годов, впервые был поставлен в центр концептуальных построений в 1981 году американским социологом Дж. Маклингом, призвавшим «понять исторический процесс усиления глобализации социальных отношений и дать ему объяснение». Первоначально концепция глобализации исходила из рассмотрения ее как следствия вестернизации, то есть распространения западной модели за пределами тех регионов, где она исторически возникла, однако практика 80-х годов не дава-

ла безоговорочных подтверждений правомерности такого взгляда. Поэтому была предпринята попытка соединить элементы концепции глобализации с концепцией постмодернизма. На том основании, что Модерн, будучи порожден Европой, в то же время сам породил Европу как социальную систему, способную к быстрому и динамичному развитию, утверждалась возможность рассматривать всю современную цивилизацию как порождение Модерна, а глобализацию — как «распространение модернизации». Считалось, что переход от Модерна к Постмодерну устраняет моноцентричную модель мирового устройства, а формирующаяся система уже не ограничивается одним западным миром. Отсюда — вывод о возможности идентификации эры глобализации и Постмодерна.

В 90-е годы XX века понятие «глобализация» стало непрямым элементом международного политического, экономического и философского дискурса. Глобализация представляет собой комплексное геополитическое, геоэкономическое и геокультурное явление, оказывающее мощный демонстрационный эффект на все стороны жизнедеятельности вовлекаемых в этот процесс общностей. Глобализация — это не линейный, а очень противоречивый и неравномерный диалектический процесс, охватывающий как интеграцию, так и распад, как общее, так и особенное и единичное, как культурную и экономическую гомогенизацию, так и дифференциацию. Она призвана придать мировому сообществу новые качества, а ее осмысление позволит человеку лучше ориентироваться в эпоху смены миропредставлений.

Предшественником концепций глобализации была геоэкономическая концепция открытой экономики британских фритредеров, выступавших за свободный рынок без границ и таможен. Теоретическое обоснование фритредерства дали А.Смит, Д.Рикардо, Ф.Кенэ и другие экономисты.

Долгое время феномен глобализации рассматривался в социально-политических теориях преимущественно с позиций эконоцентризма, поскольку именно в экономической сфере процессы глобализации были с самого начала наиболее очевидными. В рамках эконоцентризма были разработаны теории империализма В.Ленина, К.Каутского и Н.Бухарина, теории зависимости П.Пребшца, Ф.Кардозо и Е.Фалетто, мир-системная теория И.Валлерстайна и А.Г.Франка. Осознание процессов глобализации в рамках эконоцентристского научного мышления имело целый ряд негативных последствий. Во-первых, феномен глобализации стал рассматриваться как непреложная закономерность, вытекающая из объективных экономических процессов. Во-вторых, эконоцентричные картины глобализации не способны объяс-

нить культурно-историческое разнообразие мира, сохраняющееся в условиях экономической унификации и зачастую конфликтующее с ней. Ключевой проблемой сегодня выступает интерпретация культурного разнообразия мира как органичной функциональной особенности процесса глобализации. В этом направлении идут активные научные поиски в сфере социальной антропологии и культурологии. В этом же контексте обнаруживается концептуальная значимость исследований цивилизационного измерения геоэкономики. Здесь следует подчеркнуть, что «понятия геоэкономики и цивилизации имеют общие точки соприкосновения, то есть утвердившееся за последнее столетие понимание цивилизационного развития, как взаимодействия устойчивых культурно-исторических типов общества (Н.Данилевский, О.Шпенглер, А.Тойнби) являются важным источником геоэкономического подхода» [3, 105].

Это особенно актуально еще и потому, что тенденцию глобализации стремятся поставить под контроль самые разные социальные силы, борющиеся за мировое влияние и власть. Поэтому многочисленные проекты глобального мира так противоречивы. Кроме того, в конце XX века все чаще стала заявлять о себе концепция антиглобализма. Диалог культур когда-то начинался с преодоления этнического сепаратизма, но сегодня эта идея вновь оживилась в ответ на культурный империализм вестернизации, которую пытаются представить в качестве истинной глобализации.

Очевидно, что тенденция глобализации будет развиваться в перспективе открытой, непредсказуемой истории, преодолевая серьезные препятствия на своем пути. Когда-то на заре цивилизации архаичных племенных богов победила и вытеснила великая римская идея. Сегодня новому трибализму необходимо противопоставить сильную гуманистическую объединительную идею. Решение этой задачи определяется способностью к равноправному диалогу культур в условиях глобального мира.

В контексте процессов глобализации некоторые ученые в последние годы отказываются от базисного смысла геополитической науки. Так, например, К.Э.Сорокин понимает под ней «комплексную дисциплину о современной и перспективной многослойной и многоуровневой глобальной политике» [4, 9]. К.С.Гаджиев предлагает «решительно отмежеваться от традиционного понимания геополитики как дисциплины, призванной изучать исключительно или преимущественно пространственный аспект международных отношений и лежащего в основе такого подхода географического детерминизма, а также от трактовки геополитики как внешнеполитической стратегии, направленной на экспансию и гегемонию». На основании того,

что в современном мире «сами географические и пространственно-территориальные параметры мирового сообщества и соответственно отдельно взятых стран и народов в их отношениях подверглись существенной трансформации», он полагает правомерным реинтерпретировать префикс «гео-» в термине «геополитика» таким образом, что он утрачивает свое изначальное значение [5, 17].

К.С.Гаджиев исходит из того, что «объединение всех стран в единое и замкнутое геополитическое пространство, в котором как бы не осталось незанятых, «свободных» территорий и пространств, породило новый глобальный геополитический расклад. Разделение на регионы, региональные союзы и объединения носит во многом условный характер, поскольку в современном мире взаимодействие государств происходит уже не только на региональном и даже макрорегиональном, но и на глобальном уровне, взаимодействие и взаимозависимость государств приобрели не только региональный, но и глобальный, всепланетарный характер». Констатация этих изменений позволила ему утверждать, что «гео-» в понятии «геополитика» означает не просто географический или пространственно-территориальный аспект в политике», а «призвано обозначать всепланетарный масштабы, параметры и измерения, правила и нормы поведения в целом, а также международной политики отдельных государств, союзов, блоков в общемировом контексте» [5, 38].

Российский политолог делает отсюда вывод о том, что «в этом смысле геополитика призвана исследовать процессы и принципы развития государств, регионов и мира в целом, изучать, как и с помощью каких механизмов и на основе каких принципов они живут и функционируют» [5, 38]. Тем самым геополитика становится синонимом «мировой политики» — научной дисциплины, провозвестниками которой можно считать Р.Кокейна и Дж.Ная, выступивших с работой «Транснациональные отношения и мировая политика». Большинство исследователей в сфере мировой политики полагают, что в ней должен быть сделан акцент на новых тенденциях мирового развития, в частности, на нетрадиционных (негосударственных) международных акторах. Такая интерпретация приводит к отождествлению геополитической науки с глобалистикой как наукой о современных общепланетарных процессах. Оущая это, К.Э.Сорокин вообще предлагает отказать от использования термина «глобалистика», относя его к «разряду журналистских изысков» [4, 8]. Данная подмена выходит за рамки ревизии геополитики, осуществленной в США в период Третьей мировой («холодной») войны, означая упразднение ее как таковой.

Цивилизация Модерна является продуктом революционных процессов, сформировавших уникальные типы социальных преобразований, обеспечивших движение обществ в направлении модернизации. «Отличительными чертами развития всех постреволюционных обществ были: растущая структурная дифференциация и специализация; установление универалистских организационных систем; формирование индустриальной или полуиндустриальной рыночной экономики; обоснование относительно открытой, нетрадиционной системы стратификации и мобильности, в которой выдвигались достижительные критерии вообще и экономические, профессиональные, образовательные критерии достижения в частности; возникновение централизованных, в высшей степени бюрократизированных политических систем» [6, 228-229].

Революционные представления цивилизации Модерна более-менее сознательно ориентированы на изменение исходных характеристик макросоциального порядка и на далеко идущие преобразования основополагающих предпосылок социального и культурного порядков. Именно революционные тенденции и символы являются определяющими в характеристике цивилизации Модерна, в которой сложился определенный тип изменений в политической системе, приведший к неприятию предустановленности существующей культурной традиции, к подрыву традиционной легитимности центров общества, к секуляризации центральных макросоциальных символов, к ослаблению традиционных нормативных ограничений в характере символов социального и культурного порядков. Особое значение придавалось позитивной ориентации социополитического порядка на изменения, его восприятию как универсального феномена и одновременно автономной секулярной целостности.

Все эти черты цивилизации Модерна предопределили противопоставление «современности» и «сопротрастственности» с вытекающей отсюда дихотомией «глобализма» и «геополитизма». Формирование глобалистской парадигмы происходило на почве либерального мировоззрения, не предполагающего геополитики как таковой. Оно ориентируется на абстрактного человеческого индивидуума как носителя определенных прав и свобод, а его конкретное тело (территория) носит случайный характер. Главная ценность и смыслообразующий элемент либерализма —самоопределение и автономия личности. Методологическими чертами либеральной мысли являются рационализм как метод решения проблем; дедуктивное следование от одного общего принципа к конкретным случаям; постулат универсальной применимости всех законов для всех исторических и социальных общностей; атомизм и

механизм представлений об обществе и индивиде; представление о правильном понимании как о самодостаточной внеисторической сфере.

Размывание пространства, означающего качественную спецификацию социальной реальности, делает построенную на принципах и ценностях либерализма экспансию безграничной. Как отмечает Л.Г.Ионин, «интерес либерального государства к чужим территориям не есть собственно территориальный интерес: когда он имеется, он всегда есть средство удовлетворения других интересов: экономических (сырье) или политических (навязывание собственной модели взаимоотношений государства и граждан, не предполагающей изначальной связи с землей, с территорией). Поэтому территориальная экспансия здесь есть не собственное «профилирование» (навязывание и одновременно осознание собственной «качественности»), а наоборот, экспансия абстракции, универсализация доселе партикулярных качественных образований» [7, 40].

Если идеалом глобализма является универсализация политических, экономических и культурных форм жизни с соответствующим нивелированием локальных традиций и ценностей, то становится очевидным интеллектуальный антагонизм либерального глобализма и консервативного геополитизма. «С точки зрения консерватизма, захват территорий – это утверждение «своего», которое имеет смысл только пока существует «чужое», ибо качество имеет смысл только пока существует другое качество», – отмечает Л. Г. Ионин [7, 40]. Отсюда вытекающий из консервативного мировоззрения многополярный образ мира, в котором существуют качественно различные центры, отстаивающие свое качественное своеобразие. Выражая такой подход, Н.Н.Алексеев отмечает, что «существуют чисто естественные пределы пространственной экспансии государств, переступая которые государство рискует ослабить себя, а не усилить». По его словам, «государство-мир (imperium), живущее на единой территории и совпадающее с определенным культурным типом, имеет самой природой и культурой поставленные границы» [8, 413].

Такая идейно-мировоззренческая установка определяется самым способом отношения к чувственной конкретной реальности пространства, являвшимся артикуляцией дотеоретического опыта традиционного общества. В средневековой Европе, как и на Руси, феодальная (удельная) земельная собственность, в отличие от обезличенной буржуазной, всегда персонифицирована, «всегда имеет свое имя и дает его господину; земля для него не только объект обладания, но и родина со своей историей, местными обычаями, верованиями, предразсудками» [9, 233]. В традиционном созна-

нии имение считалось продолжением человеческого тела, и в этом смысле оно не знало дилеммы «иметь или быть»: бытие и «имение» находились в отношениях неразрывной взаимозависимости.

Разрыв между бытием и имением связан с развитием денежной экономики. Деньги как универсальное выражение любой ценности означали релятивизацию всех ценностей вообще, они разорвали естественные связи между вещами, равно как и связи между вещами и личностями. Отношения собственности тем самым утратили прежнюю конкретность и полноту эмоциональной связанности вещи и владельца, абстрагировавшись в форме юридических норм.

Отражением традиционных, консервативных представлений о собственности является отношение к земле как территории. Для консерваторов, как отмечает К.Маннхейм, «земля – это настоящий фундамент, на который опирается и на котором развивается государство, так что только земля может создать историю» [11, 609]. Отношение консерватизма к земле расширяется до специфического отношения к пространству вообще. Оно выражается в стремлении к пространственному упорядочению событий в противоположность свойственному прогрессизму их временному упорядочению. Именно земля, пространство, на котором реализует себя нация, является детерминантой национальной истории. Нация в консервативном понимании не есть совокупность человеческих индивидуумов, населяющих в данный момент часть земной территории. Она есть нечто большее – долгая череда прошедших, нынешних и будущих поколений, неразрывно связанная с землей. В конечном счете, территория страны – это «имение» семьи государя, с вытекающим отсюда консервативным пониманием суверенитета. В силу этого уничтожение королевской, царской семьи не просто символизировало гибель режима, а было равносильно уничтожению государства как такового.

Консервативное видение международных отношений и мировой истории нашло воплощение в «геополитизме», для которого геополитика есть ядро внешней политике, определяемое общими консервативными представлениями о фундаментальной роли земли и территории. Само возникновение геополитической науки связано с органицистскими представлениями о неотделимости государства от территории. Связь государства с землей для нее не есть внешняя связь, но связь внутренняя, которую можно сравнить со связью между душой и телом. Государство вырастает из своего тела, из земли, и многие черты государственной жизни определяются особенностями территории, на которой вырастает государство. Показательно, что возникновение геополитики связано

именно с германской интеллектуальной традицией. На германских языках «Land», «земля» означает «государство» (Deutschland, England, Holland и т.д.), этому же обозначению соответствует и русское слово «земля», в древнем употреблении также обозначавшее «государство», а позднее использовавшееся в контексте неразрывной связи с государством (диалектическое единство Государства и Земли, земства).

То, что в европейской науке подчеркнули геополитические исследования, в России самостоятельно осветили евразийцы. Предложенный ими термин «месторазвитие» особо подчеркивает органический характер процессов исторической жизни человеческих обществ на определенной земле. По словам П.Н.Савицкого, «необходимо умение сразу смотреть на социально-историческую среду и на занятую ею территорию». С евразийской точки зрения государства являются родами «общежитий», строящихся на основе «генетических вековых связей» «между растительным, животным и минеральным царствами, с одной стороны, человеком, его бытом и даже духовным миром, с другой».

Географическое единство Евразии, образующей, как показали евразийцы, особый «географический мир», обособленное и целостное «месторазвитие», является основной предпосылкой формирования в ее пределах единой цивилизационной системы. Социально-историческая среда и территория взаимоприспосабливаются и сливаются здесь в целостный географический ландшафт. Его населяют представители родственных между собой культур, образующие самостоятельный культурный мир, резко отличающийся от всех остальных культур. Границы его распространения, по словам П.Н.Савицкого, «совпадают с пределами пустынно-степной области, занимающей среднюю часть основного материка Старого Света и тянущейся непрерывной полосой от нынешней Восточной Галиции до нынешней «китайской стены» [12, 225]. Приводя пример державы скифов, по происхождению родственных персам, но отличающейся от них социальной организацией, которая в свою очередь предвосхищала уклад монголов, генетически далеких арийцам-скифам, Савицкий доказывает, что «начало «месторазвития» преобладает здесь над началом «генетической близости» [12, 226].

Поскольку культура есть принадлежность «месторазвития», то культурно-исторический (цивилизационный) процесс также может рассматриваться с точки зрения «месторазвития». Каждая появляющаяся в его пределах социальная общность может испытать на себе его влияние и со своей стороны приспособить его к себе и «слиться» с ним. С этой точки зрения евразийцы, в частности, рассматривали «китайзацию» проникавших в китайское местораз-

витие народов, «индизацию» пришельцев в Индию, «иранизацию» народов-пришельцев в Иране, «европеизацию» венгров и т.д. Посредством подобных процессов «культурные традиции оказываются как бы вросшими в географический ландшафт, отдельные месторазвития становятся «культурно-устойчивыми», приобретают особый, специально им свойственный «культурный тип» [12, 230].

Ш.Эйзенштадт установил, что «символы протеста и радикализма, отражавшие господствовавшие настроения первых европейских революций, постепенно вошли в основополагающие ориентации цивилизации Нового времени» [6, 235]. Свидетельством этого является широкое распространение по всему миру революционных движений и радикализма, в первую очередь социалистических и националистических движений. При этом тот факт, что в социализме и национал-либерализме отличительные черты движений протеста сливались с центральными символами различных традиций и цивилизаций, подтверждает их соответствие фундаментальным посылкам цивилизации Модерна. Распространение этих движений свидетельствует о том, что развитие цивилизации Модерна требовало постоянного воссоздания революционных символов и тенденций, ставших основополагающим компонентом новой цивилизации, своего рода ее нетрадиционной большой традицией.

Привлекательность социалистической традиции для незападных обществ Ш.Эйзенштадт объясняет тем, что происходило символическое перемещение условий развития социализма как движения протеста в Европе на ситуацию, в которой эти общества обнаружили себя в результате распространения цивилизации Нового времени. Социализм оказался наилучшим средством участия в современной (западной) универсальной традиции одновременно с отрицанием отдельных аспектов цивилизации Модерна. По его мнению, «социалистическая традиция является единственной современной международной традицией, в которой протест против каких-либо конкретных недостатков в устройстве общества, свойственном цивилизации Нового времени, может быть обоснован в категориях самих оснований современного мира» [6, 240].

Социалистическая идеология в этом смысле в равной степени с либеральной представляла собой полное отрицание социальной ценности пространства. Пролетарии, как сказано в «Манифесте Коммунистической партии», не имеют отечества. Социалистическая революция должна была происходить в мировом масштабе и неизбежно предполагала абстрагирование от местных особенностей. Именно на почве полного снятия территориального момента строилась политика Советского государства в

первые годы после Октябрьской революции, что иллюстрируется отношением к Брестскому миру. Считалось, что территорией можно пожертвовать во имя будущего, во имя перспективы мировой революции. Лишь с исчезновением иллюзии мировой революции отношение к территории изменилось, а лозунг «строительства социализма в одной отдельно взятой стране» и последующий принцип «мирного сосуществования» означали отказ от всеобщей унификации мира и признание его качественной разнородности.

Противостояние атлантизма и евразийства по сути означает противостояние либерально-прогрессистского глобализма и консервативно-традиционалистского геополитизма. В лице атлантизма выступает глобалистский проект с притязаниями на универсальное господство и унифицирующей ролью идеологии «прав человека», ориентирующегося на свободного самоопределяющегося индивида, тогда как евразийство представляет собой консервативную геополитическую модель, основывающуюся на представлениях о культурно-цивилизационном многообразии мира, в котором «евразийская цивилизация» обладает качественными особенностями, культурно-исторической самобытностью.

«Глобализм» есть идеология предвещаемой нынешними мондиалистами типа Ж.Аттали «Эры Денег», представляющей собой по сути всемирное торжество «четвертого сословия» ростов-

щиков. Продуктом нынешнего этапа глобализации является виртуальная финансовая постэкономика, тесно связанная с управлением привлеченными средствами, разнообразными кредитными операциями, образующая виртуальный континент, метарегион, превращающийся в новый, транснациональный по своему характеру, но сохраняющий определенную географическую привязку полюс мира, стремящийся охватить своей сетью координат все прочие геоэкономические пространства — ее развитие ведет в перспективе к своеобразной делегитимизации частной собственности вследствие расщепления правомочий между владельцем и финансовым оператором; это экономика, которая вовлекает будущие доходы и удачу производителей в текущую экономическую деятельность, превращая время и случай в действительный экономический ресурс, позволяющий последовательно расширять объем финансово-экономических операций.

Таким образом, конфликт «глобализма» и «геополитизма» является отражением изначального дуализма Времени и Пространства, Модерна и Традиции. В этой ситуации «геополитизм» означает мировоззренческую парадигму, отстаивающую реальный мир физически осязаемого социального, экономического, культурного пространства, а значит, а геополитика представляет собой базовую систему координат устойчивого, стабильного политического развития человеческого общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в эпоху стратегической нестабильности. — М.: Эдиториал УРСС, 1999.
2. Пугачев В.П. Информационно-финансовый тоталитаризм: российский эксперимент по американскому сценарию // Вестн. Моск. ун-та. Сер.12. Полит. науки. — 1999. — № 4.
3. Бариская А.Т., Шмелева М.И., Шепелев М.А. Цивилизационное измерение геоэкономики // Грани. — 2000. — № 5.
4. Сорокин К.Э. Геополитика современного мира и Россия // Полис. — 1995. — № 1.
5. Гаджиев К.С. Геополитика. — М.: Междунар. отношения., 1997.
6. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. — М.: Аспект Пресс, 1999.
7. Ионин Л.Г. Консервативная геополитика и прогрессивная глобалистика // Социс. — 1998. — № 10.
8. Алексеев Н.Н. Русский народ и государство. — М.: Аграф, 1998.
9. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1972.
10. Маннхейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1996.
11. Савицкий П.Н. Географический обзор России-Евразии // Мир России-Евразии: Антология. — М.: Высшая школа, 1995.

В. В. КРИВОШЕІН

ІМІДЖОВА СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ: СТРУКТУРА ЕЛЕМЕНТАРНОГО РІВНЯ*Кривошеїн Віталій Володимирович – викладач кафедри політології Дніпропетровського національного університету*

Іміджі є невід’ємною складовою частиною світосприйняття. Іміджі, як зазначає Георгій Почепцов, – це готові інтерпретації світу, які дає нам самий світ. І ми активно користуємося ними. Утрируваний світ, репрезентований в іміджі, легше піддається розумінню. «Ми спираємось на готові іміджеві схеми, коли інтерпретуємо нову реальність. Уявні світи, – стверджує український вчений, – носять також чітко національний характер, бо знаходяться вони в достатній залежності від даного менталітету» [1, 11]. Особливої значимості іміджі відіграють у політичному житті, де в доволі емоційній формі сфокусовані майже всі прояви людської публічності.

У загальному плані політичний імідж слід розглядати як особливого роду образ-уявлення про конкретний об’єкт політичного світу, який за допомогою асоціацій гіперболізує апріорно задані характеристики даного об’єкту та наділяє його додатковими («фантомними») властивостями. При цьому політичний імідж є цілісна, інтегрована система уявлень про конкретний об’єкт політичного світу, яка формується у масовій політичній свідомості в конкретно-історичний період розвитку суспільства. Оскільки політичний імідж є відображенням, хоча і не абсолютним, об’єктів політичного світу, отже, ми можемо звести всю різноманітність іміджів до трьох основних груп:

- іміджі персоніфікованих політичних об’єктів;
- іміджі інституційованих політичних об’єктів;
- іміджі ідеологізованих політичних об’єктів.

Політичний імідж за своєю структурою дуже складний феномен політичного світосприйняття. У загальному плані в його складі можна виділити два основних зрізи: інформаційний каркас (образ-знання, прототип) та іміджологема (сукупність так званих образів-маркерів).

В індивідуальній свідомості надбання конкретним об’єктом політичного світу відповідного іміджу здійснюється на першому етапі його репрезентації sukcesивним шляхом за допомогою розгорнутого процесу категоризації, теоретичне обґрунтування якого було запропоновано Н. Кантором та У. Мішелем [2, 193–194]. Завдяки процесу категоризації здійснюється зіставлення актуального образу об’єкта сприйняття з існуючими в індивідуальній свідомості категоріями. У разі відсутності відповідної категорії в індивідуальній свідомості створюється нова або оновлюється, вдосконалюється стара

категорія, яка стає найбільш адекватною об’єкту, що сприймається. Завдяки наявності категорії при актуалізації (зовнішньої або внутрішньої) відповідного політичного іміджу виникає можливість моментальної (симультанної) ідентифікації та інтерпретації відповідного політичного об’єкту, незважаючи навіть і на те, що він має значну кількість ознак.

Механізм переходу від перцептивної дії до сприйняття, який лежить в основі процесу категоризації, прийнято називати симультуванням. Сутність останнього полягає в тому, що sukcesивний процес зміни відчущань згортається у часі, перетворюється у стійку схему, де часова послідовність відчущань замінюється їхньою одночасною просторовою координацією, яка прищеплює сприйняттю. Перцептивна дія несе на собі відтиск суб’єктивності, який проявляється в уявності в ньому цілісного об’єкта у формі розгорнутого процесу характеристик. При симультуванні перцепція об’єктивується, тобто перетворюється у сприйняття цілісного предмету [3, 21].

Обґрунтування двох способів впізнання предметів сприйняття – sukcesивного та симультанного – було здійснено в рамках загально-кібернетичної теорії зв’язку та управління. Згідно її положень, підпорядкованість множини станів джерела виступає в двох основних формах: просторової (симультанної) та часової (sUCCESSивної). Ці дві форми підпорядкованості виконують різну роль в інформаційних процесах. SUCCESSивна часова підпорядкованість використовується при прийманні і передачі інформації, а симультанна – при її збереженні у пам’яті. У процесі передачі, збереження та використання інформації ці форми організації сигналів у певній послідовності можуть переходити один в одного, не порушуючи при цьому ізоморфізму і внаслідок чого залишаючись інваріантними. Передача інформації від її носія, яка має форму sukcesивного процесу, поступово заповнює чарунки (комірки) пам’яті і переходить у симультанно підпорядковану послідовність. При переході інформації з блоку пам’яті в робочі органи, симультанна форма перетворюється в sukcesивну. Наприклад, сигнали, що передаються по телеграфу (sUCCESSивна форма), записуються на стрічку (симультанна форма), звідси зчитуються адресатом [3, 22–23].

Виходячи з цього, інформаційний каркас політичного іміджу ми будемо розглядати на двох рівнях – sukcesивному (образ-знання) та симультанному (прототип).

Знання про об'єкти політичного світу люди на отримують як із свого безпосереднього життєвого досвіду, так і в результаті цілеспрямованого впливу на сприйняття з боку ЗМІ, політичної реклами та інших форм соціального спілкування. Образ-знання, що склався в масовій політичній свідомості щодо конкретного об'єкта політичного світу, дозволяє індивіду організувати у своєму сприйнятті отриману політичну інформацію, порівнювати її з певними категоріями, класами, типами об'єктів політичного світу. Нова інформація про об'єкт політичного світу порівнюється із вже наявним образом-знанням і асимілюється з ним. Якщо ж вона суперечить цьому образу, не порівнюється з ним, то тоді в залежності від багатьох факторів індивід може пристосувати (модифікувати) свій образ-знання до нової інформації, або створити зовсім інший образ-знання. Також слід відмітити, що образи-знання можуть існувати самі по собі, без прив'язування до конкретного іміджу, або складати інформаційний каркас раціоналізованих (когнітивних) образів.

Прототипи як складові інформаційного каркасу політичного іміджу існують у масовій політичній свідомості й являють собою не лише один із значимих критеріїв оцінки реальних політичних об'єктів, але і спосіб збереження та передачі наступним поколінням уявлень і цінностей, поширених у даному суспільстві. Джерелом формування прототипів, наприклад, загальнонаціонального політичного лідера є діяльність чинного президента, діяльність видатних політичних діячів минулого, соціальні та економічні цінності суспільства, традиції політичної культури суспільства, діяльність ЗМІ, міфи, легенди, казки тощо. Внаслідок цього стандарти оцінки політиків можуть бути як поширеними в суспільстві, так й ідіосинкратичними, тобто пов'язаними з неординарними якостями певних політичних діячів.

На думку О.Єгорової-Гантман, прототип політичного лідера, тобто персоніфікованих політичних об'єктів, складається з набору рис, які притаманні, на думку виборців, зразковому президенту (або іншим політичним діячам). Існують як позитивні, так і негативні прототипи. Крім того, на основі різного роду досвідів можуть формуватися різні прототипи. З одного боку, прототипи політичного лідера можуть бути відображенням особистісних якостей та досягнень успішних політиків минулого, а з іншого – можуть бути набором абстрактних рис, який містить як судження про особисті якості президента, так і судження про його ділові та поведінкові характеристики [4, 213–214].

Створення прототипу іміджу політичного лідера може здійснюватись на основі досвіду: по-перше, усталених, традиційних уявлень; по-друге, при значному розповсюдженні уявлень про конкретний предмет, коли здійснюється

стереотипізація його ідіосинкратичних властивостей; по-третє, при ідеалізації конкретного предмету сприйняття шляхом створення певних абстрактних якостей, що компонується в системно організовану сукупність. Те ж саме стосується і не персоніфікованих – інституційованих та ідеологічних – груп політичних об'єктів.

Прототип політичного іміджу виникає внаслідок стереотипізації образу-знання конкретного політичного об'єкта. Тому за певних обставин прототип можна ототожнювати із стереотипом, але стереотипом специфічним, оскільки йдеться про складову іміджу. Прототип як специфічний різновид стереотипу має складну структуру.

О.Семендяєв виокремлює дві складових структури стереотипу:

- когнітивний образ, який забезпечує схильність суб'єкта до сприйняття масової інформації;

- інструментально-практичні установки, які створюють контекст оцінювання та внутрішньої готовності суб'єкта до послідовних дій.

При цьому дослідник робить важливе зауваження: якщо інструментальний компонент починає домінувати над когнітивним, тобто людина сприймає лише те, що вона хоче сприймати, то істина стає такою, що її неможливо відрізнити від брехні, переконання переростає у забобону, категоріальний стереотип перетворюється на імідж, а люди – в знеособлений та маніпульований «поодинокий натовп» [5, 164–165]. З такою позицією важко погодитися, оскільки у стереотипі немає виходу в раціональну сферу (когнітивний образ), інакше це вже не стереотип. Функціональним полем стереотипів є межа між свідомістю та несвідомим, вони завжди залишаються на рівні схованих суб'єктивних умонастроїв, які індивід та суспільство частіше всього від «чужих» навмисно ховають. Але структура стереотипу, запропонована О.Семендяєвим, може бути, при деякому доопрацюванні, застосована і щодо прототипу політичного іміджу (який, по суті, є категоріальним стереотипом).

У якості когнітивного образу як складової прототипу може виступати відповідний профіль, з технологічної точки зору – імідж-карта як підказка до формування іміджу, яка складається з характеристик, що типово асоціюються з певними ситуаціями [1, 161]. Профіль прототипу іміджу складається із певних фрагментів. Наприклад, у профілі прототипу іміджу політичного лідера О.Єгорова-Гантман виокремлює такі його фрагменти:

- портретний, який відображує сприйняття особистості, характеру та поведінки політика;

- професійний, який відображує ділові якості політика;

- соціальний, який фіксує соціальні очікування щодо політика, його соціально значимі характеристики [4, 216].

В іншому місці дослідниця запропонувала структуру прототипу, дещо схожу з попередньою. Зокрема, було виокремлено наступні компоненти:

- персональні характеристики, до яких відносяться фізичні, психофізіологічні особливості лідера, його характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо;
- соціальні характеристики, до яких відносять статус лідера, який визначається, по-перше, офіційною позицією, яку він займає, походженням, багатством та ін., по-друге, моделлю ролевої поведінки, соціальними нормами і цінностями, яких дотримується лідер;
- символічне навантаження.

При цьому зазначається, що «кожна з цих груп характеристик вносить різний внесок у формування особистої влади політичного лідера і в різній мірі піддається свідомому конструюванню» [2, 118].

За аналогією можна побудувати загальну структуру профілю прототипу політичного іміджу. На нашу думку, вона може складатися з двох груп властивостей:

- реальні характеристики, які позначають змістовний фактаж конкретного політичного об'єкта, його «даність»;
- «фантомне навантаження», що містить увесь спектр характеристик, які бажані, але реально відсутні у даному об'єкті.

«Фантомне навантаження» виконує важливу перцептивну функцію, за допомогою якої здійснюється знищення недоліків інформації про властивості конкретного предмета сприйняття, які не вловлюються органами почуття за будь-якими обставинами. Наприклад, це спостерігається при обмеженні перцептивних можливостей людини внаслідок слабкої прозорості конкретного предмету сприйняття: дана людина знімає труднощі сприйняття цього предмета шляхом надання йому властивостей, які відсутні в актуальному сприйнятті, але вкрай необхідні в процесі зіставлення інформації, що надходить з органів почуття, з відповідним прототипом, який склався у ментальній структурі даної людини.

«Фантомне навантаження» як важливіший фрагмент профілю прототипу політичного іміджу можна поділити на дві основні підгрупи:

- ситуативна з характеристиками, що в залежності від конкретної ситуації актуалізують ті чи інші соціальні цінності;
- фонові з характеристиками, що надають конкретному предмету сприйняття символічного значення.

Другий структурний елемент прототипу є інструментально-практична установка або прототипна установка. З цього приводу існують дві точки зору. Згідно першої (її, зокрема, дотримується Л.Дууб), прототип як стереотипизований образ-знання є виразом установки у свідо-

мості (когнітивній структурі) людини. Згідно другої точки зору, прототип є різновидом установок. Так, наприклад, Е. Ла Вільєтт та К.Сільверт вважають, що прототипи володіють ознаками організованого способу поведінки, вони виражають функціональні стани готовності, вони організовані навколо і відносно якого-небудь об'єкта або групи об'єктів. При цьому ці особливі установки відрізняються значною емоційною інтенсивністю. Розглядаючи ці характеристики дослідники дійшли висновку, що прототипи виникають у процесі соціальної взаємодії і в силу цього є соціальними установками [6, 174]. П.Шихірев вважає, що соціальні установки складають психологічну основу прототипу. В силу того, що соціальні установки набувають інтенсивності афективного елементу в ступені, достатньої для чіткої поляризації сприйняття об'єкта, вони сприяють підвищеній стійкості, яка обумовлена загальноприйнятими у даній соціальній спільності нормами [6, 174].

Прототипна установка як категорія соціальної та політичної психології перш за все позначає образ політичного об'єкта у формі якого-небудь знання, який вже зафіксовано свідомістю, а також емоційне ставлення до даного політичного об'єкта на підставі наявного образу і як результат – готовність до дій у відношенні до цього об'єкта. Але установка на той чи інший політичний об'єкт не обов'язково виникає внаслідок безпосередньої політичної діяльності. Вони нашаровуються на вже наявні у свідомості установки, стереотипи, образи, виховуються протягом часу і активно формуються в ході дії політичної реклами та пропаганди.

Прототип та образ-знання – це два продукти сприйняття політичного об'єкта, які відрізняються один від одного інформаційними та мотивуючими характеристиками. Якщо в образі-знанні домінує знання над емоційною оцінкою, ставленням, то у прототипі навпаки – ставлення домінує над знанням. Прототипи в більшій мірі мотивують політичну поведінку, підштовхують до дій при умовах менш чіткої інформаційної картини. Прототип діє поряд з образом-знанням, утворюючи єдину установочо-перцептивну призму, своєрідні окуляри, крізь які суб'єкт бачить політичну реальність. Наприклад, прототип «ворог» визначає пропускну здатність нашого усвідомлення політичного лідера по відношенню до сприйняття інформації про лідера іншої партії-супротивника при нашому прагненні скласти найбільш адекватне враження, найбільш повний образ.

Образ-знання та прототип складає лише інформаційний каркас політичного іміджу. На відповідний інформаційний каркас надбудовується певний комплекс образів-маркерів – образ-значення, образ потрібного майбутнього, образ-прогноз. Сукупність цих образів-маркерів ми будемо називати іміджологемою. При

цьому вона може містити або образ-значення, або образ-значення та образ потрібного майбутнього, або всі вищевказані образи-маркери. Окремо слід зазначити, що іміджологема не є простою сукупністю цих образів-маркерів, вона є схованою і неявною. Іміджологему можна розглядати як неоспорену парадигмальну духовну санкцію, яка пропонується її суб'єктам і носіям.

Іміджологема як складова політичного іміджу — це метафоричне найменування здебільшого викривлених, хибних уявлень про реальні об'єкти політичного світу, які містяться у відповідних перцептивних конструкціях політичного світосприйняття. Ці уявлення можуть бути звернені в минуле або орієнтовані в майбутнє. Іміджологеми, поєднані в рамках певних перцептивних побудовах політичного світосприйняття, створюють деякий штучний теоретичний та світоглядний каркас, особливий контекст, у який можуть вписуватися і реальні політичні події та зв'язки, які в цьому випадку отримують дуже викривлену смислову інтерпретацію. Іміджологеми можуть чинити серйозний вплив на сприйняття масами тих чи інших політичних символів і дій та одночасно суттєво впливати на характер політичної поведінки окремих індивідів або соціальних, етнонаціональних та інших груп населення. У технологічному плані іміджологеми використовуються для маніпулювання масовою політичною свідомістю, індокринатії в маси певних ідей та уявлень, потрібних для легітиматії конкретного політичного режиму, виправдання політичного курсу, або навпаки, для посилення опозиції в конкурентній боротьбі за перерозподіл владних ресурсів.

Основою іміджологеми є образ-значення, який безпосередньо пов'язаний з оцінкою політичного об'єкта з боку носія образу-знання. Формування образу-значення можливо лише за умов зацікавленості конкретним політичним об'єктом з боку носія образу-знання, тобто при виникненні ситуації, коли об'єкт сприйняття набуває особистого смислу.

Образ-значення порівняльно з образом-знанням може містити зовсім інший набір характеристик політичного об'єкта, але обов'язково має перехресчуватися хоча б з однією характеристикою, яка складає образ-знання. Образ-значення може містити навіть одну оцінну характеристику і при цьому бути адекватним. Обсяг образу-значення фіксує рівень політичної зрілості суб'єкта сприйняття, його зацікавленість даним політичним об'єктом.

Образу-значенню завжди передують образ-знання. При цьому обсяг цього знання може бути мінімальним. На думку О.Єгорової-Гантман, образ-значення виникає в таких випадках:

— образ-знання за своїм обсягом поступово стає достатньо великим, щоб порівняти політика з деякою категорією політичного діяча;

— політична обстановка вимушує людину визначитися, отримати образ-значення даного політика;

— потреби людини вимагають задоволення за допомогою такого зовнішнього засобу, як політик;

— політична реклама «відкрила» для людини смисл цього політика і сформувала його образ-значення [4, 133-134].

Додамо, що на місці персоніфікованих політичних об'єктів у принципі може бути і будь-які інші групи політичних об'єктів.

З образом-значенням безпосередньо пов'язані такі перцептивні конструкції, як образ потрібного майбутнього та образ-прогноз, також присутні у структурі політичного іміджу. Як зазначає О.Єгорова-Гантман, якщо який-небудь політичний персонаж або подія політичного життя має для нас значення і особистий смисл, то у нас обов'язково формується образ того, яким ми хочемо бачити цього політика в майбутньому, а також яким він може стати [4, 134-135]. По суті, образи майбутнього формують модель потрібного майбутнього, яка позначає той факт, що людський мозок відбиває не тільки події дійсного і минулого, але і ситуацію майбутнього, причому останню в двох різноманітних формах — імовірнісного прогнозу і програмування потрібного майбутнього. Образ потрібного майбутнього відображає, перш за все, деякий імператив: політик, що сприймається, в майбутньому має стати саме таким, щоб задовольнити наші потреби. Наявність потреби в якому-небудь стані політика в значній мірі мотивує нашу політичну поведінку щодо нього. І саме це наближує поняття «образ потрібного майбутнього» з поняттям «політична мета», оскільки останнє повністю відображає мотиваційний аспект, який міститься в образі потрібного майбутнього. Практично без образу потрібного майбутнього неможлива постановка жодної цілі. При цьому образ потрібного майбутнього складається з образу глобальної стратегічної мети, а також образів проміжних, тактичних цілей, без досягнення яких не здійснимі головна мета. Останні мають ґрунтуватися на образі-знанні поточної ситуації, образі-значенні її, образі потрібного майбутнього, а також на наборі альтернативних образів-прогнозів майбутніх ситуацій.

Політична мета може сприйматися як така, якщо вона відображена в образі потрібного майбутнього як бажаний стан об'єкта сприйняття і в образі-прогнозі як імовірний. І якщо критерій бажаності витриманий, а критерію ймовірності майбутній стан об'єкта не задовольняє, то тоді такий стан об'єкта не може бути сприйнято як ціль [4, 135].

Таким чином, можна прослідкувати загальну логіку взаємодії основних структурних складових політичного іміджу. Отримуючи політич-

ну інформацію з різних джерел, у нас формується образ-знання відповідного політичного об'єкта. І майже одночасно з ним, у наступній фазі – фазі інтерпретації та оцінки – виникає образ-значення цього політичного об'єкта. Наскільки вони адекватні реальності, залежить від багатьох чинників, наприклад, від якості рецепторів та нашої здатності сприймати та утримувати необхідну інформацію, відбираючи найбільш цінні і корисні дані, або від того, наскільки швидко окрема інформація доходить до нас і формується в образ, або від стану нашої пам'яті, оскільки формування образу знаходиться під впливом процесів пам'яті.

Після діагностики політичної ситуації та її інтерпретації, в ході чого формуються відповідні образ-знання та образ-значення, людина формує мету і альтернативні шляхи її досягнення. На цій фазі формуються образи-прогнози майбутньої ситуації та образ потрібного майбутнього при активному впливі образів минулого і теперішнього станів даного політичного об'єкта, зафіксованих в образі-знанні та образі-значенні. У зв'язку з цим слід зазначити, що первинний образ-знання постійно розширюється завдяки тому, що образ-значення мотивує пошук нової інформації про значимий об'єкт [4, 136-137]. Розглянуті складові іміджу охоплюють всі можливі стани політичного об'єкта, що сприймається в даний момент – його минуле, теперішнє та майбутнє.

Формування образу-значення, базового елемента іміджологем, здійснюється за допомогою прототипу. Цей процес здійснюється у таких напруженнях:

- пошук аналогій у минулому (історичні аналогії);
- порівняння з іншими ближчими категоріями (прототипами) політичних об'єктів;
- ідеологічні міркування.

Для формування образів майбутнього у рамках прототипу формується особливого роду перцептивна конструкція – образ-алгоритм, який програмує певний перебіг подій, пов'язаних з тим чи іншим політичним об'єктом.

Алгоритм (від *algorithmi* – латинізованої форми імені видатного середньоазійського вченого IX ст. Мухамеда бен-Муса аль-Хорезмі) – це

однозначний опис (припис, інструкція, правило, рецепт) правил рішення будь-якої конкретної задачі з якогось класу задач даного певного типу. Цінність алгоритмів полягає в тому, що вони призводять до рішення задачі якомога коротким шляхом. Рішення задачі за допомогою алгоритму розбивається на прості операції і здійснюється механічно (у відверненні від змістовного контролю), якщо слідувати вказівкам алгоритму крок за кроком. У всіх випадках, коли ми формалізуємо процес рішення тієї чи іншої задачі, тобто знаходимо кінцеву послідовність простих правил, ми тим самим займаємося алгоритмізацією рішення задачі.

Образ-алгоритм як складова прототипу, по суті, являє собою перцептивну конструкцію, яка набуває адаптивно-ідентифікуючого характеру, що дозволяє встановлювати атрибутивні властивості і якості об'єкта. Рене Франсе, автор книги «Перцептивний розвиток», вважає, що образ, який формується завдяки цієї адаптивно-ідентифікуючої здатності людини, є не лише суб'єктивно-значимим, оскільки йдеться про формування «таксономії перцептивних наслідків», які виникають під впливом відповідних прототипів і співвідносяться із соціальною заданістю (індивіда або соціальної групи) [7, 22].

Таким чином, можна дійти декількох важливіших висновків. По-перше, прототип не лише зводить здатність людини до побудови якомога ширшого образу-знання політичного об'єкта, але і змушує її піддавати класифікації цей політичний об'єкт, незважаючи навіть на те, що даний об'єкт може бути взагалі унікальним і не мати аналогій. По-друге, прототип не може бути нейтральним по відношенню до політичного об'єкта, і, отже, втручаючись у процес сприйняття, він не дає можливості зупинитися і зібрати максимум інформації, щоб визначити ситуацію та виробити альтернативи. Прототип вимушує нас приймати однозначне і негайне рішення, блокуючи можливість вибору курсу дій. По-третє, прототип впливає не лише на образ-знання, але і на образи-маркери іміджологем, що за певних обставин може призвести до їх викривлення або неправильного (неадекватного) формування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Почепцов Г. Имидж: от фараонов до президентов. Строительство вообразяемых миров в мифе, сказке, анекдоте, рекламе, пропаганде и публичных речей. – К.: АДЕФ-Украина, 1997.
2. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / Под ред. Е.В.Егоровой-Гантман. – М.: Общ-во «Знание» России, ЦПК «Никкило М», 1994.
3. Урсул Д.Т., Сабощук А.П. Философский анализ механизма перцептивного отражения // Проблемы развития познания. – Кишинев: Штиинца, 1981.
4. Политическая реклама / Е.В.Егорова-Гантман, К.В.Плешаков, В.В.Байбакова; Научн. ред. А.А.Виряков. – М.: ЦПК «Никкило М», 1999.
5. Семендяев О.Ю. «Эффект стереотипизации»: теоретическое обоснование манипулирования массовым сознанием в социологии США // Социс. – 1985. – № 1.
6. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М., 1979.
7. Franc R. Le developpement perceptif. – P., 1985.

А. К. КЛЯЧИН

АКТУАЛЬНОСТЬ «ЗАПАДНОЙ» СИСТЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Клячин Андрей Константинович — аспирант кафедры политологии Днепропетровского национального университета

В современном мире, в условиях глобализации всех сфер общественной жизни (экономической, социальной, культурной, информационной и др.) возникает тенденция к утверждению системы ценностей общей для всех социумов, желающих называться «цивилизованными». История развития человеческого общества свидетельствует, что в одной цивилизационной традиции предполагается наличие различных систем ценностей. Это обусловлено, прежде всего, факторами географического положения, особенностями экономического и социального развития, культурных традиций и т.д. [4, 165]. В глобализирующемся мире можно говорить о росте напряженности между различными системами ценностей, вызванной стремлением каждой из них к доминированию над другими и борьбой за сферы влияния.

В этой ситуации Украина официально взяла курс на интеграцию в Европейское Сообщество, что означает вхождение в круг так называемых «цивилизованных» стран мира. Помимо других необходимых условий этого вхождения, также становится необходимым утверждение в современной Украине политических институтов, норм, ценностей характерных для развитых стран Запада. В этой связи возникает вопрос, насколько эффективным может быть процесс заимствования Украиной западной системы ценностей, в том числе в сфере политического?

Автор хотел бы акцентировать внимание на одном из аспектов этого вопроса. А именно, насколько актуальной и функциональной является западная система ценностей на современном этапе развития?

Сегодня очень многие от философов (Ж.Бодрийяр) до журналистов (В.Познер), отмечают наличие кризисных и даже катастрофических явлений внутри западной, а конкретно американской системы ценностей [3, 10; 6, 5]. Испытывая кризис, западная система ценностей продолжает претендовать даже не на доминирующее положение, а на монополию в мире. Навязываются ценности, которые для западного общества стали «пародией», «умозрительными построениями, зыбкими и неустойчивыми». Навязывание происходит во всех областях общественной жизни, с использованием финансовых, технических, информационных и других ресурсов.

Кризис системы проявляется в том, что достижения западной (американской) цивилизации во многом направлены не на продуцирова-

ние ценностей, в том числе политических, а на придание значимой и даже помпезной формы явлениям и процессам, происходящим в политической жизни западного (американского) общества. При этом абсолютно игнорируется отсутствие аксиологического содержания этих явлений и процессов, наоборот, апелляция к примитивным, биологическим стремлениям человека становится основным условием, их общественной поддержки. Этим стремлениям придаётся статус достижений американской культуры. Всё это очень напоминает ситуацию Шарикова, который со свойственной ему безапелляционностью и самоуверенностью рассуждает о содержании и полезности окружающих его явлений, даёт им оценку, определяет их место в мире.

Специфика сложившейся ситуации заключается и в том, что примитивные стремления в рамках американской культуры представляются не только как уникальные достижения, но и как общеобязательные максимы для других культур. Американцы, демонстрируя культурную ограниченность достойную племени варваров, не способны воспринять наличие иных систем ценностей и культурных традиций. Американцы «представляют себя наедине с Богом, и «другие» для них просто не существуют. А если всё же появляется «другой», то он глуп, он варвар, психопат, животное и так далее. То есть он — воплощённое зло, которое надо немедленно уничтожить» [3, 10].

Для американской культуры нет различий между Империей зла, которой стали Афганистан, КНДР, Ирак и Империей в фильме «Звёздные войны». Всё это актёры одного спектакля и по существу и даже по названию. Это персонажи моделируемой средствами массовой информации и носителями массовой культуры, реальности, гиперреальности, которая подменила саму реальность. И в этой ситуации «американцы уподобились эдакому trigger happy — человеку, легко нажимающему на гашетку. У США появилась готовность палить на все четыре стороны, свято веря, — имеем право» [6, 5].

Примеры культурной ограниченности и примитивизма «американской культуры», представляемые как уникальные достижения, мы можем наблюдать не только на государственном, но и на бытовом уровне. Достаточно вспомнить факт «бэби-бума» в США, который американские социологи напрямую связывают с событиями 11 сентября 2001 года в Нью-Йорке, и представляют как торжество высоких гражданских, се-

мейных ценностей американской нации. Однако при внимательном рассмотрении этого явления можно утверждать, что семейные, гражданские, патриотические и другие ценности, являющиеся основными показателями культурного развития общества, в данной ситуации не играют определяющей роли. Очевидным является биологически обоснованное (прежде всего инстинктом сохранения вида) стремление примитивного сообщества к размножению и воспроизводству, вызванное реальной опасностью уничтожения или сокращения вида под влиянием агрессивной внешней среды.

Современные средства массовой информации (американские и подконтрольные американскому капиталу) посредством «фильтрации» и интерпретации информации, предлагают «готовую», «выстроенную» картину мира и процессов происходящих в нем. Подобная «выстроенная» картина мира является, с одной стороны, результатом определенного заказа со стороны заинтересованных лиц, а с другой – должна отвечать ожиданиям, установкам, стереотипом общественного сознания, дабы такая картина мира была воспринята и принята каждым индивидом в отдельности и социумом, в целом [7, 32].

Такая ситуация не отрицает самостоятельности субъектов общественной деятельности. Однако она навязывает отличные от исходных установки и мотивации участия в политическом процессе, иную расстановку политических сил и структуру отношений между субъектами политики, и, как итог, «свою» модель распределения ресурсов между субъектами политики. Таким образом, субъекты политического процесса «играют» по предложенным им правилам, принимая их за свои, а также в «выстроенной» ситуации, принимая ее за естественную. Многие действия и процессы, их мотивы и детерминанты в этой ситуации представляются общественному мнению такими, какими они должны быть по условиям смоделированной реальности, то есть они «симулируются».

Французский философ Ж.Бодрийяр считает, что для современного постмодернистского мира характерно наличие симуляции. Он писал: «Мы живем в эпоху симуляций» [1]. Процесс симуляции приводит к возникновению симулякров (репродукции объектов и событий). В результате очень тяжело отличить реальное от тех вещей, которые симулируют реальность, телевидение проникает в жизни и жизнь проникает в телевидения.

В конце концов, симуляции начинают преобладать над реальностью. Мы со всех сторон окруженные этими симуляциями, которые образуют замкнутый круг, циркулярную систему, которая не имеет ни начала, ни конца. Но Бодрийяр считает, что симулировать не значит притворяться. Тот, кто притворяется больным,

может просто претендовать на то, что он больной. Тот, кто симулирует болезнь, проявляет в себе некоторые «искренние» симптомы болезни. Симуляции подрывают отличие между истиной и ложью, реальным и воображаемым. Примером замечательной симуляции есть Диснейленд. «Диснейленд существует как желание, утверждение того, что он является «реальной» страной, «реальной» Америкой. Диснейленд представляется как воображаемый для того, чтобы мы поверили, что все другое – реально, в то время как весь Лос-Анджелес и окружающая его американская территория является не реальными, а, скорее, гиперреальными или симулятивными» [2, 335].

Речь в данном случае идет не об ошибочной репрезентации реальности, а о принятии того факта, что реальность как таковая изначально включает в собственную структуру симуляцию. Бодрийяр описывает наш мир как гиперреальность. По его мнению, средства массовой информации перестали быть зеркалом реальности, а сами превратились в реальность, или даже стали еще более реальными, чем сама реальность. Яркий пример этого – так называемые аналитические программы на телевидении, поскольку картина мира, вытканная из неправды и перекручивания, превосходит реальность – это гиперреальность. В результате реальность подчиняется гиперреальности, постепенно происходит ее полное исчезновение. Невозможно отличить реальность от спектакля. Даже реальные события приобретают черты гиперреальности.

«Из времен эпохи Возрождения... последовательно изменились три порядка симулякров:

подделка представляет господствующий тип «классической» эпохи, от Возрождения до промышленной революции;

производство представляет господствующий тип промышленной эпохи;

симуляция представляет господствующий тип нынешней фазы, регулируемой законом» [3, 113].

Культура, которая переживает, по мнению Бодрийяра, крупномасштабную и «катастрофическую» революцию. Это особая революция, в которой массы становятся все более пассивными, а отнюдь не революционными, как об этом писал Маркс. Массы – это «черная дыра», которая поглощает все содержания, информацию, коммуникацию и т.д., и преобразует их в бессмыслицу. Индифферентность, апатия и инерция – характеристики масс под влиянием знаковой системы СМИ, симулякров и гиперреальности. Это совсем не означает, что СМИ манипулируют массами. Дело обстоит сложнее. Дело в том, что сами массы постоянно требуют от СМИ все новых образов и спектаклей. Таким образом, постмодернизм Бодрийяра выражается в том, что он подчеркивает уско-

рение инерции, растворение содержаний в СМИ, растворение самих масс в «черной дыре» нигилизма и бестолковости.

В примитивных обществах существовал естественный закон ценности, по которому она предоставлялась. Теперь он изменился. Ценность начала вырабатываться, она получила способность вырабатываться, ее базис работа, а закон — общая эквивалентность любых видов работы. С этого момента ценность приписывается определенным рациональным операциям человеческого труда. Она оказывается соразмерной [8].

Бодрийяр использует триадичную схему развития человеческой цивилизации. Общество можно охарактеризовать по закону ценности. На смену естественному закону приходит рыночный, а его сменяет структурный закон ценности. На смену миру естественных законов пришел мир сил и силовых напряжений, а его, в наше время, сменяет мир структур и бинарных оппозиций, для первого из миров была присуща метафизика сущего и видимого, для второго — метафизика энергии и детерминизма, и для третьего — метафизика недетерминированности и кода [2, 119].

Вас больше не отрывают от обычной жизни, чтобы бросить под власть машины, вас встраивают в эту машину вместе с вашим детством, вашими привычками, знакомствами, неосознательными стремлениями и даже с вашим нежеланием работать.

Чтобы машина воссоздавала производственные отношения, она может функционировать. Чтобы питать собою систему меновой стоимости, товар может овладеть потребительской стоимостью. Таким был сценарий на первичном уровне. Сегодня симуляция перешла на вторичный уровень, товар может функционировать как меновая стоимость, чтобы припрятать, что он оборачивается как знак и воссоздает собою код.

Относительно к политическим системам Запада, то утверждение симулякров как факторов политической реальности во многом привело к потере этими системами рациональности, изменению их структуры, накоплению катастрофических явлений в них. Эти системы находятся в состоянии борьбы со своей собственной, внутренней катастрофой.

Вместе с тем, Запад стал доминирующей силой в мире, что в полной мере касается и сферы политических ценностей. По мнению Бодрийяра, Запад вытеснил все другие (отличные) системы ценностей. Но парадокс состоит в том, что западные ценности не являются актуальными даже для самих политических систем Запада. Они равнодушны к этим ценностям. Они отлажены, высокотехнологичны, оперативно функционируют, но о ценностях речь не идет: «...права человека, свобода, демокра-

тия — всё это превратилось в пародию. И очень мало шансов, что систему возможно откорректировать» [3, 10].

Демократия, например, в этой ситуации из фундаментальной политической ценности превращается в ряд формальных правил и процедур, обеспечивающих легальность органов государственной власти и принимаемых ими политических решений.

В условиях информационного общества демократические процедуры становятся правилами игры для сил, заинтересованных в достижении власти. Методами же конкурентной борьбы являются технологии, включающие в себя информационный, идеологический, рекламный и другие аспекты.

С одной стороны, в рамках технологий политические ценности из ориентиров, определяющих направления политического развития общества, превращаются в средства манипулятивного воздействия на общественное сознание. С другой — в условиях конкурентной борьбы различных групп влияния, ряд этих правил и процедур обеспечивает упорядоченность использования технологий этими группами, гарантию от произвола одной из групп, их взаимный контроль. Тем самым в общественном сознании создается иллюзия торжества демократических ценностей, а в межгрупповых отношениях иллюзия баланса между группами влияния. В экстренной ситуации, когда потенциал одной из групп нарушают баланс и становятся опасными для конкурентов, другие группы вступают в ситуационную коалицию, объединяя потенциалы для уничтожения «высочки» и восстановления баланса. Тогда они инициируют актуализацию в общественном сознании ценностей демократии и использование их институционализированных форм как некоего кодекса, нарушенного «высочкой», который за это достоин порицания (как в общественном так и в правовом аспекте) [5, 124–129].

Вполне вероятным является развитие этих тенденций и в политической системе Украины.

Одним из факторов, которые способны частично нейтрализовать негативное влияние доминирования американской системы ценностей может стать наличие в Украине внутреннего культурного ресурса, позволяющего придать политическому развитию оригинальную направленность. И, прежде всего, это касается роли политических ценностей, сохраняющих свою оригинальность и уникальность, а главное, актуальность и мотивационный потенциал. Дополнительным аргументом, подтверждающим этот тезис, может быть неэффективность «привнесённых» избирательных технологий на парламентских выборах в Украине 2002 года. Использование «универсальных» технологий и ценностей (не только политических) как элементов этих технологий не принесло успеха.

Создание специализированных «молодёжных», «женских», «экологических» политических партий, использовавших те или иные знаковые ценности как формы без содержания (симулякры) в качестве имиджевых черт не принесло ощутимых политических дивидендов. Так как стремление избирателей к содержательному наполнению этих форм не получило удовлетворения. Более актуальными оказались сообщения практического характера, традиционные установки и стереотипы общественного сознания, чем его подверженность манипулятивным технологиям и вовлечённость в моделируемую реальность.

В этой ситуации возникает необходимость чёткой идентификации и сохранения системы политических ценностей характерных для украинского общества. Важнейшим условием этого должно стать чётко выстроенная государственная политика (во всех областях от эконо-

мики до информации) относительно утверждения гегемонии «западной» системы ценностей, а также относительно формирования своей модели системы политических ценностей, отражающей специфику исторического развития нашего государства. Только в этом случае система политических ценностей сохранит своё аксиологическое значение и не трансформируется в формальную структуру, чистого вида симулякр.

В противном случае, в глобальном мировом масштабе возможно создание взрывоопасной структуры: с одной стороны, «суперклона» привилегированного меньшинства, обладающего огромными объёмами финансовых, технологических, информационных и других ресурсов, а с другой – «всемирного гетто», в которое войдут подчинённые (экономически, культурно, информационно) общества, в том числе и украинское.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алексеева Т.А. Современные политические теории. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 344 с.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Пер. и вступ. Статья С.Н.Зенкина. – М.: Добросвет, 2000. – 386 с.
3. Бодрийяр Ж. Запад стал доминирующей силой, и это – уничтожение для других цивилизаций // Факты и комментарии. – №105(1167). 12 июня 2002 года. – С.10.
4. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.
5. Подольская Е.В. Ценностные ориентации и проблема активности личности. – Х.: Основа, 1991. – 164 с.
6. Познер В. В 1801 году Джордж Буш-младший не стал бы даже писарем пятого помощника десятого секретаря президента США // Факты и комментарии. – №111(1173). 20 июня 2002 года. – С. 5.
7. Полуэктова И.А. Телевидение как механизм социального контроля // Вестник МГУ сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 1.
8. Проблема ценности в философии / Под ред. А. Г. Харчева. – М.-Л.: Наука, 1966. – 261 с.

С. В. ШУЛЯК

ПАРТІЯ АРАБСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНИЙ ЧИННИК СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ СІРІЇ ТА ІРАКУ

Шуляк Сергій Вікторович – аспірант кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ)

Діяльність політичних партій, їхній внутрішній устрій, принципи взаємовідносин у партійній системі є одним з головних критеріїв характеристики політичних режимів. Адекватно описати політичний режим, особливості політичного процесу неможливо без знання партійної системи, яка реально функціонує в країні. На думку М.Дюверже, одного з видатних фахівців в галузі загальної теорії партійних систем, знання конституції дає лише приблизну, часто неповну картину устрою влади, реальний же стан справ можна з'ясувати вивчаючи партії. «Хто знайомий з класичним конституційним правом, але не знає дійсної ролі партій, має хибний по-

гляд на сучасні політичні режими; кому зрозуміла роль партій і невідоме класичне конституційне право, той має про них уяву хоча й неповну, але вірну» [7, 428].

Партійна система являє собою механізм взаємодії і суперництва партій у боротьбі за владу та її здійснення. При розгляді цієї системи необхідно враховувати три головні показники: кількість партій, наявність або відсутність домінуючої партії або коаліції, рівень конкуренції між партіями [11, 347].

При розгляді сучасних партійних систем Сирії та Іраку слід враховувати, що вони формувалися в умовах, коли одна з партій, а саме

Партія арабського соціалістичного відродження (ПАСВ або Баас), захоплювала владу в державі насильницьким шляхом і законодавчо закріплювала своє панівне становище. В Сирії Баас прийшла до влади внаслідок військового перевороту 8 березня 1963 року, в Іраку – 17 липня 1968. Спочатку серед керівництва Баас переважала тенденція до заборони діяльності інших партій. Так, тимчасова конституція Іраку, що була прийнята у вересні 1968 року, забороняла діяльність будь-яких політичних партій окрім Баас [1, 54]. Однак вразливість панівного становища Баас, необхідність вирішення проблеми стабілізації режиму, що створювався нею, змушували її керівників шукати підтримки з боку інших політичних сил, йти на певні компроміси з ними. Наслідком цих компромісів значною мірою і стали сучасні партійні системи Сирії та Іраку, що сформувалися у вигляді так званих «національних прогресивних фронтів» – коаліцій Баас з іншими політичними партіями, що тією чи іншою мірою поділяють її програмні цілі.

Національний прогресивний фронт (НПФ) Сирії було створено в березні 1972 року. До нього, крім Баас, увійшли Сирійська комуністична партія (СКП), а також ще три дрібні партії лівого спрямування: Арабський соціалістичний союз, Рух арабських соціалістів, Організація соціалістів-юніоністів [13, 352]. Для координації діяльності партій, що увійшли до НПФ було створено спеціальний орган – Центральне керівництво, головою якого став лідер Баас Хафез Асад. Програмний документ фронту – Хартія проголошувала Баас керівною силою НПФ, а її рішення – основою для його функціонування. Партійна діяльність всередині кожної з партій, що увійшли до фронту, повинна була здійснюватися на підставі її власних партійних документів у рамках фронту. Разом із тим, всім партіям, окрім Баас, було заборонено вести політичну роботу у збройних силах, державних установах і серед студентів [14, 349]. Пізніше керівну роль Баас в НПФ і взагалі в державі, було закріплено Конституцією: «Керівною партією в суспільстві і державі є Партія арабського соціалістичного відродження. Вона очолює прогресивно-патріотичний фронт, намагаючись об'єднати всі сили народних мас і поставити їх на службу цілям арабської нації» (ст. 8) [26, 9].

НПФ залишається відкритою для входження нових членів організацією. У 1978 році Х.Асад навіть розглядав можливість інкорпорації до нього консервативних партій, що були заборонені після приходу Баас до влади, але цю ідею не було реалізовано через складну внутрішньополітичну ситуацію.

Партії, що увійшли до НПФ (у 2000 році їх було п'ять, окрім Баас) здійснюють свою діяльність легально і мають право брати участь у виборах до Народної ради – парламенту Сирії. З 1990 року таке право отримали також без-

партійні («незалежні») діячі. Представники цих партій включаються до складу уряду. Так в уряд, що був призначений президентом Х.Асадом у березні 2000 року увійшли 26 баасистів, 6 представників від партій-членів НПФ і 4 «незалежних» [27].

НПФ є єдиним каналом для легальної участі громадян у партійному житті. Створення політичних організацій за межами НПФ, що фактично є проявом опозиції до нього і Баас, заборонено. Влада відмовляє у реєстрації будь-яким організаціям, якщо є підозра, що вони пов'язані з політичною діяльністю. Незважаючи на це в Сирії існує декілька опозиційних партій і рухів, таких як, наприклад, Партія комуністичної дії Сирії (ПКДС), Партія арабського соціалістичного демократичного відродження (ПАСДВ), організація «Братів-мусульман». Але діють вони нелегально [2, 70-71].

У свою чергу, союзники Баас по НПФ, хоча і діють відкрито, але ця діяльність суттєво обмежується. Як уже вказувалося, вони не мають права здійснювати діяльність в армії, державних установах, серед студентства. Тривалий час їм було заборонено видавати свої друковані видання [23, 220].

За таких умов партії – члени НПФ, звичайно, не можуть скласти ніякої конкуренції Баас за ступенем свого впливу в суспільстві, вже не кажучи про вплив на владу. Реальну вагу цих партій у політичному житті відображають результати останніх виборів до Народної ради, що відбулися 30 листопада – 1 грудня 1998 року. Зі 167 мандатів, що отримав НПФ, баасистам належить 135, а всім іншим партіям разом лише 32 [18]. Єдине, що залишається цим партіям, це слідувати у фарватері політики Баас. Власне на цьому і побудовано систему взаємовідносин між політичними партіями Сирії: в обмін на визнання лідерства Баас, її монополії на управління державою, що закріплено законодавчо, інші партії отримують право на легальне існування й діяльність під контролем Баас, і навіть, певний доступ до здійснення державної влади. За інших умов їм навряд чи дозволили б діяти відкрито, про що свідчить іракський досвід.

Створення Прогресивного національно-патріотичного фронту (ПНПФ) в Іраку мало на меті, перш за все, забезпечити баасистському режиму, що знаходився на початку 70-х років, у важкому внутрішньо- і зовнішньополітичному становищі, підтримку найбільш впливових політичних сил країни: Іракської комуністичної партії (ІКП) і Демократичної партії Курдистану (ДПК). ІКП, була на той час, однією з найвпливовіших політичних партій Іраку і традиційно виступала головним супротивником Баас у боротьбі за вплив на широкі верстви населення. ДПК очолювала національний рух іракських курдів за автономію і багато років вела збройну боротьбу з центральним урядом.

У липні 1970 року баасисти заявили про готовність співпрацювати з іншими партіями в рамках єдиного фронту, що передбачає їхню легалізацію, за умов визнання ними провідної ролі Баас в уряді, масових організаціях і майбутньому фронті; визнання «прогресивного характеру революції 17 липня 1968 року»; надання Баас виключного права політичної діяльності в армії та ряд інших вимог [1, 60]. Комуністи після тривалих вагань погодилися і 17 липня 1973 року підписали угоду про співробітництво з Баас, визнавши її «особливу» роль у країні і ПНПФ. Пізніше панівне становище Баас було закріплено організаційною структурою ПНПФ. У його керівний орган – Вищий комітет – повинні були увійти 16 чоловік, із яких 8 були баасистами, по 3 від ІКП і ДПК, а останні 2 було залишено для інших угруповань, що побажають увійти до фронту. Головою Вищого комітету повинен був бути лише генеральний секретар Регіонального керівництва Баас, або його заступник [1, 66]. Таким чином, ПНПФ, фактично, став структурою за допомогою якої Баас мала змогу контролювати діяльність комуністів і інших політичних сил, що мали до нього увійти.

На відміну від комуністів, ДПК відмовилася співпрацювати з Баас і згодом поновила активні бойові дії з урядовими військами. Це спричинило розкол у її керівництві, який призвів до появи декількох дрібних курдських партій. Вони, на відміну від ДПК, майже не мали підтримки серед курдського населення, але погодилися співпрацювати з урядом і увійшли до ПНПФ [1, 76]. Це, насамперед, так звана «нова ДПК» (ця партія взяла собі назву автентичної партії), а також Революційна демократична партія Курдистану. Крім цих курдських партій до ПНПФ погодилися увійти ще 2 групи: Незалежні демократи і Прогресивні націоналісти. Але це скоріше були не політичні партії, а асоціації політиків – небаасистів, що активно діяли до 1968 року.

Така конфігурація ПНПФ проіснувала до 1970 року, коли його залишила ІКП. Справа в тому, що іракські комуністи, на відміну від своїх сирійських колег, не бажали покірливо слідувати за Баас і намагалися вести активну діяльність. У відповідь баасисти розгорнули проти ІКП широку кампанію репресій, звинувативши її у намаганні вести політичну роботу в армії. Це змусило ІКП прийняти рішення про вихід із ПНПФ і перехід на нелегальне становище [10, 300, 313–314].

Після виходу комуністів, які хоч якось намагалися конкурувати з Баас, ПНПФ остаточно перетворився у маріонеткову структуру, покликану створити видимість підтримки баасистського режиму з боку інших політичних сил.

Як і в Сирії партіям, що входять до ПНПФ і «незалежним» політикам, що визнають лідерство Баас, дозволено брати участь у виборах

до парламенту – Національної Асамблеї. Але, напевно, це може свідчити про те, що їм надається можливість впливати на здійснення державної влади. Як відомо, іракський парламент має вкрай обмежені повноваження навіть у порівнянні із сирійським. Крім того, сама виборча кампанія відбувається під жорстким контролем з боку уряду. Всі кандидати мають бути перевірені спеціальним комітетом Міністерства внутрішніх справ, щоб забезпечити їхню лояльність правлячій партії й «відданість принципам революції 1968 року» [24, 5]. Як зазначає єгипетський щотижневик «Аль-Ахрам», під час останніх парламентських виборів в Іраку (27 березня 2000 року) кандидати рідко обговорювали які-небудь проблеми або відповідали на запитання своїх виборців, замість цього вони намагалися якнайкраще продемонструвати свою вірність режиму [24, 5].

Навіть наявність у парламенті «незалежних» депутатів, що за підсумками останніх виборів, отримали 55 місць (165 отримала Баас і 30 депутатів було призначено президентом щоб репрезентувати три північні провінції, що заселені курдами) не повинна вводити в оману відносно ступеня політичного плюралізму, що його допускає уряд. Як вказується у щорічній доповіді держдепартаменту Сполучених Штатів Америки, що присвячена правам людини в Іраку, за 2000 рік, керівництво Баас давало відповідні вказівки членам партії, щоб вони брали участь у виборах як незалежні кандидати [20].

Слід зазначити, що офіційно в Іраку дозволяється створювати політичні партії. Відповідний закон було прийнято у 1991 році. Але, за повідомленням опозиційного інформаційного агентства «Ірак Пресс», що базується в Лондоні, Саддам Хусейн неодноразово підкреслював, що будь-яка нова політична партія, що бажає працювати в Іраку має бути союзником, а не конкурентом Баас [21]. Як результат – жодної нової політичної партії так і не було створено. Деякі діячі (і серед них колишні комуністи) подавали відповідні заяви, але їм було відмовлено на підставі недостатньої кількості підписів. Закон вимагає щоб їх було не менше ніж 150 [21].

Вільна діяльність опозиційних Баас партій не допускається і жорстко придушується, деякі з них спеціальними актами поставлено поза законом і членство в них карається смертю. Не зважаючи на це, існує велика кількість іракських опозиційних партій і рухів. За деякими відомостями – декілька десятків, що репрезентують майже весь можливий політичний спектр – від комуністів до монархістів і ісламістів [8, 45; 5, 16–17], майже всі з них невеликі за чисельністю, діють за кордоном і не мають ніякої підтримки серед іракців. Виключенням є лише ті політичні організації, що спираються на певні етнічні або релігійні соціальні групи. Наприклад,

ДПК і Патріотичний союз Курдистану (ПСК), які контролюють три північні провінції Іраку, що заселені курдами, створили там власну адміністрацію, яка не підпорядковується центральному уряду. На півдні країни, де переважає шиїтське населення, великим впливом користуються шиїтські ісламістські угруповання, що об'єднані у Вищу раду ісламської революції в Іраку (SCIRI – Supreme Council of the Islamic Revolution in Iraq), яка має штаб-квартиру в Ірані і отримує від нього значну допомогу. І обидві курдські партії, і SCIRI мають збройні формування і ведуть збройну боротьбу з баасистським урядом [22, 10–11].

Отже можемо зробити певні висновки щодо особливостей функціонування партійних систем у Сирії й Іраку. За формальними ознаками в цих країнах склалася багатопартійна неконкурентна система у вигляді коаліції з більшого (у Сирії) або меншого (в Іраку) числа партій-союзниць, на чолі з однією домінуючою партією, що постійно знаходиться при владі. Але фактично має місце однопартійна система, що замаскована під багатопартійність, так звана «прихована однопартійність».

Її характерними рисами є:

1) монополія на владу в державі належить одній партії (Баас), що закріплюється законодавчо;

2) допускається певний політичний плюралізм (більш менш широкий у Сирії і мінімальний в Іраку) у вигляді легального існування інших партій, за умови, що вони визнають ідеологічне і політичне лідерство правлячої партії і погоджуються слідувати у фарватері її політики, тобто фактично стають її сателітами;

3) правляча партія інтегрує сателітів у коаліцію у вигляді НПФ в Сирії і ПНПФ в Іраку, що, з одного боку, покликана продемонструвати підтримку її влади іншими політичними силами, а з другого надає правлячій партії ефективний механізм контролю за діяльністю партій-сателітів;

4) правляча партія надає партіям-«союзникам» певну свободу дій (участь у виборах), а в Сирії, навіть обмежений доступ до державного управління (участь в уряді), але в тих межах в яких це не загрожує її пануванню;

5) будь-яка партійна діяльність за межами НПФ і ПНПФ, тобто поза контролем з боку правлячої партії, забороняється і жорстко придушується; політична активність поза межами цих установ можлива лише на рівні безпартійних («незалежних») діячів.

Монополія Баас на владу в Сирії і Іраку зумовлює її величезну, значною мірою, визначальну роль у формуванні і функціонуванні політичних режимів цих країн. Аналіз цієї ролі надасть можливість значно розширити уявлення про ці режими в цілому, а також про деякі окремі важливі аспекти їхнього функціонування.

Але, спочатку невелика довідка. Партія арабського соціалістичного відродження (ПАСВ або Баас) утворилася у 1947 році у Сирії. Її засновниками були три сирійські інтелектуали Мішель Афляк, Салах ад-Дін аль-Бітар і Закі аль-Арсузі. Партійна ідеологія базується на ідеях панарабізму і «арабського соціалізму». Її головний лозунг – «Єдність, свобода, соціалізм – Єдина арабська нація з безсмертною місією.» Головна стратегічна мета Баас – подолання роздробленості арабів, ліквідація кордонів, що поділяють їх, злиття арабських країн в єдину державу, що надало б можливість возз'єднати арабську націю, повернути їй колишню велич, вирішити її національні проблеми.

Теоретично Баас є загальноарабською партією і всі її філії, що діють в арабських країнах формально підпорядковуються єдиному Національному керівництву. Але після приходу до влади в Сирії в 1966 році лівого крила Баас, в партії відбувся розкол внаслідок чого утворилося два Національних керівництва – одне в Сирії, друге в Іраку, які заперечують легітимність одне одного. Жодне з них не має реальної влади тому, що в Сирії і Іраку, країнах, де Баас є правлячою партією, реальна влада належить місцевим Регіональним керівництвам. Філії Баас існують також у деяких інших арабських державах, але вони слабкі і не мають великого значення [25, 114–117].

Монополія Баас на владу мала логічним наслідком встановлення нею жорсткого політичного та ідеологічного контролю над державою і суспільством. Це було результатом свідомої, цілеспрямованої політики її керівництва, як в Сирії так і в Іраку, що набула форми так званої «баасизації» – встановлення партійного контролю над органами державного управління, армією, громадськими організаціями, засобами масової інформації. Як зазначалося в Політичному звіті восьмого регіонального з'їзду іракської Баас, «партії довелося направити свої кадри в багато життєво важливих державних установ і народних організацій» [9, 222].

Баасизація призвела до зрощування партійного і державного апаратів. Це особливо помітно на вищих щаблях влади. Яскравим прикладом є Рада революційного командування (РРК) Іраку – вищий орган державної влади країни, до складу якого входять лише члени Регіонального керівництва Баас, які також займають ключові посади в уряді [6, 124]. Злиття партійного і державного апаратів значно посилює авторитарний характер сирійського і іракського режимів, внаслідок концентрації державної і партійної влади в руках правлячої керівної верхівки і насамперед, персоніфікованого лідера, що займає вищі посади в партійно-державній ієрархії.

Саддам Хусейн, одночасно займає посади генерального секретаря Регіонального керів-

ництва Баас, голови РРК, президента країни, прем'єр-міністра, головнокомандуючого збройними силами. Сирійський керівник Башар Асад (а раніше його батько Хафез Асад) також суміщає посади президента країни, верховного головнокомандуючого і генерального секретаря Регіонального керівництва сирійської Баас.

Значною мірою авторитарним тенденціям в системі владних відносин сприяє і певний «елітистський» характер, що притаманний Баас. У партії існує кілька категорій партійності: «друзі партії», «співчуваючі», «прибічники», «прибічники – активісти», кандидати і, нарешті, повноправні кадрові члени. Перехід з однієї категорії в іншу – складний і довготривалий процес, що займає невизначений час [10, 380–381].

Баас перетворилася в одну з найважливіших складових у структурі політичних режимів Сирії і Іраку, де вона виконує ряд важливих функцій. Як носій певної ідеології – «баасизму» партія забезпечує ідеологічну складову режиму. Баасистські ідеї панарабізму і арабського соціалізму фактично набули статусу державної ідеології, що знайшло відображення в конституціях Сирії та Іраку. Наприклад в статті 1 сирійської конституції сказано:

(1) Сирійський Арабський регіон є демократичною, народною, соціалістичною і суверенною державою. Сирія є членом Союзу Арабських Республік;

(2) Народ Сирійського Арабського регіону є частиною Арабської Батьківщини;

(3) Народ Сирійського Арабського регіону є частиною Арабської нації. Він працює і бореться задля досягнення всеохоплюючої єдності Арабської нації» [26, 8].

Тривалий час, ідеї панарабізму і арабського соціалізму значною мірою визначали соціально-економічну і політичну спрямованість сирійського і іракського режимів. Це знайшло прояв у намаганні реалізувати соціалістичну модель модернізації суспільства (так звана «соціалістична орієнтація»), зовнішньополітичній орієнтації на СРСР, як провідну соціалістичну державу, у спробах утворити різноманітні політичні об'єднання з іншими арабськими країнами (наприклад, у 1979 році обговорювалися питання об'єднання Сирії і Іраку в єдину державу). Крім того, партійна ідеологія мала велике значення для забезпечення легітимності режимів, особливо в перші роки існування, адже ідеї арабської єдності і соціалізму були у 50–60-ті роки дуже популярні серед населення арабських країн.

Проте слід зазначити, що незважаючи на велику роль партійної ідеології, вона не є визначальною рисою сирійського і іракського режимів. Коли виникає необхідність вони діють всупереч ідеологічним настановам. Цьому є багато прикладів. Так, у Сирії вже з початку 70-х років, а в Іраку – з початку 80-х, політичне керівництво почало поступово відмовлятися від

соціалістичної орієнтації в економіці і почало проводити політику її лібералізації. У зовнішній політиці вони також не завжди дотримуються принципів панарабізму і навіть діють всупереч ним. Під час ірано-іракської війни 1980–1988 рр., Сирія, наприклад, підтримувала Іран, а не баасистський Ірак.

Особливо помітний відхід від ідеологічних засад баасизму відбувається в Іраку, де ідеологія режиму пережила суттєву еволюцію. Спочатку, на передодні війни з Іраном, вона набула форми так званого «іракізму», що підкреслювала провідну роль Іраку, а звідси і його керівництва, у захисті «арабської справи», що Ірак, завдяки своїй багатій і героїчній історії є природним лідером арабського світу. Звідси, все що вигідно Іраку, вигідно всім арабам [16, 9]. Після початку війни режим, щоб нейтралізувати звинувачення в атеїзмі з боку іранського керівництва, почав активно використовувати у своїх ідеологічних конструкціях ісламські лозунги, незважаючи на цілком світський характер баасизму. Ця тенденція особливо стала помітна в роки Кувейтської кризи (1990–1991 рр.) і після неї. Причому відбувається це все не лише на рівні риторики. Норми ісламу широко впроваджуються у різноманітні сфери життя іракського суспільства. Напередодні вторгнення в Кувейт, С.Хусейн заявив, що у випадку протиріч між законом і шари'атом, перший повинен відступити [16, 10]. Було також запроваджено обов'язкове вивчення Корану у системі освіти і навіть у партійних відділах Баас [16, 10].

Проте, це не свідчить про остаточний розворот іракського режиму до ісламу. Як доводить ізраїльський дослідник А.Барам, «ісламізація» в Іраку базувалася, перш за все, на раціональному розрахунку: посилення акценту на ісламі повинно підвищити популярність режиму, забезпечити його легітимність [16, 11].

Сирійський лідер Хафез Асад з початку 90-х років також все частіше використовував ісламський фактор, особливо у зовнішній політиці. Так, відомий ізраїльський політолог Е.Зіссер, розглядаючи історію взаємовідносин між сирійським керівництвом та ісламістами, зокрема зазначає: «Сирія практично відмовилася від панарабізму як головної опори своєї зовнішньої політики і головного засобу отримання арабської підтримки, замінивши її панісламською політикою» [29, 55].

Якщо ідеологічна функція партії певною мірою втрачає своє значення, то її роль як всеохоплюючого механізму контролю і мобілізації широких верств населення залишається незмінною протягом всього часу існування баасистських режимів в Сирії і Іраку.

Так, у Сирії, президент Х.Асад усіляко сприяв збільшенню чисельності партії, яку він розглядав як важливий інструмент забезпечення підтримки з боку населення країни і контролю

над ним. У 1970 році, коли Асад прийшов до влади, в партії було 100 тисяч членів. За двадцять років його правління (у 1990 році) ця цифра зросла до 600–700 тисяч [17, 25]. Керівництво іракської Баас також намагалося інкорпорувати в партійні структури якомога більшу частину населення. Наприкінці 80-х років партія нараховувала близько 1,5 мільйонів членів (10 % населення країни) [3, 320]. Хоча слід зазначити, що і в Сирії і в Іраку кількість повноправних кадрових членів порівняно невелика. Так, в іракській Баас вона складає лише 25 тисяч чоловік [3, 320].

Організаційна структура Баас в Сирії і в Іраку приблизно однакова, і будується за територіально-виробничим принципом. Її базовими елементами є осередки (3–7 чоловік), що діють на рівні села або округи. Декілька (2–7) осередків об'єднуються у відділи, що функціонують у міських кварталах, великих селах, заводах, школах, офісах та інших організаціях. Від двох до п'яти відділів створюють секцію, яка діє на рівні кварталу великого міста, у маленькому місті або сільському районі. Секції, у свою чергу, об'єднуються у філії, що діють на рівні провінції [19, 177]. Ця структура, що поширюється на всю країну надає партії можливість проникати і контролювати всі сфери життя суспільства, мобілізувати великі маси населення на підтримку режиму.

Для вирішення цих завдань крім власне партійних структур використовуються також структури різноманітних масових громадських організацій, що діють під егідою Баас – профспілкових, селянських, молодіжних, жіночих, які створюють канали впливу і зв'язку партії з масами, впливають на масову свідомість з метою забезпечення підтримки політичного курсу партійного керівництва. В цьому сенсі баасисти Сирії та Іраку, безумовно, використовували досвід радянських комуністів у справі консолідації народних мас навколо партії, що надавало можливість управління різними пластами населення, забезпечуючи їхню ідеологізацію і орієнтацію суспільної свідомості у необхідному руслі.

При всій тій значущості, яку має партія як одна з найважливіших складових політичних режимів Сирії і Іраку, її роль у кожній з цих країн має суттєві відмінності, що обумовлені підсумками внутрішньопартійної боротьби, яка точилася всередині як сирійської так і іракської Баас у 60–70-ті роки. Справа в тому, що на той час всередині Баас (і в Сирії, і в Іраку) сформувалися дві фракції – «цивільна», що складалася з функціонерів партапарату, і «військова», до якої входили прибічники партії в офіцерському корпусі. Саме «військове» крило привело Баас до влади, здійснивши вдалі державні перевороти в 1963 році в Сирії і в 1968 – в Іраку. Але після захоплення державної влади між фракціями спалахнула гостра боротьба, яка набула форм

особистої боротьби між їхніми лідерами. Підсумки її в Сирії і в Іраку були протилежні.

У Сирії до влади прийшов лідер «військової» фракції міністр оборони Хафез Асад, що спирався на підтримку армії і спецслужб. В ході так званого «виправного руху» – безкровного державного перевороту, у листопаді 1970 року він усунув від влади угруповання на чолі із Салахом Джадідом, що спиралося на партійно-державний апарат [4, 45–46].

В Іраку, навпаки, керівнику «цивільного» крила, віце-президенту Саддаму Хусейну, вдалося в 1976 році за підтримки партійного апарату і насамперед партійної служби безпеки, шляхом складних інтриг, усунути з політичної арени найактивніших представників «військової» фракції – міністра оборони Хардана ат-Тікріті й міністра внутрішніх справ Саліха Махді Аммаша. Хоча номінально керівником партії і держави деякий час ще залишався «військовий» – генерал Ахмед Хасан аль-Бакр, реальну владу сконцентрував в своїх руках С.Хусейн. У 1979 році він змусив Бакра піти у відставку й зайняв його місце [12, 28–29].

Після перемоги лідер кожної з країн будував систему влади вже виходячи з того, на які структури він спирався, намагаючись зміцнити їхню роль як опори свого режиму. Саддам Хусейн в Іраку розглядав партійний апарат як свою головну опору і тому намагався максимально посилити його вплив у всіх сферах життя суспільства, надавши йому всеохоплюючої контрольної функції, особливо у збройних силах. Партійні структури розглядалися як вагома противага армії, всередині якої С.Хусейн не мав значної підтримки. Взагалі, іракська Баас, на відміну від сирійської, з самого початку була не стільки політичною, скільки воєнно-політичною організацією. Керівництво партії надавало велике значення військовій підготовці її членів. У Політичному звіті Десятого національного з'їзду Баас вказувалося на необхідність розглядати «...військову підготовку як центральну у партійній освіті і як двері через які всі товариші повинні пройти...» [15, 59]. Партійні осередки, мережа яких розгорнута по всій країні, фактично є самостійними бойовими одиницями (маджма – «група») зі своїм озброєнням, транспортом, засобами зв'язку. Ці «групи» об'єднуються у так звані «бази» (каваїд), а вони, в свою чергу, – у так звану «Народну армію» [10, 301]. «Народна армія», що фактично є партійною міліцією, відігравала, особливо у 70-ті роки, важливу роль як противага регулярній армії, де були відчутні опозиційні партійному керівництву настрої, і з боку якої існувала реальна загроза перевороту.

Той факт, що партія розглядалася як головна опора іракського режиму, певною мірою пояснює крайню нетерпимість іракського керівництва до будь-якого політичного плюралізму, адже навіть само існування альтернативних Баас

політичних організацій розглядалося як загроза основам режиму.

На відміну від Саддама Хусейна, сирійський лідер Хафез Асад спирався, перш за все, на підтримку офіцерського корпусу, тому головною опорою встановленого ним режиму стала армія, тоді як партія в цьому сенсі мала другорядне значення. Асад, певною мірою, обмежив контрольні функції партійного апарату шляхом виведення партійних осередків в армії з підпорядкування загальнопартійним керівним органам і підпорядкування їх безпосередньо собі як генеральному секретарю партії і верховному головнокомандуючому [2, 69]. Фактично створивши в армії паралельну партійну організацію, він посилив свій особистий контроль над цим ключовим, з точки зору утримання влади, інститутом.

Проте, сирійська Баас виконує іншу важливу функцію. Е.Зіссер підкреслює роль партії як структури, що забезпечує механізм узгодження інтересів різноманітних сегментів сирійської правлячої еліти: військовими і цивільними, представниками різних релігійних громад (насамперед, алавітами і сунітами), які входять до складу вищих партійних органів. Так, Центральний комітет Баас включає партійних функціонерів різних рангів, представників вищої адміністра-

тивної бюрократії, армії і спецслужб, серед яких є представники як алавітської, так і сунітської громад. Саме у вищих партійних органах відбувається діалог між ними і долаються протиріччя [28, 47].

Другорядність ролі сирійської Баас як опори режиму, значною мірою обумовила той факт, що правлячі кола Сирії, на відміну від іракського керівництва, допускають певний політичний плюралізм у вигляді легального існування інших політичних партій.

Таким чином, бачимо, що монополізація партією Баас державної влади, встановлення партійного контролю над усіма сферами суспільного життя фактично перетворило її на «партію-державу». Баас стала однією з головних складових сучасних політичних режимів Сирії та Іраку, яка значною мірою визначає їхні інституціональні особливості, забезпечує ефективні механізми контролю і мобілізації широких верств населення. Проте специфіка політичної боротьби в обох країнах обумовила певні відмінності у ролі партії в структурі їхніх політичних режимів. Якщо іракська Баас фактично є головною опорою у системі влади, що була створена С. Хусейном, то у Сирії вона відіграє в цьому аспекті скоріше допоміжну роль.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Агаев Р.Г. Ирак: революция и диктатура. (Опыт создания фронта национального единства, 1941-1982 гг.) / АН Азербайджана, Ин-т востоковедения. - Баку: Элм, 1991. - 149 с.
2. Аксехин А.И., Али-Заде Э.А., Ахметов В.М., Вестужева С.И., Бибилова О.П. Сирийская Арабская Республика / Институт изучения Израиля и Ближнего Востока / Отв. ред. В.М.Ахметов. - М., 1997. - 223 с.
3. Апдайк Р.Д. Саддам Хусейн. Политическая биография. -Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. - 512 с.
4. Ахмедов В., Филоник А. Президент Сирии Хафез Асад // Азия и Африка сегодня. - 2000. - №5. - С.42-50.
5. Боровой Я., Чудодеев А. Диктатор побежден, но не свергнут // Новое время. - 1991. - №12. - С.16-17.
6. Государство социалистической ориентации / АН СССР, Институт государства и права. - М.: Наука, 1975. - 376 с.
7. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. - М.: Академический Проект, 2000. - 558 с.
8. Згерский Д. Кто изгонит «нечистую силу»? // Новое время. -1992. - №38. - С.45.
9. Иванова И.П. Изменения в государственно-политической системе Арабских стран со второй половины XX века и трансформация их экономического базиса // Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах. - М.: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1984. -С.215-237.
10. Классы, партии и политика в развивающихся странах Востока. -М.: Главная редакция Восточной литературы издательства «Наука», 1988. - 388 с.
11. Политология: Учебник для вузов / Под ред. М.А.Василика. -М.: Юрист, 1999. - 600 с.
12. Сейранян Б. Звезда и жизнь диктатора // Азия и Африка сегодня. - 1994. - №3. - С.28-31.
13. Устав Прогрессивного национального фронта САР // Современная Сирия (Справочник). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1974. - С.352-355.
14. Хартия Прогрессивного национального фронта САР // Современная Сирия (Справочник). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1974. - С.346-352.
15. The Arab Ba' th Socialist Party. Political Report. Tenth National Congress. - The National Bureau of Culture. - 128 p.
16. Baram A. Saddam Husayn Between His Power Base and International Community // Middle East Review of International Affairs Journal. - December 2000. - Vol. 4, No.4 - P.9-21.
17. Drysdale A., Hinnebusch R. Syria and the Middle East peace process. - N. Y.: Council on Foreign relations press, 1991. -244 p.
18. Elections in Syria (<http://www.electionworld.org/election/syria.htm>)
19. Iraq: a country study / Library of Congress, Federal Research Division, edited by Helen Chapin Metz, 4 th ed. -Washington, D. C., 1990. - 302 p.
20. Iraq. Country Reports on Human Rights Practices - 2000. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, February 2001, section 3 (U.S. Department of State Internet website <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2000/nea/index.cfm?docid=787>).
21. Iraqi regime turns down requests to form new parties // Iraqi Press (London). - 2001. - Wednesday, April 18.

22. Isenberg D. Imperial Overreach. Washington's Dubious Strategy to Overthrow Saddam Hussein // Policy Analysis. -November 17, 1999. - No. 360. - 19 p.
23. Report on the Human Rights Situation in Syria Over a 20-year Period. 1979-1999 / Syrian Human Rights Committee. - London, July 2001. - 249 p.
24. Salah Hemeid. Democracy Iraqi style // Al-Ahram Weekly. -2000. - 30 March - 5 April - Issue No. 475. - P.5.
25. Shimon Y. Political Dictionary of the Arab World. - New York: Macmillan, 1987. - 520 p.
26. Syria. Constitution. Adopted 13 March 1973. - Damascus, 1997
27. Syria. Country Reports on Human Rights Practices-2000. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. February 2001, section 3 (U.S. Department of State Internet website <http://www.state.gov>)
28. Zisser E. Appearance and Reality: Syria's Decisionmaking Structure // Middle East Review of International Affairs Journal. - May 1998. - Volume 2, No. 2. - P.37-49.
29. Zisser E. Hafiz al-Asad Discovers Islam // The Middle East Quarterly. - March 1999. - Vol. 6, No. 1. - P.49-56.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

БРИТАН В.Т., ВЕРШИНА В.А., МИХАЙЛЮК А.В.

КУЛЬТУРА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Британ Владимир Терентьевич — заведующий кафедрой истории и украиноведения Национальной металлургической академии Украины (Днепропетровск), кандидат исторических наук

Вершина Виктория Александровна — преподаватель кафедры философии Днепропетровского национального университета

Михайлюк Александр Владимирович — доцент кафедры истории и украиноведения Национальной металлургической академии Украины (Днепропетровск), кандидат исторических наук

1. Общая характеристика эпохи
2. Феодализм и сословный строй.
3. Христианство как основа средневековой ментальности.
4. Рыцарская культура.
5. Народная культура.

1.

Средними веками называется длительный период в истории Западной Европы между Античностью и Новым Временем. Средневековье — важнейший период в становлении европейской цивилизации. К средневековью восходят многие из культурных ценностей, которые легли в основу современной цивилизации.

Термин «средние века» возник в Италии в XV–XVI ст. среди гуманистов. Гуманисты, просветители считали средние века периодом глубокого культурного упадка в противовес высокому взлету культуры в античном мире и Новом времени. Отношение к средневековью как к перерыву в развитии культуры, периоду «темных веков» укрепилось в эпоху Просвещения, стало господствующим в XIX веке. Гегель, например, называл его своеобразным типом варварства. Романтики, а также представители христианского персонализма достаточно высоко оценивали роль Средневековья в истории культуры, считая эту эпоху наиболее плодотворным периодом духовно-культурного возвышения в мировой истории.

Часто термин «средние века» применяют не только к истории Западной Европы, но и к истории других стран и регионов. Следует подчеркнуть условность (лишь в плане синхронности) использования этого понятия применительно к другим историко-культурным регионам, развитие которых происходило по иной схеме. Важно рассматривать западное средневековье во взаимосвязи с византийской и исламской культурами, поскольку эти культуры также сформировались в пределах римской ойкумены, развивались во многом на основе переосмысления античного наследия или его частичного использо-

вания. Их история протекала в тесном взаимодействии. Средневековая Европа не являлась лидером в мире. Вплоть до XIV в. материальная и духовная культура Византии и Ближнего Востока значительно превосходила уровень культуры Западной Европы и своим становлением Запад во многом обязан культурным заимствованиям из этих регионов.

Древний Рим оказал сильное влияние на жизнь народов средневековой Европы: отсюда шло христианство, распространялся и утверждался латинский язык, римское право, некоторые обычаи и традиции. Однако после падения Римской империи эти традиции угасали. Закрывались старинные римские школы, латинский язык превратился в мертвый. Европа в средневековье за пределами античного мира и после его гибели, представляла собой особую цивилизацию, а не следующий период его истории. Средневековая Европа — это особая цивилизация, отличная от греко-латинской и современной, укладывающаяся по своим признакам в восточный тип. История западноевропейского средневековья — это в первую очередь история находившихся ранее на дальней границе цивилизации новых народов, вступивших на историческую арену в эпоху заката древнего мира. В Средние века происходит столкновение и синтез античных, христианских и варварских представлений и отношений. «Высокая и богатая культура Античности постепенно уступает место другой, изначально стоящей на более низком уровне и гораздо хуже организованной. Но эта нисходящая культура к концу V в. принесла в качестве наследия прошлого и передала следующим поколениям высокую форму религии, о которую в известном смысле разбилась сама культура античности. Варварство заключало в себе мощный метафизический элемент. Несмотря на свой пафос отрицания мирской жизни, христианство стало движущей силой, позволившей из веков варварства родиться и расцвести высокой гармонической и замкнутой средневековой культуре XII–XIII вв., ставшей тем фунда-

ментом, на котором по-прежнему зиждется современная цивилизация.» (Хейзинга Й. *Homo ludens*. В тени завтрашнего дня. М., 1992. С. 254–255).

Нижней границей средних веков традиционно считается дата падения Западной Римской империи – 476 г. Верхнюю границу средневековья определить труднее. Большинство авторов ограничивает средневековье XVI – серединой XVII вв. Представляется также достаточно обоснованной точка зрения Ж. Ле Гоффа, который расширяет средние века до конца XVIII и даже начала XIX вв., вводя понятие «долгое средневековье». Внутри тысячелетней эпохи Средних веков принято выделять несколько периодов: 1) Раннее Средневековье, от начала эпохи до X–XI вв.; 2) Высокое (классическое) Средневековье, X–XI вв. – XIV в.; 3) Позднее Средневековье, XIV–XV – XVI–XVII вв.

2.

Феодализм возникает с распадом рабовладельческого строя, одновременно с крушением античной цивилизации. Некоторые историки отмечают элементы феодализма уже в поздней Римской империи. Основные черты феодализма натуральное хозяйство, специфическая структура земельной собственности – условное землевладение (феод, ленн, бенефиций), институт вассальной зависимости, партикуляризм, корпоративность, сословный строй и т.д. В различных странах феодализм складывался по-разному. Существенные отличия от европейского типа феодализма были в социально-экономическом строе других историко-культурных регионов. Поэтому использование самого термина «феодализм» применительно к ним возможно лишь условно. Феодализм породил иную, чем в древние времена, систему человеческих взаимоотношений – сословно-корпоративное общество. В средние века человек жил в корпорациях, в органическом целом, в котором не чувствовал себя изолированным атомом, а был органической частью целого, с которым он чувствовал связанной свою судьбу. Средневековое общество корпоративно сверху донизу. Для феодального общества центральным моментом является механизм функционирования сословного строя. Сословия крупные социальные слои, положение которых в обществе, привилегии, права и обязанности закреплены традицией, законом и передаются по наследству. Сословный строй складывался под влиянием экономических отношений, но не без вмешательства государства. Это особенно важно для понимания отношений общества и государства как единой системы функциональных взаимодействий, системы распределения обязанностей различных сословий по отношению друг к другу и к государству. С образованием централизованных государств формируются сословия, составляющие структуру

средневекового общества – духовенство, дворянство (рыцарство) и остальные жители, позднее названные «третьим сословием» или «народом». Исследователями высказывалась гипотеза, что такое деление на три части свойственно всем индоевропейским народам согласно древнему принципу: одни молятся, другие сражаются, третьи работают. В разных социальных группах формировались различные «картины мира», одни и те же понятия и символы по-разному истолковывались. В средневековье сосуществовали церковная, светская и народная культуры. Сущность культуры любой эпохи во многом выражается в представлениях человека о себе самом, о смысле своей жизни в данном обществе, ее ориентирах, целях, интересах, характеризующих как все общество, так и людей различных социальных групп. В средневековой культуре эти ценности обусловлены особенностями феодального земельного хозяйства с его условностью владения землей, личным и экономическим подчинением вассалов (это слово первоначально означало «малые ребята»), стабильностью взаимных обязательств вассала и сеньора.

Феодальное общество строится на отношениях господства и подчинения, никто в нем полностью и во всех отношениях не свободен. Общественные отношения строятся на межличностной основе. В них важно отметить принцип взаимности, обоюдности. Вассал находит себе сеньора. Установление связи между сеньором и вассалом, покровителем и подопечным, так или иначе, предполагает принятие обязательств обеими сторонами. В этом смысле феодальная зависимость крестьянина коренным образом отличается от зависимости античного раба, к которому его собственник относился как к вещи. Хотя на деле между высшими сословиями и крестьянами существовала пропасть, а крепостная зависимость крестьянина от феодала-землевладельца зачастую не очень отличалась от рабства.

Производственные отношения в условиях Средних веков опирались на земельную собственность феодала и личную зависимость от него крестьянина, живущего на этой земле. Наряду с собственностью феодала существовала личная собственность крестьян и ремесленников, прежде всего собственность на орудия труда, возможность использовать их для собственной выгоды. Определенной сложностью и противоречивостью обозначена политическая структура средневекового общества. Феодал не только владел своими землями, но и правил ими как государь. Отсюда – сложная иерархия внутри господствующего класса и ярко выраженная тенденция к сепаратизму, борьба феодалов с королевской властью, которая фактически существовала в интересах тех же феодалов. Все это создавало экономическую основу для жесткой социальной иерархии, которая устанавли-

вала строго определенный характер взаимодействия социальных групп общества, положение человека в нем. Прежде всего, они определяются отношениями личной преданности, верности, покровительства, которые закрепляются договорами (клятвами), многовековыми традициями. Поэтому главным принципом жизни человека средневекового общества было служение. Именно выполнение своих обязанностей, обусловленных положением человека в социальной и духовной иерархии, рассматривалась как главная ценность и смысл жизни. Главным объектом служения был Бог, вторым – господин, сеньор, причем вассал гордится личной преданностью ему, находит радость в служении своему господину, рыцари служили также Прекрасной Даме. Верность считалась высшей христианской добродетелью, предательство, олицетворенное в Иуде, считалось наиболее тяжким грехом. Но с этим парадоксальным образом сочеталась популярная в средние века легенда о святом Христофоре, который сначала служил сеньору, но когда узнал, что король сильнее, перешел на службу к королю, когда узнал, что Дьявол сильнее короля, перешел на службу Дьяволу, когда узнал, что Бог сильнее Дьявола – перешел на службу к Богу.

В XV в. феодальное государство достигает наивысшей степени централизации благодаря абсолютной монархии. Типологическое своеобразие европейского феодализма нашло отражение в определенной культурной общности, которая, не исключая местного своеобразия, связывала страны Западной и Центральной Европы и Скандинавию. Эта общность выразилась в характерных чертах мировоззрения, в религиозном единстве, в значительной стилистической близости художественного творчества. Происходил процесс становления единой европейской культуры.

3.

Изучение средневековой культуры, – пишет А.Я.Гуревич, – постоянно сталкивает нас с парадоксальным переплетением полярных противоположностей – сублимированного и низменного, спиритуального и грубо-телесного, мрачного и комичного, жизни и смерти. Будучи разведены по полюсам, эти крайности вместе с тем неперестанно сближаются, меняются местами, с тем, чтобы вновь разойтись. (Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1984. С.22-23.)

Важнейшим фактором формирования и развития западноевропейской средневековой культуры были христианская религия и церковь. Постепенно христианская доктрина становится основным элементом мировоззрения средневековой Европы. Философия, мораль, право, образование, литература, искусство были связаны с богословием или подчинялись ему, оценка

реальности чаще всего давалась в категориях, рожденных в сфере религии и теологии. Единство мира и раздробленность государства, богатство и бедность, власть и бесправие, верность и коварство, благополучие и тяготы жизни осмысливались людьми Средневековья не столько в их прямом значении, сколько как противоположность земного и небесного, возвышенного и низменного, праведного и грешного, как антитеза души и тела, как всемирный конфликт добра и зла.

В средневековье формируется картина мира, в основе которой лежит ряд ведущих принципов: принцип теоцентризма – в центре всего сущего находится Бог, который есть центр мироздания, главный регулятор и высший судья человеческих деяний; принцип креационизма – за Богом признается роль Демиурга, творца всего; принцип провиденциализма – все происходящее в мире совершается благодаря божественному Провидению, судьба перестает быть для христианина тем, чем была для античного язычника – высшей и безраздельно царящей в мире бессмысленной силой, Провидение – начало смысловое, а соответственно благодаря этому в мире царит гармония, складывается гармоничное целое универсума; принцип персонализма – предписывалось видеть в человеке неделимую целостность, личность, замкнутый микроуниверсум, который способен различать добро и зло, внимать голосу разума, а не страстей.

В связи с этим христианство выступает фундаментальной мировоззренческой основой сознания, всей жизни человека и общества, всего средневековья, что обусловило ряд основных черт его духовной культуры.

1. Религиозность – религия пронизывала все сферы культуры, держала под тотальным контролем все сферы общественной и личной жизни человека. В этом смысле Н.Бердяев даже называл средневековое общество тоталитарным.

2. Традиционализм – обращенность в прошлое: «Чем древнее, тем подлиннее»; новаторство считается проявлением гордыни, отступление от старины есть отступление от истины; отсюда анонимность произведений, ограничение свободы творчества, действовала общепринятая формула: «Я всего лишь карлик, стоящий на плечах гигантов».

3. Каноничность – опора на определенные труды отцов церкви, на твердо установленные, ставшие общепринятыми нормами принципы духовной жизни человека и общества, правила религиозной деятельности.

4. Символизм – комментирование, толкование Библии.

5. Дидактизм, учительство – главными деятелями средневековой культуры являются проповедники, преподаватели богословия.

6. Универсальность, энциклопедичность знаний.

7. Психологическая самоуглубленность средневековой духовной жизни – проявляется в огромной роли исповеди, очищения, искренности – для душевного спасения человека.

8. Историзм духовной жизни Средневековья, обусловленный христианской идеей неповторимости событий, их единичности, вызванной уникальностью факта явления Христа как начала истории (в отличие от античной цикличности, повторяемости событий).

В хаосе варварских нашествий епископы и монахи стали универсальными руководителями разваливающегося общества: к своей религиозной роли они прибавили политическую, хозяйственную, социальную и, даже, военную. На Западе церковь изначально составляла полностью самостоятельную силу на международной арене. В общении с многочисленными королевскими, герцогскими и княжескими дворами раздробленной Европы Рим придерживался принципа наставнического, «пастырского» отношения. Церковные деятели были главными советниками в политических и государственных делах. По сути, церковь создала своеобразное «государство над государствами» и, имея свою особую юрисдикцию и особое каноническое право, не признавала над собой светской власти. Более того, в 754 г. римский папа Стефан II провозгласил создание Папской области. Постепенно в руках церкви сосредоточилось около трети всей земельной собственности, тем самым она получила значительную экономическую силу.

Такую же позицию римские папы стремились занимать и по отношению к восточным патриархам. Усиление притязаний пап на обладание неограниченной властью и стремление возвысить папский престол над восточными патриархами вызвали резко отрицательное отношение со стороны византийских императоров и восточного духовенства, поскольку речь в основном шла о политическом противостоянии Рима и Константинополя. Конфронтация между западной и восточной церквями усугублялась догматическими, теологическими и обрядовыми разногласиями. В частности, Византийская церковь утверждала, что дух святой исходит только от Бога-Отца, первого лица Троицы, а Римская церковь настаивала на его исхождении от Отца и Сына. Восточная церковь осудила это добавление как ересь (греч. особое вероучение, отклонение от норм господствующей религии). Осуждение вызвало и то, что в римской церкви причащение вином и хлебом распространялось лишь на клир (духовенство), тогда как в восточной – на всех верующих. На Западе причащались пресным хлебом, на Востоке – заквашенным. Латиняне крестились пятью пальцами, византийцы тремя. На Западе богослужение ве-

лось на латинском языке, на Востоке – на греческом, но допускались и местные языки. Безбрачие (целибат) было обязательным условием для всего духовенства на Западе, а на Востоке этому правилу подчинялись только монахи, римская церковь в противоположность восточной не допускала расторжения браков и т.д. Но главное различие состояло в том, что православие в большей степени вобрало в себя культурное наследие Востока и Греции с приоритетом духовно-мистического и идеалистического начала, а католичество – Древнего Рима с приоритетом рационалистического и политико-правового начала. Разногласия между западной и восточной церквями вели к их разделению, к схизме. Это произошло в 1054 г. Западная церковь стала называться римско-католической, а восточная греко-католической, православной. Каждая из них считала себя единственно вселенской, ортодоксальной, а другую – еретической. Схизма была не только итогом церковных разногласий, но и отражением социально-экономических, политических и культурных различий в историческом развитии западных областей Европы и Византии. Она привела к разобщению народов Европы, в котором религиозные противоречия были одним из многих факторов противостояния.

Длительное время главной идеей средневековой Европы была идея теократии (богоуправления). На практике эта идея приобрела вид т.н. папоцезаризма, т.е. сосредоточения в руках папы римского не только духовной, но и светской власти над замкнутыми монархиями и их монархами. Понятно, что самим монархам это не могло импонировать. Поэтому, например, Карл Великий после своей императорской коронации в 800 г. пытался установить с папой отношения, которые отвечали бы византийской концепции симфонии между церковью и государством. Впоследствии наимогущественнейшие из европейских монархов (одним из первых в X в. стал основатель Священной Римской империи Оттон I) стремились дистанцироваться от папской опеки и установить свой контроль над выборами пап. Это дало толчок процессам секуляризации (от лат. *saecularis* – светский, мирской – освобождение общественного или индивидуального сознания от влияния религии и церкви) сначала власти, а со временем всей культурной жизни.

Церковь в Средние века была единственным носителем духовных ценностей, моральных норм, позитивных знаний и т.п., которые она, по мере возможности, пыталась привносить в массы. Одной из черт средневекового мировоззрения, в духе которого воспитывались народные массы был аскетизм. На практике аскетизм проводился далеко не последовательно, однако значительное количество людей из разных сословий в большей или меньшей степени отдавало ему дань. Но христианство распростра-

няется не на пустом месте. Одной из особенностей европейской культуры является наслоение христианской религии на более раннее язычество. Языческие боги превращаются в демонов, бесов; языческая сакральность в профанное, в табу. На протяжении всей европейской истории они с переменным успехом противостоят друг другу. Это нашло отражение в «низовой» народной культуре, в явлении карнавала. Важно также отметить присутствие в европейской культуре гностической традиции с ее дуализмом, отрицанием ценностей «мира сего». Широко распространившийся в Европе в раннем Средневековье гностицизм, даже будучи побежденным католической церковью, наложил свой отпечаток, пусть и в опосредованном виде, на всю европейскую культуру. Языческие пласты культуры и гностические влияния послужили основой для многочисленных ересей, а также колдовства, ведовства и тому подобных явлений, приобретавших характер массовых неврозов. Ереси часто носили социальный характер. Среди них можно выделить умеренные, т.н. бюргерские и крестьянско-плебейские, отражавшие настроения городского плебса и неимущего крестьянства. Первые требовали морального очищения церкви, вторые были направлены на установление имущественного и социального равенства. В XI–XIII вв. в странах Западной Европы возникает движение патаров (патаренов), дуалистическая ересь альбигойцев или катаров («чистых»), ересь вальденсов, или «лионских бедняков», интеллектуальные ереси. Для борьбы с подобными явлениями церковь применяла интердикт (временный запрет папы проводить на территории, которая подвергалась наказанию, богослужение и религиозные обряды), отчуждение (греческое «анафема») – исключение человека из религиозной общины. В XIII в. церковью было образовано специальное учреждение – Священная инквизиция (розыск), назначением которой было искоренение ересей. Только в Испании за 350 лет существования инквизиции преследованию подверглось 345626 еретиков, 36212 из которых были сожжены заживо. (Історія світової культури. Культурні регіони. К., 1997. С.303.) Жестокость инквизиции стала понятием нарицательным, но при этом не учитывается общеисторический фон деятельности инквизиции. Народ в Средние века рассматривал казни как своего рода развлечение, ходил на них как на театральные представления. Зачастую устраивались самосуды. Показательно, что до эпохи развитого средневековья вера в колдовство, ведьм и т.п. оставались, преимущественно, на уровне фольклора, церковь рассматривала их как суеверие и наказывала за преследования по подозрению в колдовстве. «Охота на ведьм» стала проявлением внутреннего кризиса католической церкви. Массовые гонения на ведьм, приобретшие характер массового психоза, прихо-

дятся уже на конец Средневековья, эпоху Реформации и Возрождения. Во многом благодаря церковному суду преследование ведьм в католических странах было поставлено в определенные рамки, а затем и вовсе прекращено к началу XVII века. А наибольший размах «охота на ведьм» приобретает в протестантских странах в эпоху Реформации, в Северной Америке ведьм сжигали вплоть до XVIII в., причем судьями зачастую были профессора Гарвардского университета.

Основными центрами христианской культуры были монастыри. В 529 г. Бенедикт Нурсийский основал католический монашеский орден в Италии. Рассадником монашества в раннесредневековой Западной Европе стала Ирландия. По монастырскому уставу монахи должны были активно работать в хозяйстве, поэтому монастыри становились крупными многоотраслевыми хозяйственными комплексами, служившими в качестве образца для остального населения. Монашество создало в Средневековье свою отдельную субкультуру, которая сыграла заметную роль в общекультурном процессе. С VII в. каждый более-менее устоявшийся монастырь обязательно должен был иметь при себе библиотеку, скрипторий (место для переписывания документов и книг) и школу. Для обучения клириков (священнослужителей) использовались епископские и монастырские школы, в которых было введено деление «семи вольных искусств» на две части: тривиум (три пути знания: грамматика, риторика, диалектика) и квадриум (четыре пути знания: геометрия, арифметика, астрономия, музыка). Позднее изучение «свободных искусств» стало производиться в высшей школе на младшем («артистическом») факультете.

В XII–XIII вв. на базе таких школ возникли университеты и академии. Первые из них открыты в итальянских городах Салерно (1158 г.) и Болонье (1162 г.), в Париже (1200 г.). В последующем университеты появляются в Англии (Оксфорд, Кембридж), Чехии (Прага), Польше (Краков). В конце XV в. в Западной Европе насчитывалось 65 университетов, в подавляющем большинстве основанных по санкции римской курии. Наиболее типичный Парижский университет, устав которого лег в основу уставов других университетов Европы, состоял из четырех факультетов: артистического, медицинского, юридического и богословского. Студенты (от лат. *studeo*, *studere* – усердно заниматься) объединялись в организации («землячества», «провинции», «нации» и «науки»). Во главе «науки» стояли выборные прокураторы. Выборными были также должности ректоров. Обучение в университетах проходило в форме профессорских лекций; организовывались публичные выступления и диспуты по проблемам философии и богословия. Обучение проводилось на латинском язы-

ке, было очень сложным для усвоения, и поэтому не удивительно, что лишь третья часть студентов получала степень бакалавра и только каждый шестнадцатый – степень магистра. Бродячие школяры – ваганты – кочевали по всей Европе в поисках лучших учителей и лучшей жизни. Ваганты создали особый тип латиноязычной поэзии, в которой сочетались интеллектуализм ученого сословия, свободомыслие и жизнерадостность, смеховое начало народного мировосприятия. Представление о творчестве вагантов дает признанный в наше время международным гимном студенчества «Gaudeamus».

В университетах господствовал схоластический метод (от греч. «школьный, ученый»), который наиболее последовательно применялся в богословии. В этом методе отводилась огромная роль авторитету и незначительная – опыту. Предполагалось, что вся сумма знаний уже дана в Священном Писании, и задача ученых заключается не в увеличении объема знаний, а в толковании и систематизации их. Для схоластики характерно соединение теолого-догматических предпосылок с рационалистической методикой и интересом к формально-логическим проблемам. Крупными теологами и философами-схоластами были Ансельм Кентерберийский, Пьер Абеляр, Фома Аквинский и др. Философия в целом была практически идентична теологии и рассматривалась как «служанка богословия». Особое значение имеет спор в рамках схоластики между сторонниками номинализма – направления, отдающего приоритет частному перед общим, низшему перед высшим и реализма, который отстаивал традиционную для христианства платоновскую точку зрения, что роды и виды предшествуют более узким понятиям. Росцелин (XI в.) вошел в историю философии как первый представитель номинализма. Раскрывая свой тезис, он утверждал, что общие категории суть просто имена, «сотрясение воздуха», а реально существуют лишь конкретные единичные данности, скажем, чувственно воспринимаемые предметы. Церковь осудила выступление Росцелина. Но проблема универсалий стала основной проблемой западной схоластики. Спровоцированный Росцелином спор закончился только в XIV в. победой номиналистов. В выступлении Росцелина исследователи усматривают начало нового тысячелетнего духовного процесса. Мировоззрение номиналистов в принципе совпадает с тем, которое доминирует сегодня. (См.: Тросников В.Н. Роль и место крещения Руси в общеевропейском духовном процессе второго тысячелетия христианской истории // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. М., 1991.)

«Наука» была в основном книжным делом и «прислужницей» религии. Сам термин «наука» для средневековья можно употреблять лишь условно. Она опиралась главным образом на аб-

страктное мышление и лишь в незначительной степени на эксперимент, не ставила перед собой прагматической цели, а преследовала, прежде всего, цели религиозно-мистические. Так, целью средневековой алхимии был поиск «философского камня», а уж попутно изучалось и строение вещества. Но так сказать «побочным продуктом» такого рода занятий стало накопление основанных на опыте позитивных знаний о природе. В науке выделялось четыре направления: 1) физико-космологическое знание, объединявшее совокупность физических, астрономических и математических знаний, подготовивших почву для развития математической физики Нового времени; 2) учение о свете, оптика; 3) наука о живом; 4) астролого-медицинские знания, включая алхимию.

Относительно средневековой техники следует отметить ее рудиментарный характер и застой в развитии. Церковь была заинтересована в техническом прогрессе, монастыри зачастую выступали инициаторами технических усовершенствований. Заинтересованность военного сословия в совершенствовании вооружений способствовало развитию металлургии. И все же ментальность господствующих классов длительное время оставалась антитехнической. Широкое распространение в Средние века в Европе получили водяные и ветряные мельницы (колеса, двигатели). В середине XIV в. в Европе были построены первые доменные печи, производящие чугун. Среди других средневековых достижений техники следует назвать совершенствование механических часов, создание очков, применение магнитного компаса, книгопечатание (Гуттенберг, XV в.).

Для искусства, как и для средневековой жизни вообще, были характерны традиционализм, каноничность, анонимность, которая вытекала из представления о грехе гордыни. Характерной особенностью средневекового искусства была его тесная связь с ремеслом. Именно в средневековых цехах родилось такое понятие как шедевр, т.е. доведенное до артистизма произведение ремесла. Искусство средних веков было ансамблевым искусством. Оно существовало в неразрывном единении архитектуры, живописи скульптуры и прикладного искусства. Основу средневекового синтеза составляла архитектура, она выступала главным стилеобразующим элементом. Архитектура и скульптура средних веков были проникнуты религиозностью, являлись «Библией в камне».

Эпохе феодальной раздробленности, наступившей после распада империи Карла Великого, принадлежит романское искусство. Романский стиль был тогда распространен повсеместно, но ярче, «классичнее» всего в искусстве Германии и Франции. Сам термин возник в XIX в. по аналогии с понятием «романские языки», в основе которых лежала древняя латынь; про-

исходит от лат. Roma – Рим. Первоначально примененный по отношению к памятникам архитектуры, он затем был перенесен на эпоху в целом. Набеги и сражения составляли стихию тогдашней жизни. Поэтому дух воинственности и постоянной потребности самозащиты пронизывает и романское искусство. Основное, что оно создало, – это замок-крепость или храм-крепость. Возвышающееся на холме каменное здание со сторожевыми башнями, настороженное и угрожающее, с большеголовыми, большеушными изваяниями, как бы приросшими к телу храма и молчаливо стерегущими его от варваров, вот характерное создание романского искусства. Готика связана с жизнью средневекового города-коммуны, с борьбой городов за независимость от феодального сеньора. Как и романское, готическое искусство распространилось по всей Европе. Готические соборы не только высоки, с тянущимися к небу бесчисленными стрелами башен и башенок, заостренных арок; они очень протяженны. Готический собор необозрим, часто асимметричен и даже неоднороден в своих частях: каждый из его фасадов со своим порталом индивидуален. Он действительно вбирал в себя весь мир средневекового города. Готическая архитектура, по словам Н. Бердяева, «вся вытягивается в какой-то тоске и томлении к небесам и говорит, что лишь там, в небесах, возможно достижение совершенства, здесь же возможно не достижение, а лишь томление, страстная по нем тоска». (Бердяев Н. А. Смысл истории. М., 1990. С. 106.) Сам термин «готика», «готический» был введен теоретиками итальянского Возрождения. Слово происходит от названия варварского племени готов, в 410 г. разграбившего Рим. Им обозначали все, что не было классическим в предшествующую Ренессансу эпоху. Позднеготическая художественная культура средневековой Западной Европы является одновременно и проторенессансной. Как отмечает Й. Хейзинга, «старые формы культуры умирают в то же самое время и на той же почве, где новое находит пищу для роста». (Хейзинга Й. Осень Средневековья. М., 1988. С. 5). В культуре XIV–XV вв. он увидел не зарождение Ренессанса, но завершение Средневековья. Вместе с тем, в этот же период в Италии эпоха Возрождения была уже реальностью.

4.

Господствующим сословием в средневековой Европе было сословие феодалов-землевладельцев, берущее свое начало от рыцарей (нем. Ritter всадник). Положение, права и привилегии рыцарского сословия определялись его воинскими обязанностями – как «плата за кровь». Война и доходы, связанные с землевладением были основой существованием феодального сословия. Сформировалась особая рыцарская

идеология и субкультура. Ее составные части: куртуазность, рыцарские турниры, рыцарская литература. Ведущая роль в создании величественного образа рыцаря принадлежала рыцарской литературе: поэзии и рыцарскому роману. Рыцарская лирика сформировалась как сложное и требовательное искусство. Во Франции поэтов-певцов называли трубадурами, в Германии – миннезингерами. В целом рыцарская лирика положила начало всей последующей европейской лирической поэзии, выработала те поэтические формы, образ и стиль которых подготовили ренессансную поэзию Петрарки и Шекспира. Куртуазность (от франц. *courtois* учтивый, рыцарский) составляла сложный комплекс ритуалов, обычаев, манер, придворных и военных развлечений. Воспитание рыцарей состояло не только в овладении военным искусством, а и в обучении светским манерам, танцам, пению, игре на музыкальных инструментах, умению сочинять стихи, вести себя с дамами. Особый ритуал сопутствовал проведению рыцарских турниров и групповых битв на специально подготовленных аренах в присутствии многочисленных зрителей. С идеалом рыцаря связывались такие черты, как благородное происхождение (но иногда в рыцари посвящали за особые военные подвиги), физическая сила и красота, мужество, щедрость, великодушие, верность своим обязательствам. Рыцарь должен постоянно заботиться о славе, которая требовала все новых подтверждений и испытаний. Славу рыцарю приносила не столько победа, сколько его поведение в бою. «Правила игры», обязательные в сражении, диктовались уважением к противнику, гордостью, «игровой» жизненной установкой, гуманностью. Неустанное соперничество не нарушало солидарности элиты как таковой, солидарности, распространявшейся и на врагов, принадлежащих к элите. Рыцарь не мог подчиниться чужой воле, он сам хотел быть своим судьей. Для рыцарства характерно презрение к закону, склонность поддерживать справедливость, не выходя за рамки своей группы. Дуэль стала одной из форм восстановления справедливости без вмешательства государства. Для рыцарства характерны связь между престижем и числом зависимых людей, презрение к физическому труду, желание отгородиться от всего плебейского, избежать клейма профессионализма, в том числе и интеллектуального. Гордость побуждает относиться к образованности свысока, считать ее уделом клириков или низших сословий. Аристократия даже гордилась своим невежеством. Рыцарский идеал не был интеллектуальным. Зато он предполагал богатую эмоциональную жизнь. Когда мы говорим о рыцарском поведении, мы имеем в виду отношение к противнику и отношение к женщине. Любовь – главная тема рыцарской поэзии. «Сражаться и любить» – вот лозунг рыцаря. Быть

влюбленным относилось к числу обязанностей рыцаря. Но супружество не отличалось прочностью. Супружеская неверность, которая у мужчин разумелась сама собой и не наносила ущерба их достоинству, у женщин жестоко наказывалась. Нарушение запретов, в особенности запрета прелюбодеяния с супругой сеньора составляло главную тему куртуазных романов, причем общественное мнение относилось к таким нарушениям благосклонно. Прелюбодеяние официально осуждалось, но все симпатии были на стороне любовников. Предполагалось, что между мужем и женой не может быть любви. Культ женщины в рыцарской культуре также имел характер игры. Женщины находили в этом утешение от грубости мужей, а мужчин она привлекала как противопоставление любви простонародной. Отношение рыцаря к женщине зависело от того, кем она была: дамой или простолюдинкой. Галантность и обожание могло относиться лишь к даме из своего сословия.

Церковь старалась использовать рыцарство в своих интересах. В 1095 г. римский папа Урбан II провозгласил о подготовке военного похода на исламский Восток под лозунгами освобождения «гроба Господнего» и «Святой земли» от мусульманского господства. 1096 г. стал началом новой эпохи в истории Западной Европы – эпохи крестовых походов. Ведущей военной силой крестовых походов (их было восемь основных) являлось рыцарство. Крестовые походы означали начало западноевропейской экспансии в другие историко-культурные регионы. Так, четвертый крестовый поход закончился в 1204 г. завоеванием Константинополя – столицы христианской Византии. В период крестовых походов средневековая Европа соприкоснулась с исламским миром, который сыграл важную посредническую роль в передаче европейцам культурных ценностей античности и Востока. О культурном воздействии арабов на Европу свидетельствует хотя бы ряд научных терминов и бытовых слов, усвоенных европейскими языками из арабского – алгебра, алхимия, альма-нах, алкоголь, логарифм, цифра, зенит, тариф, диван, амулет и др.

Помимо религиозной, крестовые походы также преследовали цель направить энергию рыцарства вовне, особенно увеличившегося численно безземельного, странствующего рыцарства, становящегося опасным для общества и государства (следствие принципа майората – наследования земельного участка старшим из сыновей). В начале XII в. возникли монашеско-рыцарские ордена – тамплиеров, госпитальеров. Как ведущая часть христианской армии во время крестовых походов рыцарские ордена тесно соприкасались с арабским миром. По мере роста политического и финансового могущества христианских рыцарских орденов формировалась адекватная условиям жизни на гра-

нице с исламским миром особая субкультура, которая распространялась и на сам материк. Так, орден тамплиеров, ликвидированный в 1307 г. по приказу французского короля Филиппа Красивого, был уличен в антихристианской ереси, сочетавшей в себе элементы гностицизма и сатанинских верований.

Христианская оболочка рыцарства была чрезвычайно тонка. Вместо смирения – гордость, вместо прощения – месть, полное неуважение к чужой жизни и «игровое» отношение к собственной. Рыцарь жил в двух несогласуемых друг с другом иерархиях ценностей. Греховные с точки зрения церкви поступки можно было легко замолить, уйдя на склоне лет в монастырь, достаточно было даже одеть умершего рыцаря в монашескую ризу. Идеальные рыцарские черты воплощались в жизни далеко не всеми рыцарями, (по словам Й.Хейзинги, немало требовалось притворства для того, чтобы поддерживать в повседневной жизни фикцию рыцарского идеала), однако они оказали несомненное воздействие на формирование нравов тогдашнего общества. Но начиная с XIV в. рыцарская идеология все меньше принимается всерьез. Причинами ее упадка стали и разорение мелких рыцарей вследствие обесценивания денег, и изобретение пороха, изменение методов ведения войны, и возросшая роль бюргерства.

5.

Особое место в культуре средневековья занимает «низовая» народная культура, или, как назвал ее А.Я.Гуревич, «культура безмолвствующего большинства». Крестьянство, как основной производящий слой общества, фигурирующий в позднелатинской литературе под «респектабельным» именем *agricolae* (земледельцы), с началом средневековья фигурирует в источниках не иначе как «простецы», «мужлань», «бедняки», и т.п. Эти обозначения имеют уничижительный характер: крестьянин враждебен или чужд истинной вере, он социально принижен, он груб и невежествен, он «подл». Представители более высоких социальных групп относились к нему с пренебрежением, враждебностью или со снисходительной жалостью. Мировоззрение низших слоев средневекового общества сохранило в себе мощный пласт дохристианских, языческих представлений. Это объясняется спецификой земледельческого труда, близостью к природе и ее стихиям. Кругозор крестьянина ограничивался преимущественно непосредственной сельской округой. Крестьяне с трудом и плохо усваивали христианское учение, упрощали его, окутывали суевериями и предрассудками. Сознание крестьянина было коллективистским, к самому себе он относился не столько как к индивиду, сколько как к члену сельского «мира».

Социальная структура города была гораздо сложнее относительно однородной структуры деревни. Городское самоуправление утвердилось в Западной Европе в XI–XIII вв. Коммунальный тип самоуправления мог превращаться в город-государство с республиканской формой правления. Городские республики имели собственную выборную администрацию, свои суды и полицию, чеканили монеты. Во главе коммуны стоял городской совет. Советом руководили выборные лица: мэр (Франция, Англия), бургомистр (Германия), консул (Италия). Торговое население городской общины объединялось в гильдии, а ремесленники – в цеха. Цех также был политически сориентированной организацией, возглавляемой выборным магистром. Город отличался многообразием технических, коммерческих и интеллектуальных занятий, концентрацией разнородных групп населения, стилем самоуправления и человеческого общения, корпоративным духом, чувством личной свободы, неведомой для деревни («городской воздух делает свободным»), сознанием защищенности, диапазоном связей с внешним миром, ритмом жизни, открытостью и восприимчивостью для новых духовных влияний и т.п. Западноевропейский вольный город на определенном этапе явился бродилом новых отношений, источником разложения феодализма.

Иерархия «верха» и «низа», жесткое структурирование социальных связей, противопоставление официальной «серьезности» эмоциональным проявлениям «естественного» поведения объективно противопоставляет «официальную» культуру тем сферам народной культуры, которые находятся в оппозиции к культуре господствующего класса и вырабатывают, как показал М.М.Бахтин «свою особую точку зрения на мир и особые формы его образного отражения». (Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. С.484.) Особенно яркое выражение эта оппозиция находила в народном празднике, в котором отчетливо прослеживается стремление обесценить элитарные нормы поведения. Самый главный характерный признак народного праздника это его веселость и неоднозначная (амбивалентная) эмоционально-психологическая окрашенность, приобретающая в моменты куль-

минации органистические черты. Карнавальная смех, сугубо амбивалентный по своей природе, разрушает всякую иерархию, развенчивает устоявшиеся догмы, инвертирует и снимает оппозиции. Карнавальские действия профанируют «серьезные» обряды и церемониалы, принижая и секуляризируя их. Народный праздник спонтанен, глубоко эмоционален, демократичен и антиинтеллектуален. «Карнавальная культура», по мысли Бахтина, является олицетворением совершенно иной системы ценностей, провозглашенных в официальной культуре. Карнавал – это вторая жизнь народа, организованная на смеховом начале. Карнавал дает временное освобождение от господствующей правды, временную отмену всех существующих отношений, привилегий, норм и запретов. Устраняются все различия между людьми, даже такие, которые в обычных условиях разводят людей по социальным полюсам: король становится шутком и наоборот. Человек будто рождается для новых, чисто человеческих («внеофициальных») отношений. Важно, что эта истинная человечность не является только предметом воображения, а реально происходит и переживается в действительном материально-чувственном контакте. Важно также подчеркнуть инверсионный, то есть «переворачивающий» характер карнавального праздника: язык карнавальных символов не только «упрощает» то, что с официальной стороны (со стороны государства и господствующей церкви) поддерживается как высокое и священное; этот язык изначально пародийный. Для карнавала характерна своеобразная логика «обратности», образность «наизнанку», символика постоянных перемещений верха и низа («колесо»), лица и зада, разнообразные виды пародий, переодеваний, снижений, упрощений, шутовских увенчаний и развенчаний. Вторая жизнь, второй мир народной культуры строится в определенной мере как пародия на обычную, т.е. внекарнавальную жизнь, здесь выстраивается «мир кувырком». Карнавальная пародия далека от обычного опровержения или отрицания: отрицая, она вместе с тем возрождает и обновляет. (Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990.)

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. М., 1990.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1984.
3. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. М., 1990.
4. Добиаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья. М., 1987.
5. Дюби Ж. Европа в Средние века. СПб., 1994.
6. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992.
7. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. М., 1987.
8. Февр Л. Главные аспекты одной цивилизации //Февр Л. Бои за историю. М., 1991.
9. Хейзинга Х. Осень средневековья. М., 1988.

НА ГРАНІ

Я.І. ТРІНЧУК

ЩЕ РАЗ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ

Трінчук Ярослав Іванович – філолог-літератор, заступник голови Всеукраїнської громадської організації «Демократична Дія»

Існує лише одна по-справжньому поважна філософська проблема – проблема самогубства.

А. Камю.

Слова, що винесені в епіграф, сьогодні актуальні уже тому, що коли ми виправдаємо самогубство – а воно, на жаль, дуже поширене у світі, – другим кроком має бути оправдання вбивства. Та слова Камю можна поставити під сумнів уже тому, що існують дві інші по-справжньому серйозні проблеми у людини – проблема життя і смерті. (Якщо не рахувати питання вбивства ближнього.) Саме довкола них, цих проблем, сформовані, організовані, побудовані усі суспільні інституції, в тому числі: держава, ідеологія, конфесія, національна ідея і т.д.

Національна ідея – питання набагато складніше, ніж про нього можна прочитати у сучасній пресі, яка декларує його здебільшого на емоційному рівні. Керуючись національною ідеєю греки у часи Перікла створили Акрополь, вони ж, керуючись цією ідеєю, присудили до смерті Сократа.

Для нашого політикума національна ідея на порядок денний повинна б ставитися два питання: соціальна адаптація громадян та їх самоідентифікація. Про економіку говорити зараз не будемо. То не є предмет серйозної розмови. Якби влада вчасно поставила собі створити власного підприємця та впустила в Україну приватний капітал до приватного підприємця, Україна освоїла б уже сотні мільярдів доларів; і не було б проблеми з пенсіями, стипендіями та зарплатою; люди жили б гідно, заможні, а держава увійшла б до світових товаро-фінансових потоків як рівноправний партнер. Доки цього не буде – не підє приватний капітал до приватного підприємця – економічних проблем не розв'язати. Проте, є суб'єкти влади, які й не ставлять собі такого завдання. Їх дії – і це демонструють вони регулярно – зводяться до того, що вони вирішують свої власні (можна допустити

– корпоративні) інтереси. По всій вертикалі. У такому сенсі такі суб'єкти влади не мають допитливої з народом. А у кожній конкретній людині вони асоціюються з податківцем чи рекетиром: прийшов – пограбував. Як наслідок, у державі сформувалося важке – навіть вороже до людини – психологічне довкілля. Звідси стає зрозумілим, чому деякі владці так уперто не хочуть бачити таке явище як суїцид (близько 15 тисяч наших громадян щорічно виносять собі смертний вирок) і навіть роблять вигляд, що не причетні до нього. Вигляд то робити можна...

Та коли держава не здатна вирішити всього лиш фінансово-економічні питання, то хіба варто говорити про цілий комплекс державотворчих проблем? Особливо, коли відбувається становлення суспільства та ще й при несприятливих як внутрішніх так і зовнішніх умовах. Деякі владці про них намагаються не згадувати. Не слід думати, що вони про них не знають. Знають, що найбільочішим питанням сучасної України є не економіка (економіка, як показує досвід багатьох держав, вирішується швидко, якщо за це береться влада серйозно), а проблема самоідентифікації та соціальної адаптації людини. З чим, зрозуміло, економіка пов'язана найтісніше. (Стогнуть, нарікають, проклинають світ і накладають на себе руки не тільки бідні. Багаті теж. Причому, багаті роблять це голосніше за бідних). Все можна списати на перехідний період, економічну кризу і т. д. Але криза – явище тимчасове, а влада, виходячи з можливостей, повинна б уже накреслити ясну і зрозумілу перспективу. А це значить, запропонувати суспільству концепції, програми, філософію, – щоб у державі формувався такий культурний простір, у якому легко вирішувались би найскладніші психологічні проблеми. Аби кожна людина, кожен громадянин України, виходячи з релігійної, політичної, мовної, національної, соціальної, класової та культурної орієнтації, міг відповісти собі на вельми не просте питання: хто єсьм? Що це все важливе, свідчать перманентні кризові конфлікти у всьому світі.

Комуністи мали намір вирішити це питання шляхом серійного продукування людини певного типу (радянської). Їхня спроба закінчилась відчуженням самої людини від своєї традиційної (національної) культури, від релігії, моралі, а отже – від всього того, що робило людину власне людиною, і відчуженням від самої себе. Відбулося розщеплення людини, знеособлення. Але навіть знеособлення не прив'язало її до штучної (соціалістичної) культури. І винятково з тієї причини, що та культура ворожа до життя, цивілізації, до самої людини. Тож сьогодні складність проблеми полягає ще й у тому, що наш сучасник, з одного боку, не увійшов у соціалістичну культуру, а з другого – не прийнявши її, загубив свою традиційну. (Це не стосується тих владців, які відчують себе комфортно саме у соціалістичній культурі – там відсутність відповідальності, самодисципліни, моралі, Бога, а категорії прекрасного і потворного в естетиці не розмежовані або підмінені – тож і міняти щось їм не має ніякої потреби. Зрештою, вони не знають, що треба робити, аби щось поміняти. Громадську свідомість і художній смак (відсутність його) намагаються формувати, як у радянські часи, вони самі. За своїм уподобанням).

Для них, а відтак для нашого суспільства, магічним стало слово «риннок». Сказав «риннок», і вже наче сучасний, культурний, прогресивний. А те, що ринок вплив на наші голови світовий брукхт, відходи, виробничий непотріб художньої культури, а ці владці, щоб їх не запідозрили у відсутності ринкової політики, посприяли, щоб ми слід за ними сприйняли цей непотріб як високу культуру. Як наслідок, ми опинилися взагалі поза високою культурою. І такому станові поки-що не видно альтернативи. Власне, не спостерігається у владних концепціях розвитку суспільства, та й самих концепцій ще не витворено.

Є дуже прості питання, на які не можна дати простої відповіді. Скажімо, чи злодій ес'ям? А якщо ні, чи хочу бути ним? Не треба сміятись. Щоб там не говорили, а сьогодні злодієві заздирать: уміє жити. Заздирать тим, хто вміє користуватися чужими грішми, товарами, хто не обтяжений принципами, має доступ до влади, а звідси – вигоду. Як наслідок, таке поняття як сором зникає. Витісняється з суспільства. Сором заважає соціальній адаптації Я. (Слово «злодій» нині вже втратило своє семантичне наповнення.) Та оскільки сором – категорія історична, він може зникнути з нашого життя.

Ми не знаємо, чи мучив сором наших предків, коли ті убивали невинних (ворогів), аби відняти в них їхнє добро. Та й не переймаємось тим. Мабуть, таки ні. Як не мучить совість деяких наших владців, коли вони забирають сьогодні останні крихти у бідних. Тож чому МИ повинні собі голову сушити... Геть сором! Він зай-

вий у адаптації Я до складних суспільних процесів. Він заважає вижити, утвердитись, пройтись по головах, по черепах. Разом із соромом на тлі нинішніх реалій втрачають семантичне наповнення багато термінів, категорій, котрі тримали народ в законі, у моралі, в цивілізації.

Релігійний хаос, політизація християнства, низький освітній і культурний рівень священників, парафіян кидають молодих людей, котрі внаслідок складного соціального оточення прагнуть втекти від цього оточення, а також прагнуть втекти від самих себе – це питання заслуговує на окреме дослідження – в обійми шарлатанів від релігії, поширюючи розмаїття сект, багато з яких ставиться вороже до держави, культури, людини, до самого життя. Це не є свобода і демократія. Це – неспроможність влади здійснювати свою державницьку функцію. Не тільки клір, а також влада мали б розуміти, що християнство, яке сформувало сучасну європейську цивілізацію, спроможне у наш час сформувати універсальну етику. Етику творящу. Етику, яка творитиме людину цілісну, підніме її над марнотою, етику, яка зуміє перемогти найбільшу небезпеку – загрозу самознищення. Треба усвідомити, що це процес, у якому немає головного і другорядного. І щоби здійснювати його, потрібна політична воля влади та усвідомлення відповідальності перед Богом, народом та історією ієрархами християнських конфесій. А всі разом маємо стояти на засадах високої моралі (і в першу чергу – влада) і робити все, аби в суспільстві утверджувалася висока культура. (На барикадах нація знищує саму себе.) Розумію, це банально, але тоді придумайте щось інше...

На жаль, сьогодні національна культура не має свого яскравого вираження. Агресивне утвердження псевдокультури совка (інтернаціональної), яка попахує ще й криміналом, витісняє з соціуму культуру взагалі. Псевдокультура ж інколи має ще й демонстративну підтримку від певних владних структур – вони думають, що це народна культура, тож і грають в любов до народу та демократію. Нерідко навіть демонструють своє розуміння культури. Люмпенське, зрозуміло. І нічого не вдієш, і нічим не зарадиш – ніхто нічого не бачить, ніхто нічого не чує, не тямить, нікому нічого не треба. Культурний нігілізм у парі з нігілізмом національним – як і національна нетерпимість – є прямим наслідком отого культурного безладдя у суспільстві. Совок культуру сприйняти не може уже тому, що культура – фактор національний. Оскільки психологія совка агресивна і, треба сказати, що в Україні совок свої позиції, схоже, віддавати не збирається, як реакцію на це найближчим часом матимемо вияв українського національного радикалізму, котрий не матиме позитивного впливу ні на розвиток національної свідомості, ні на розвиток національної культури. Влада

повинна б прогнозувати і вирішувати питання до того, як воно стане гострим, виявивши просту політичну волю. Але вона цього не зробить. (Влада неспроможна вирішити малюсіньку, мікроскопічну проблему – кризу української книжки. Зняти з неї, нещасної, податки. Хоча б тимчасово. Не дає українська книжка надходжень до бюджету. Не дає, бо її уже майже нема. Владі не соромно. Мертві сорому не ймуть, говорили наші шляхетні предки...)

Культурне розшарування ускладнюється класовим, а класове тим, що клас багатих формується з людей низької культури. З люмпа. Не треба лукавити, зрозуміло, що більшість своєї багатства не заробила тим, що організувала виробничий процес і має від цього прибутки. Таких одиниці. Переважна більшість збагатилась за рахунок різних махінацій, якщо не прямої крадіжки. Інколи і податки платить і працює «прозоро», і з «чистою» совістю просторікує щось з екранів телевізора, висмоктує у співгромадян все до останньої крихти. Тож маємо клас заможних, а в дужках (кримінальників), або, як прийнятний варіант, – з сумнівною репутацією, для яких найпривабливішим суспільним чинником є політичний хаос. Що можна від таких чекати?.. Відданості державі? Чи підтримки культури? Смішно подумати. Правда, дехто будує церкву... З далеким прицілом... У надії, що і Там хабарі беруть...

Виходячи з аналізу останніх політичних спектаклів, можна допустити, що політичний хаос в Україні підтримується штучно. Навіть режисерські мізансцени мають повтори і авторську роботу уже можна впізнавати. Ба більше – вони набили вже оскому. Бо то є відверта демонстрація, що для них (режисерів, сценаристів, постановників) влада в Україні – це чистий бізнес. Влада дає можливість збагатитись, а прагнення збагатитись є єдиною мотивацією політичної діяльності. (Якщо не рахувати честолюбства окремих диваків.) А бізнес має свої закони. Жорсткі і безкомпромісні. Коли здійснення влади відбувається на користь певних бізнесових структур, то не може бути й мови, аби у таких умовах влада думала ще й про державні інтереси. Маємо інтернаціонал чи космополітизм у чистому (кримінальному) вигляді. Для дітей світу Україна – ідеальне пасовисько. Правда, дещо їх тут дратує – мова, культура, нація. Фактори, котрі здатні нагадати пострадянській людині, що вона вже не homo sovietikus.

У радянські часи проблеми соціальної адаптації не існувало, оскільки як теперішнє так і майбутнє кожного визначалося заздалегідь. Соціальні групи формувались за місцем роботи і в залежності від простих факторів були лояльні до людини або ні. Проте вони існували, люди спілкувались, і хоча спілкування здебільшого здійснювалось на задану тему, людина не цуралась його. Та, не дивлячись на те, що рівень

значимості кожного у групі визначався начальством, зрідка можна було знайти можливість для самовираження. Неформальні ж утворення уважно відстежувались КГБ і, при необхідності, руйнувались ним же. Соціальні групи були стійкі, ешелоновані по вертикалі. Чим вище вертикаль, тим яскравіше проявлялась ієрархія в групі. У групах високої вертикалі розумному дозволялося бути тільки начальникові. У інших, далеких від влади і від розподілу матеріальних цінностей, можна було бути самим собою. Все надто просто. Нестандартні випадки – вторгнення чужака до високої вертикалі – спостерігались як винятки. І не заохочувались. Тож проблеми соціальної адаптації у радянські часи не існувало. Місце у соціумі визначало кожному його статус. А місце визначалося начальством. Теж з самоідентифікацією. Легально усі були радянські атеїсти, у підпіллі – хто ким хотів. Щодо національної приналежності, то легально, навіть нахабно, заявляли про свою національність тільки росіяни. Усі інші, хто заявляв про свою національність, були націоналістами, причому, буржуазними. Особливо українці. Відносно культури було надто просто. Уся культура мала бути соціалістичною за змістом, за формою могла бути національною. За формою! Грузинська форма оповідання, вірменська, естонська і т. д. І усе зрозуміло. Були й запитання. Правда, рідко. За них давали термін.

Сьогодні ж людина загубилась. Висока вертикаль деформувалась і відторгнула тих, хто не зумів утриматись там, одночасно не змогла вже не впустити до себе «нових», незважаючи навіть на те, що їхня кар'єра починалася з криміналу. Тож висока вертикаль не приваблива для нормальної людини. Мотивацією формування інших груп є матеріальні інтереси, звідки нормальна людина теж відторгнена. Отже, сьогодні для нормальної людини світ звужений і реалізувати себе вона не може. Якщо виходити з того, що цінності – як матеріальні так і духовні – творить саме нормальна людина, то нинішні реалії не можуть стати причиною для оптимізму відносно нашого найближчого майбутнього.

Свобода слова дала можливість для самовираження не тільки розумним і порядним, свобода слова дала можливість для самовираження наглим, диким, аморальним, які виявились сильнішими і спритнішими за розумних і зуміли нав'язати суспільству свою програму співжиття й тепер диктують свої неписані (а також писані) закони. Це або відторгає нормальних від суспільної діяльності, або змушує їх приймати чужі правила гри (чужий метод). Приймавши правила чужої гри, нормальний перетворюється на свого антипода, навіть не ставши членом їхньої групи. У підсумку – нормальна людина просто витісняється з суспільно важливих інституцій, а інтелектуальний простір суспільства звужується. Автономізується поза державницькими

інституціями. Його місце займає політичний, культурний, релігійний та соціальний хаос, який має вираження через хаос мовний. Реакцією на все це є розщеплення особистості і суїцид.

І робиться все відкрито. У підпілля підлі не ховаються. А розумні й порядні продовжують провадити дискусії.

Чи можна щось змінити?

Тільки політична воля влади може змінити цю згубну для суспільства тенденцію. Влада повинна не тільки змінити погляд на саме природу влади – не влада над людьми, а керування інформаційними потоками, – а й радикально утвердити у свідомість суспільства це розуміння. Далі. Необхідна продумана політика, щоб інтегрувати культуру у суспільство. (Зараз культура існує як річ у собі). І не просто інтегрувати. Потрібна агресивна інвазія високої культури по усій суспільній вертикалі і у всі соціальні групи.

Що може громадськість. Найперше – змусити усю владну вертикаль змінити погляди на природу влади! Змусити їх здійснювати владні функції, а не займатися бізнесом. Той, хто прагне влади над людьми або влади, щоб збагатитись, – ворог людства! Така думка має опанувати суспільством. Аби в майбутньому ми могли обрати тих, хто здатен виконувати дуже прості владні функції: інтегрувати Україну у світові товаро-фінансові потоки, зорганізувати державу на продукування високих технологій, в тому числі інформаційних, організувати суспільство так, аби у ньому була можливість до само-реалізації особистості, аби у кожного була можливість увійти до найглибших пластів людської цивілізації і засвоїти її цінності. Треба зупинити руйнацію особистості. Не допустити розкручування ненависті. (Ненависть не знає справедливості, не розділяє винного і невинного. Ненависть сліпа). Зробити так, значить допомогти кожному відповісти собі на найскладніше питання сучасності: хто єсьм? Саме на це повинна сьогодні опиратися політична діяльність, а інтелектуали, якщо вони хочуть вийти з підпілля, повинні все зробити, аби так сталося.

Щоб говорити про культуру, потрібно домовитись про терміни. Під першим терміном маємо на увазі небіологічні аспекти поведінки людського роду, цебто, чинники, що формують людину соціальну. Умовно – культура як горизонтальний зріз. (Для прикладу: коли хам мочиться з балкона люксового готелю на голови киян, то це не тому, що він не знає, для чого унітаз у його номері – це його культура така; коли я вмикаю рано якийсь з восьми каналів українського телебачення і на кожному з них звучить російська мова, то це не тому, що українське телебачення не знає, яку функцію воно виконує і не тому, що воно не знає, для чого мова українська – керівники українського телебачення є відгалуженням певної гілки україн-

ської влади, і у них культура така – маємо це розуміти теж як горизонтальний зріз.)

Під іншим терміном розглядаємо культуру як засвоєння вищих досягнень творчості людини, певних морально-етичних принципів, дотримуючись яких, людина може відчувати себе комфортно, та її духовність. Умовно – вертикальний зріз, або висока культура. Надалі матимемо на увазі саме цей термін.

Говорити сьогодні про кризу культури, значить, апіорі говорити неправду. Причина в іншому. В Україні нема кризи культури, в Україні культура не затребувана суспільством. Вона сама в собі. Суспільство обходиться без неї. Суспільство взагалі не знає, що таке культура. Чому? Внаслідок своєї природи культура не може бути нейтральною до влади. Вона або живе у мирі з владою – коли влада є інтелектуальною і не бачить з боку культури загрози для себе, або є опозиційною до неї – коли влада має специфічний інтелектуальний розвиток і є ворожою до власне культури та робить все, аби культура або виконувала її ідеологічне замовлення, коли ж це неможливо – то щоб культура не була затребувана суспільством. Прикро, але деякі владці намагаються чинити саме так. Проте зневажена, пригнічена, загнана у підпілля українська культура є свідченням того, що такі владці сьогодні є замалими, аби її, культуру, побороти. Не можна побороти того, чого не можна зрозуміти.

Суспільство повинно б зрозуміти, що повноцінно воно може розвиватися тільки в культурі, що висока культура має бути затребуваною, адже вона, і тільки вона, живить внутрішню енергію нації! Коли культура сама в собі, вона живе без відображення, не проходить випробування через споглядання, аналіз і оцінку, не актуалізується. Література у шухляду – це сором нації і гріх влади. Сором, що не змивається, гріх, який не буде прощено і за який відповідатимуть діти. Адже життя соціуму, де існує саме поняття «література у шухляду», є неповноцінним – воно не має свого художнього відображення, не актуалізується через почуття, а значить не може формувати нормального, розумного громадянина. У такому соціумі, як гриби, плодяться різні деструктивні секти, які щедро продукують апокаліптичні ідеї.

Неповноцінні кажуть, що ринок замовляє мистецтво. Дурниця. Мистецтво замовляють особистості. Амбітні, з великим інтелектуальним та духовним потенціалом. Образотворче мистецтво Відродження і нового часу, література та музика XVIII і XIX століть – вся ця продукція замовлена особистостями, тому і затребувана спільнотою. Та коли криза на особистості, тоді загал, спроможний затоптати усе святе. Безжалісно, жорстоко. Затоптані Григорій Тютюнник, Микола Лукаш, Тарас Мельничук і сотні, і тисячі інших. Зневажаючи власну куль-

туру, нація руйнує свою внутрішню енергію і ставить під питання саме своє буття.

Буття нації не виправдовує її економічна, дипломатична та військова потуга. Буття нації виправдовує відкриття істини, творення краси і правди та пошук Бога. Єдина вагома ознака приналежності до нації – це усвідомлення сенсу її буття! Сьогодні і у часі. Все інше – язичництво, шаманство, риторика і теревені. Ще – мавпування. Однак буття нації вимагає захис-

ту. А для цього потрібна економічна, дипломатична і військова потуга. А також розуміння, що у XXI столітті найкращим захистом нації є її потужна внутрішня енергія.

Вирішити цей комплекс проблем, значить, зумовити розквіт держави, знехтувати ними – приректи суспільство на занепад. З найтрагічнішими наслідками. І тут чогось неясного нема – винен той, хто розуміє!

РЕЦЕНЗІЇ

В. В. ІВАНЕНКО

ГЛИБИННІ КОРИННЯ НАЦІЇ

Іваненко Валентин Васильович – проректор з гуманітарних питань та виховної роботи Дніпропетровського національного університету, член редакційної колегії альманаху «Грані», заслужений діяч науки і техніки України, професор, доктор історичних наук

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.: іл., карти

Вихід у світ нової наукової праці, тим більше енциклопедичного призначення, завжди сприймається як важлива подія в історіографічному процесі, інтелектуальному житті країни в цілому. Особливо, коли йдеться про епохальні віхи вітчизняної історії, фундаментальні моральні й духовні цінності нашого народу. Такі видання по праву викликають підвищений інтерес науковців, фахівців, широкої читачької аудиторії, віддзеркалюючи їх природне прагнення якомога повніше пізнати свої витоки, походження, специфічні риси національного характеру тощо.

З цієї точки зору безсумнівною вдачею й вагомим здобутком сучасної української історіографії можна вважати рецензовану книгу, присвячену одному із найяскравіших феноменів нашого багатовікового минулого – добі козацтва. Це перше видання такого масштабного формату, в якому комплексно, системно, із залученням різноманітних джерел та кращих праць істориків XIX–XX ст. відтворюються всі найсуттєвіші сторони життя українського козацтва. І хоча про нього існує досить численна наукова і художня література, проте в силу різних причин вона не може повною мірою претендувати на всеохоплююче осмислення та узагальнення даної проблеми, задовольнити дедалі зростаючий попит масового читача, котрий об'єктивно прагне до одержання максимально вичерпної інформації, що вимагає цілеспрямованого бібліографічного і джерелознавчого пошуку та систематизації історичних, етнографічних, археологічних, історико-географічних, літературно-художніх матеріалів. Цим вимогам якраз і відповідає видання енциклопедичного типу, потреба в якому є цілком очевидною. Причому не тільки у середній та вищій школі, Збройних силах, на рівні аматорських студій ентузіастів козаччини, а й навіть серед професійних істориків.

Тож є всі підстави широко привітати наших колег з науково-дослідного інституту козацтва

при Запорізькому державному університеті, де під керівництвом декана історичного факультету професора Ф.Г.Турченка ініційована й за участю багатьох вчених провідних наукових центрів країни (всього 118 авторів) за короткий термін створена така синтетична праця. До складу редакції увійшли добре знамі в Україні та за її межами науковці-історики. Серед них – І.В.Григорич, Я.Р.Дашкевич, С.Р.Лях, Ю.А.Мицик, В.В.Німчук, П.Т.Тронько, Г.К.Швидько та ін.

Загалом у Малій енциклопедії вміщено 1376 статей і довідок, в яких розкривається практично увесь спектр питань, пов'язаних з історією українського козацтва: причини і обставини його виникнення та становлення, роль внутрішніх і зовнішніх чинників, соціально-політична і військова організація козацтва, його державотворчий потенціал і суспільний устрій, система судочинства, господарська діяльність, побут, звичаї, моральні й духовні підвалини, міжнародні зв'язки, участь у Визвольній війні середини XVII ст., відносини з Москвою і Переяславська угода 1654 року тощо.

Серія бібліографічних статей розповідає про найвидатніші постаті козацької історії – ушавлених гетьманів, кошових отаманів, полковників, героїв воєнних баталій, а також про відомих вітчизняних і зарубіжних діячів, вчених, дипломатів, літераторів, митців, об'єктом пильної уваги яких у ті чи інші часи було українське козацтво. Тут же висвітлюються цікаві, маловивчені аспекти розвитку козацьких традицій у XIX–XX століттях. Подано 283 ілюстрації та 79 карт. Книга слушно розрахована на широке коло читачів.

Не можна не погодитися з цілою низкою теоретичних узагальнень та висновків, зроблених у вступній статті Ф.Г.Турченка «Феномен українського козацтва». У ній справедливо наголошується, що козацтво назавжди вкарбувалося в історичну пам'ять українців, заповонило їхні душі, почуття, пісні й легенди. Воно вирішальним чином вплинуло на формування українського національного характеру та ментальності. «Немає сумніву, – резюмує автор, – ук-

раїнська державна нація не склалася б, коли б у неї не було козацького минулого» (с. 9).

Згоден і з тим, що енциклопедію названо Малою, оскільки в ній зроблено спробу подати читачеві лише певний мінімум інформації, охарактеризувати найважливіші процеси, факти, події, терміни, зафіксувавши складний і суперечливий стан розвитку сучасної української історичної науки та історіографії козацтва зокрема. До того ж низка питань історії козацького періоду не знайшла відображення в енциклопедії, а ті, що включені до неї, не завжди висвітлені з належною глибиною та повнотою, відкриваючи тим самим поле для дискусій і коректив.

Натомість заслуга видавців полягає в тому, що вони зробили перший серйозний крок на шляху до створення повноцінної, багатомірної енциклопедії українського козацтва. Фактично сформована реальна наукова база для подальшого проникнення у таємничі криївки козацької історії, підготовки нового видання такого ж типу. Адже, як добре відомо, внести зміни та доповнення в існуючу працю значно простіше, аніж готувати її починаючи з нуля.

Водночас слід відзначити прояв справжнього державницького мислення й глибокого розуміння значущості історичної пам'яті, нашого козацького коріння для формування патріотичної свідомості сучасних і майбутніх поколінь українства з боку керівництва Запорізької облдержадміністрації, яке фінансово підтримало видання Малої енциклопедії «Українське козацтво». Думається, що не в останню чергу завдяки цьому вдалося видати книгу на високому поліграфічному рівні – у вигляді солідного довідкового фоліанту. Плідною виявилася й співпраця двох видавництв – київського «Генеза» і запорізького «Прем'єр», які, судячи з усього, подарували читачеві одне з найкращих своїх творінь.

Разом з тим, при всіх позитивних складових цього вкрай необхідного і прекрасного видання варто зупинитися й на деяких його недоліках та упущеннях, що впадають в око у ході ознайомлення з книжкою.

По-перше, як науковець і патріот свого Дніпропетровського національного університету, не можу збагнути, чому в енциклопедії широко використовуються результати досліджень нашої університетської школи в галузі військової історії України козацької доби, а її провідний представник, автор численних оригінальних праць з цієї проблематики, відомих далеко за межами Батьківщини – Стороженко Іван Сергійович, навіть не згадується ні в передмові, ні в окремій статті, як це зроблено стосовно інших істориків козацтва.

По-друге, нагадаю, що за давньою традицією з метою максимально повної і об'єктивної реконструкції історичних явищ та подій матеріали для енциклопедичних видань доручається писати найбільш авторитетним фахівцям, маститим ученим. У даному ж випадку при використанні робіт І.С.Стороженка, передусім його монографії, укладачі енциклопедії чомусь перемішують авторський текст з додатковою (часто застарілою) інформацією з інших джерел. Внаслідок цього окремі статті з історії воєнного мистецтва наших пращурів-козаків підготовлені недостатньо професійно й несуть у собі чимало прикрих неточностей та помилок.

Нарешті, хотілося б вказати і на те, що існує загальновизнане (хоч й неписане) правило, за яким у виданнях подібного роду не допускається «вплітання» чужого матеріалу або ідеї без посилань на автора в самому тексті статті. Однак, на жаль, такі «новації» мають місце на сторінках Малої енциклопедії. Наприкінці ж статті доцільніше подавати не перелік праць, використаних при її написанні, а роботи, з яких читач може отримати додаткову інформацію з даного питання.

Сподіваюсь, що при підготовці другого енциклопедичного видання «Українське козацтво» (воно, безперечно, потрібне) авторський колектив врахує зазначені зауваження та побажання і подбає не тільки про включення до нього свіжого фактичного матеріалу, а й про відповідний науковий рівень вміщених статей, що стане новим вагомим внеском у вітчизняну історичну науку.

М. М. КАРАБАНОВ

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ПОГЛЯД СУЧАСНОЇ НАУКИ

Карабанов Михайло Михайлович – професор кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.В.Беренштейн, Н.А.Зіневич, В.Т.Зінич та ін.; за ред. В.І.Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424с.

Протягом багатьох століть українські землі населяли і населяють різні за походженням і

ступенем соціально-економічного розвитку та культури етнічні спільноти. Поряд з одним із найбільших європейських народів – українцями, які дали назву країні, значний відсоток становлять росіяни, набагато менший – інші слов'янські етноси: білоруси, поляки, болгари, чехи й представники інших мовних груп. Є також

спільноти, які не мали власної державності, наприклад, цигани, караїми, кримчаки.

Підвищення інтересу до історії етнічних спільнот, які в різні історичні епохи взаємодіяли і залишили свій слід, об'єктивно зумовлений як етнічним ренесансом, так і процесом входження України до міжнародного співтовариства. Ретроспективному вивченню історії формування і сучасних етнонаціональних процесів серед конкретних народів – передусім українців і росіян, євреїв, поляків, болгар, молдован, румунів, угорців, циган та ін. присвячена дана колективна монографія. Видання здійснене на замовлення Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України за Національною програмою випуску суспільно необхідних видань.

Висвітлюючи історію формування та консолідації етнічних спільнот, автори наголошують, що більшість цих спільнот об'єднує те, що вони проживали протягом століть у відриві від основного масиву свого етносу в умовах інонаціонального, тобто українського середовища й активно взаємодіяли з українцями. Такі спільноти умовно названі етнонаціональними. Їхнє виникнення пов'язано зі зміною кордонів, міграційними процесами, зокрема еміграцією або депортацією. Основою об'єднання етнонаціональних груп є спільність походження, самоназви, культури. Одночасно ці ознаки є також етнорозмежувальними.

Незважаючи на те, що поки що дискусійне питання термінологічних тлумачень деяких дефініцій етнічних спільностей знайшли відображення в ряді праць, автори також вносять свій вклад у вирішення цієї складної теоретичної проблеми. У попередньому розділі В. Наулка розглянута проблема співвідношення ключових понять «етнос» і «нація», тобто складових «етнонаціональної спільноти», а також запропоновано термінологічне тлумачення поняття «національні меншини».

Для з'ясування етнонаціональних процесів і етнополітичної ситуації в Україні на сучасному етапі, тенденцій їхнього розвитку автори на основі аналізу даних наукової літератури, статистичних відомостей, конкретно-соціологічних розвідок, матеріалів національно-культурних товариств, результатів ґрунтовних етносоціальних досліджень Інституту соціології НАН України стверджують, що загалом ситуація визначається взаємодією двох споріднених між собою етнонаціональних груп – українців і росіян. Це, в першу чергу, обумовлено тим, що росіяни є другою за чисельністю етнічною групою. Обидва ці етноси складають близько 95% населення України. Понад 120 інших етнічних груп становлять в цілому менше 5% населення країни.

Проблема росіян України справляє значний вплив на внутрішню і зовнішню політику держа-

ви, привертає до себе підвищену увагу політиків, засобів масової інформації, громадських організацій і науковців як в Україні, так і в Росії.

Багато уваги автори приділяють існуючим проблемам інтеграції етнонаціональних спільнот в українське суспільство, від вирішення яких залежить стабільність країни й успішне здійснення процесів національно-культурного будівництва. Необхідно, наголошується у книзі, створити узагальнюючий документ, який міг би визначити принципи й перспективи державної політики в галузі етнодержавотворення. Йдеться про розробку концепції державної етнонаціональної політики України й визначення національно-культурної автономії. Причому мова йде не про територіальну автономію, а лише про форму національно-культурного самовизначення громадян, самостійного вирішення питань збереження своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Зрозуміло, що регіональні особливості не можуть бути виокремлені без ґрунтового знання історії формування народів, особливостей їхньої ментальності, культури, національної політики країн, у складі яких вони перебували в минулому, соціально-політичних процесів, міжетнічних стосунків.

Важливого значення, підкреслюють автори, набуває не лише з'ясування етнонаціональних процесів у самій Українській державі, а й реалізація концепцій транскордонної співпраці між Україною і сусідніми країнами. На їх погляд, було б доцільніше запропонувати сусіднім з Україною державам створити спільні комісії для розв'язання проблем відповідних національних меншин. Досвід змішаної міжурядової комісії з досліджень стану задоволення національно-культурних потреб української національної меншини в Румунії та румунської – в Україні переконує в доцільності перенесення подібної схеми й для інших напрямів співпраці із сусідніми країнами. Такі комісії потрібно створювати не з метою територіальних претензій з боку України, а для того щоб і до нас перестали висувати подібні претензії чи нав'язувати провокаційні ідеї відрубності окремих наших регіонів, про що, наприклад, свідчить трагічна проблема русинства. Такі комісії потрібні не лише для вирішення міжетнічних «питань», а й для реальної плідної міжрегіональної співпраці. Етнонаціональні процеси в Україні тісно пов'язані з проблемами української діаспори, щодо спілкування з якою потрібно створити менш декларативну, але більш дієву програму, ніж та, яка існує тепер.

Виданням дослідження по актуальній і досить складній проблемі історії та сучасності автори зробили вагомий вклад у вітчизняну історіографію етнічної історії України. Книга буде корисною не тільки науковцям, а й всім, кому не байдужа доля суверенної Української держави.

ABSTRACTS

TO THE DAY OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

Bulavka G.I. The Municipal Self-Government: the Time of Action Has Set In

Svitlenko S.I. Ukraine Independence: the Steps of the History

Shishka M.G. The Lawful Reform in Ukraine – the Guarantee of Independent

HISTORY

Kolesnykov K. The Ukrainian Statehood: Traditions of Comprehension.

In the article the authoring view on nature of historical knowledge is offered: frequently historical knowledge is develops into modern mythology. The writer undertakes attempt to deny a series of the ideas – myths ostensibly which are accounting for an antiquity of traditions of modern Ukrainian statehood.

Shlyahov O.B. The Administrative-Police Apparatus of the Tsarism and the Union of Black Sea Sailors

The article is devoted to the methods of fighting between the organs of political investigation of the Monarchy and the labor movement of the Azov and Black Sea transportation workers. The paper stresses that Tzar security organs used provocation as a main technique of influence.

Stakhiv L.S. The Development of Building of the Trade-Union in Ukraine after Downfall Autocracy. March-April 1917 year (on the Materials of Katherinoslav's and Herson's Provinces).

The articles devoted to the development of the building of trade-union in the South of Ukraine in March and April 1917.

Pahomenkov Yu. The Question of Consolidation of the Ukrainian Movement in the Period of the Central Soviet in the Modern Historiography

Kozerod O.V. The Land Politic of the Soviet Power as Regards Jewish Population of Ukraine in the Second Half of 1920th Years

Smirnov V.M. Directions of the Ukrainian agricultural policy's social-economical orientations in the NEP's period

This article covers the subject of important and burning issues of getting the social techniques of economical stimulation adopted. The special signs of abuses while peasantry labor's exploitation are observed and the forms of their stimulation under the social-class's dividing into layers which existed then as well.

Krivchick G.G. The Development of the Private Agriculture in Ukraine (60-80th years of the XXth century)

Us N.V. Nimeiri's Regime in Sudan and Its Downfall

In this article the principal reasons of the regime's downfall are inferred.

The author with weighty arguments shows that the downfall of Nimeiri's regime was the logical conclusion of its own policy.

In the article the scientific works, reference books and the press in Russian, same European languages and Arabic are widely used.

Spurning from the material given in the article one can to a certain extent analyze the events in other "third world" countries. It will also help in studying the Modern History of Asia and Africa.

FROM HISTORY OF DNEPROPETROVSK

Derevyanko G.G. The Katherinoslav's Balls

Chentsov V.V., Ellinov I.M. Intelligentsia and Power on Dniepropetrovsk's Region. From History of Political Repression and Rehabilitation (ending, beginning № 2 (10) 2000, №3(23) 2002)

PHILOSOPHY

Gnatenko P.I. The Main Outlines and Peculiarities of Ukrainian Philosophy

Kataev S.L. The Holiday of Methodology: Postmodernism's Plays in New Senses

Shevtsov S.V. The Phenomenology of the Chronotop in «The Great Elegy to John Donne» by J.Brodsky (Propaedeutics)

In this article author analyses gnostical (time, space, apprehension), ontological (terminable of human being), methodological (the maxim: to own things!, εποχη, skill to see being of things) aspects of the transcendental-anthropological understanding of poetry. This analysis carries out in the way of comparative investigation of Brodsky's metaphysical view at the poetry and philosophical positions by Kant, Husserl, Heidegger, Bahtin. The poetic chronotop transcendently founds the poetic genre, the poetic world outlook, the structure of person's world. These are the basic of the phenomenological investigation of the chronotop in «The Great Elegy to John Donne».

Afonov A.P. Creation and Freedom as the Necessary Conditions of the Person's Socialization

Romanenko M.I. The Post-Classic Educational Paradigm: Sources, Reality, Perspectives

In the paper the processes in a system of education in XX century are parsed. Their features in conditions of society with liberalistic and democratic values and in conditions of technological revolution are rotined and the prospects for the development in conditions of a globalization are forecast.

Logachev D.A. Evolution of Confucius's Philosophy of Education in China

The article research creation and development of the Chinese educational system which based on the ideas of Old Chinese philosopher Confucius.

Zaharchuk A.F. Irrationalism in the Social-Political Conception of O.Shpengler

The article Irrationalism in social-political conception of Shpengler is dedicated to irrational processes. Shpengler as the main representer of the philosophical stream of philosophical life. In particular are examined thought about nature of culture and civilization as forms of social-political system's existing. In the paper is described Shpengler's irrational explication of processes of genesis function and disappearance of definite political systems and regimes.

Bojko M.P. Scientific-Methodical Aspect of Learning of Ukrainian History in the Works of Pantelejmon Kulish

SOCIOLOGY

Vasiljeva N.A. Dichotomy of Individual Activity as the Element of Methodological Constructions of the Theory of Child's Adaptation

Different approaches to the understanding of adaptation are viewed in present article. Basic structural elements of child's adaptation are analyzed. Child's adaptation is being looked at within the «child – adult – society» system. The necessity of working out the theory of child's adaptation is stressed. And the adaptation itself is presented both as the process and the result. Much attention is paid to the aspect of adaptation (active and passive adaptation).

Oksenenko N.V. The Phenomenon of Communication and Specific of Its Functioning in a Modern Family

The influence of «mediatization» phenomenon that was analyzed by German researcher J.Habermas in the theory of communicative action on the change of such an important sphere of the modern family vital activity as mutual understanding between parents and children is considered in the article. The problems of mutual relations between older and younger generations in the family today are connected with the intervention of state organizations and steering media in the sphere of family relations. This leads to gradual bureaucratization of relations between people in the society and ousting of interpersonal emotional relations based on morale norms to the sphere of family, friendly relations.

Polyakov V.E. Comparative Analysis of Until Revolution's Names of Streets of Ekatherinoslav, Odessa, Simpheropol

POLITICAL SCIENCES

Podlesnaya L.S. General Human's Values and Globalization: Possibilities and Perspectives

Shepelev M.A. Dichotomy of «Geopolitism» and «Globalism» in the Context of Neo-Totalitaric Transformation of the World Order

The article is devoted the problems of correlation between liberal paradigm of «globalism» and conservative paradigm of «geopolitism», in contecst modern processes forming of global neototalitarism.

Krivoshain V.V. Image as the Component of the Political World Outlook: the Structure of the Elementary Level

Klyachin A.K. Actuality of Western System Political Values for Modern Ukrainian Society

Shulyak S.V. The Arab Ba'th Socialist Party as a System Making Factor of the Political Regimes in Syria and Iraq.

This article is devoted to the Ba'th – the ruling party in Syria and Iraq. The author analyses its role as a central element of the political regimes of Hafiz al-Asad and Saddam Hussein.

HELPING TO TEACHER

Britan V.T., Vershina V.A., Michajlyuck A.V. The Materials to the Course «Ukrainian and Foreign Culture». Culture of the Western European Middle Age

ON THE EDGE

Trinchuck Ya.I. Once More about National Idea

REVIEW

Ivanenko V.V. The Profound Roots of the Nation

Karabanov M.M. Ethnic-national process in Ukraine: the View of Modern Science